O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

UDC: 801`8

Khabiba ALIMUHAMMEDOVA,
TATU o‘qituvchisi
E-mail: khabibarustamova@mail.ru

ADU dotsenti, (PhD) M. Ishanjanova taqrizi asosida

AKADEMIK VA TEXNIK KORPORADA LEKSIK XULQ: ESP ISHLAB CHIQISHGA TA’SIRI

Annotatsiya

Ushbu yaqinda o'tkazilgan tadqiqot ta'lim maqsadlarida umumiy asosiylik va xilma-xillik o'rtasidagi farq juda muhim masala ekanligini ko'rsatdi. Ushbu maqola empirik kuzatishlar natijasida taqdim etilgan tushunchalar asosida akademik maqsadlarda (EAP) ingliz tilidagi lug'at bilan ishlash usulini belgilaydi. Asosan, maxsus maqsadlar uchun ingliz tili (ESP) kontekstida va aniqrog'i, ingliz tilining axborot fanlari va texnologiyalari doirasidagi birikmalarga e'tibor qaratgan holda, biz kichik o'ziga xos korpuslardagi leksik elementlarni kontrastli o'rganish natijalari oliy darajadagi ESPni o'qitish/o'rganishga qanday asos bo'lishi mumkinligini ko'rsatamiz. Ushbu tadqiqot jarayonida akademik va texnik leksikaning funktsiyalari haqida ma'lumot beriladi, kalit so'zlar va so'zlarning chastotasi aspektlari aniqlanadi, korpusdan olingan birikma ma'lumotlarining qiymati aniq matn muhiti uchun ko'rsatiladi.

Kalit so‘zlar: ESP, EAP, lug'at, akademik va texnik korpus, leksik xatti-harakatlar.

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ В АКАДЕМИЧЕСКИХ И ТЕХНИЧЕСКИХ КОРПОРАХ: ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ “ESP”

Аннотация

Это недавнее исследование показало, что для целей обучения решающее значение имеет различие между общей сутью и разнообразием. В этой статье описывается способ работы со словарным запасом в обучении английскому языку для академических целей (EAP) в свете идей, полученных в результате эмпирических наблюдений. Сосредоточив внимание главным образом на словосочетаниях в контексте английского языка для специальных целей (ESP), а точнее, в рамках английского языка для информационных наук и технологий, мы показываем, как результаты сопоставительного изучения лексических единиц в небольших специализированных корпусах могут стать основой для преподавание / обучение ESP на высшем уровне. В процессе исследования учитываются функции академической и технической лексики, определяются аспекты ключевых слов и словосочетаний, а также демонстрируется ценность корпусной информации словосочетаний для конкретной текстовой среды.

Ключевые слова: ESP, EAP, лексика, учебно-технический корпус, лексическое поведение.

LEXICAL BEHAVIOUR IN ACADEMIC AND TECHNICAL CORPORA: IMPLICATIONS FOR ESP DEVELOPMENT

Annotation

For teaching purposes, this recent research has shown that the distinction between common coreness and diversity is a crucial issue. This paper outlines a way of dealing with vocabulary in English for Academic Purposes (EAP) instruction in the light of insights provided by empirical observation. Focusing mainly on collocation in the context of English for Specific Purposes (ESP), and, more precisely, within English for Information Science and Technology, we show how the results of the contrastive study of lexical items in small specific corpora can become the basis for teaching / learning ESP at the tertiary level. In the process of this study, an account is given of the functions of academic and technical lexis, aspects of keywords and word frequency are defined, and the value of corpus-derived collocation information is demonstrated for the specific textual environment.

Key words: ESP, EAP, vocabulary, academic and technical corpora, lexical behavior.

Introduction. The areas of English for Specific Purposes (ESP) and corpus-based lexical studies seem to converge in the study of terminology (cf. Pedersen, 1995). The main aim in terminology studies is to create specialised dictionaries that reflect knowledge fields and concepts where these are related to the property of lexical use restriction.1 In the textual collections, collocations play an essential role in the description of this specific language usage (Pedersen, 1995, p. 61). In this sense, word combinations work as building blocks that increase the learner's potential to command special languages.

However, the results of technical collocation studies have little to offer students for academic performance and achievement: that is, they do not help learners meet the "stylistic expectations of the academic community" (Cowie, 1998, p. 12). This is because of the fact that in addition to the specialised terminology, there are other types of combinations that greatly influence the ESP learning context: for example, seek the objective, consider my suggestion, the theory is canvassed, argue rather less vehemently, and many other examples of academic discourse (Cowie, 1978, p. 132).

Lexical levels or categories are fostered and described through the application of corpus-based studies. The design of a fit corpus is of prime importance so that lexical profiles can be developed effectively. This means that aspects such as size, type, balance, and integration of texts must be defined from the scope of ESP. In this line of work, small representative corpora are favoured for specific purposes (Tribble, 1997, p. 116).

Literature review. In addition, an electronic concordancer such as WordSmith Tools (Scott, 1996) is rather useful to handle reduced text collections (Tribble, 2000). This includes dealing with differences between one given genre and the reference corpus, or between one specific theme and the overall body of subject texts (Scott, 1997). The results obtained are Keywords, which signal the "aboutness" of the

texts (Scott, 2000), and thus receive primary observation in restricted language measurement. General word usage, in contrast, is derived from lexical surveys across subject boundaries. These are examined through critical concordance data, also known as KWIC -- Key Word In Context.

With these notions in mind, particular subject areas are represented by specific corpora. The size and type of the sources can vary, depending on how similar or different the topics are. For instance, related disciplines within the broad domain of Health Sciences can be grouped together (e.g., Nursing, Occupational Therapy, Medicine), because they share knowledge fields. Yet, their organisation and distribution in a specific corpus may present thematic variables due to emphasis on a given branch alone (e.g., Sports Medicine).

These selection principles are conceived according to interests and priorities in university programs and syllabi. In this respect, the domain selected in our research includes some current Information Science and Technology areas, such as Computer Science and Engineering, Optical and Radio Communications, Librarianship and Information Management, and Audio-visual Communications. These degrees are the main headings of our subject area sub-corpora; they are also majors that have been recently incorporated at our university (1995 - 2001).

Due to the fact that changes take place very rapidly in these disciplines, the texts in the corpus should be regularly updated. A five-year time margin is recommended by some of our colleagues as a suitable renewal period. This suggests that we select, for instance, academic textbooks and research articles that have been published recently. In addition, information obtained from the Internet is favoured, since such feedback also tends to be up-to-date. This technical material is assessed conveniently, not only for university studies, but also for future careers where instructions are mostly read in English. As a result, the selection of the sources is made according to two chief principles: the importance of academic readings for tertiary level education and the consideration of technical material for both college and work situations.

The principal objective of this paper is the classification of different lexical categories in English for Information Science and Technology. In this respect, the basis or point of departure is a lexical common core, described in contrast with the diversity of word use. Keywords and word frequency constitute the basic tools for working with this language variation. Collocation information is the main means for observing these linguistic traits in our context. The notion of collocation pervades this analysis of technical and academic constructions in ESP development.

Methodological issues. From our viewpoint, the examination of lexical data in small corpora is related to the analysis of specific purpose languages. This relationship motivates our selection and arrangement of sources according to two main factors: ESP focal points (internal) and contextual conditions (external).

Under the first parameter, texts are updated in terms of subject matter. Dudley-Evans and St. Johns (1998,p. 99) claim that this search for novelty is crucial in ESP; the aim is that language reflects current issues in Science and Technology, where the tendency is for "carrier content" to "date rapidly" (p. 174).

A second internal factor is that material be authentic. This means that texts should be required or recommended in university courses (James, 1994), and that different genres should be included (Conrad, 1996). For instance, a primary or introductory stage involves textbook discourse -- aimed at fulfilling learning demands in first and second year university studies (Johns, 1997, p. 46). Then, technical writing in reports contains appropriate language for intermediate levels (Bergenholtz & Tarp, 1995, p. 19). Likewise, research papers and articles tend to meet the advanced needs of research students (Brennan & van Naerssen, 1989, p. 202).

The third internal point in our methodology considers textual availability. A priority is that texts are managed electronically. Documentation in electronic format is needed for concordance procedures. Therefore, with the increased production of texts in this manner, students can become genuine users of corpus resources for learning purposes (Johns, 1993). ESP instructors can then work as supervisors of learner-centred reading tasks. The design of the corpus can be carried out by both instructor and learner alike; the former directs operations according to language interests, and the latter contributes special interest topics in the subject area.

Criteria outside the ESP learning context are also applied. These external conditions influence corpus selection because study programs and syllabi must be accounted for as relevant to subject matter. In our institution and similar centres in Spain, they offer guidance for the arrangement of the sources. A contrastive examination of university curricula is encouraged to identify common subjects, taught in more than one of the four disciplines mentioned: Computer Science and Engineering, Optical and Radio Communications, Librarianship and Information Management, and Audio-visual Communication.

The disciplines serve as reference for textual selection. According to this notion, each of the four areas includes an equal number of sources in each genre. Ten research articles, for example, deal with Computer Science / Engineering topics, drawn from bibliography lists in this discipline. However, the concepts are also examined in other study programs, such as Optic / Radio Communications. The same applies to the other cases, where university curricula provide feedback about reading requirements; these are double-checked by following programs and consulting colleagues in the subject areas.

Discussion and results. Lexical findings are examined in context. This means that linguistic input is obtained by observing word combinations that are meaningful in the subject and genre domains.

We use concordances to reflect the significance of lexical patterns in specific contexts (Firth, 1957; Halliday, 1966); this implementation constitutes the basis of our work. The contrastive view of the data provides the necessary conditions to check lexical diversity and uniformity in the corpus. The aim is to describe genre and subject matter variables. For this analysis, the operations are ordered as follows: observing, measuring, and classifying lexical data.

To illustrate this analytical procedure, an example is provided with the cluster, provide access to, used extensively throughout the corpus. We observe this presence in all the genres and in several subjects, and thus measure its frequency and dispersion in the whole corpus. This is done to make sure that it occurs significantly as a general expression. In this respect, the assertion made about its classification is based on empirical factors.

Unbiased data are those based on lexical behaviour in context (KWIC), which can reveal how common a given expression really is. We determine that the relationship between concordance lines and the number of different sources contained in those lines informs about the type of lexical item. In this sense, the example provide access to is analysed according to a 0.3% cut-off point, meaning that, above that level, its occurrence is considered common core in our texts, and, consequently, free and general. This margin higher than 0.3 % refers to the number of sources in the concordance lines: For every 10 lines of concordance text, at least three different sources must be involved.

In addition, we consider that the three genres should be present in the total concordance, and that at least six different subjects must be included. These numbers are considered reliable, since our corpus is not very large. We

believe, in fact, that 95 texts, 17 subjects, and three genres are low numbers in comparison with bigger corpora, and that 0.3 % is an appropriate measurement as a result.

As an example of this computation, the collocation directory service operations is observed. It is recorded as key within subject domain A -- belonging to the areas of Computer Science and Engineering and Optical/Radio Communication. It appears 70 times but only in three texts, yielding a 0.04% contextual margin. We thus regard this lexical manifestation as specific and restricted, in contrast to the free and general case of provide access to. Directory service operations actually behaves as a specialised collocation, in agreement with Pedersen (1995), and, as such, tends to form complex nominal compounds.

Detailed Consistency Lists (DCL) are made available through the concordancer. These are wordlists arranged according to the contrast of frequencies in different domains (e.g., in genres). For the listing of general academic items, they prove to be rather useful. In our corpus of Information Science and Technology sources, the DCL is considered an academic word list. It is similar to Coxhead's (1998), since it presents input that can become quite relevant for English for General Academic Purposes (EGAP).

Most of the lexical data in the DCL includes verbs and nouns, followed, to a lesser degree, by adjectives and adverbs. An important feature of academic language is that there are more verbs in the past tense and past participle (e.g., defined, conceived, designed) than there are present or gerund forms. The same happens, in fact, in Coxhead (1998). In the case of nouns, many correspond to common scientific- technical instances, such as information, data, Web, HTML, and computer.

Free word combinations result from examining the DCL. For example, the forms associated with the noun information are widespread throughout the corpus. They are analysed as free collocations, appearing in contexts that vary significantly in terms of subject matter. They are thus considered semi-technical elements. Some examples are information system, information technology, digital information, and information about.

In addition to these frequent items, lexical elements found at the bottom of the DCL, are likewise important. Despite having a low frequency, they exhibit contextual significance in their behaviour. An example is the inflected form coined. All six occurrences of this item denote academic use. The pattern of Verb + Noun in the expression coin + the term, surfaces in this sense. It is declared academic because of its high degree of dispersion, as it shows up in different genres and subjects. These contexts are a textbook and a research article on information management units, another article on perspectives on information, and two technical reports on information infrastructure.

The term coined is judged as important in the DCL, as a result, not only due to its wide range of use, but also to its collocational strength -- denoting a great degree of idiomaticity (Stubbs, 1995). The diversity of contexts in which it is included makes it idiomatic. In addition, it is the only form in its lexical family appearing in all three genres and in more than one subject area. From this perspective, general academic terms can be either frequent or sparse, but they must always present a noteworthy dispersion.

Other examples of low frequency items are the following: where this technology excels, imported into, select / edit / paste, cable hooked into the, was instrumental in + verb-ing, first and foremost, diskette drive, compounded by the, relative autonomy, and ticket booth.

They all share the property of general academic vocabulary. A string like was instrumental in + verb-ing, or the cluster compounded by the, function as common core in our setting. The same occurs to a noun collocation such as diskette drive or ticket booth. They receive the same treatment, in this respect, as frequent word combinations, and match in importance the ones mentioned above, for example, information system, information technology, digital information, and so forth.

Among the examples of low frequency words, however, a distinct type of item emerges, and an alternative approach is inferred in its classification within the general academic vocabulary. These are the so-called lexical phrases -- for example, first and foremost. They tend to behave as procedural items in our context, being closely related to academic use (Stotsky, 1983; Thurstun & Candlin, 1998).6 They also appear in a wide variety of contexts, functioning as grammar and discoursive markers. Their procedural status derives from the effect of signposting which they demonstrate in the texts. This characteristic is analysed as a rhetorical marking of functions and techniques. For example, they may indicate interaction with the reader, a reference to the text itself or to the investigation carried out.

Conclusion. As a result, in the analysis data is assessed as either occurring broadly across texts, or more narrowly within certain sources. The results propose three main types of lexical behaviour based on this: Common core elements in the whole collection, specific words in themes and topics, and elements that are characteristic of only one genre. The three are surveyed through analytical steps related to ESP notions: Settings are defined and described according to specific learning needs.

In the evaluation of lexical information, academic and technical word behaviour is discussed. Eight categories are induced by investigating the relationship between concordance data and context. The way in which these language peculiarities are developed affects our approach to ESP courses.

Common core elements are divided into general academic items and procedural words. Both demonstrate a widespread distribution throughout the corpus, and are subject-independent. This makes us consider them as semi-technical vocabulary. They include content and grammar items that have either a high or low frequency in the corpus. Their function is inferred for EGAP (English for General Academic Purposes) teaching, mainly through the application of academic tasks, for example, using wordlists to point out lexical data in readings. EAP (English for Academic Purposes) thus motivates our work with EST (English for Science and Technology).

Procedural items are common core constructions that mark cohesion in academic discourse. This is a main characteristic in general academic writing as well as in lectures. Their organisation in discourse facilitates comprehension. In contrast with general academic collocations, procedural elements include grammar combinations that have a semantic prosody related to the organisation of discourse.

LITERATURE

1. Benson M., Benson E., & Ilson R. (1997). The BBI dictionary of English word combinations. Amsterdam: John Benjamins.
2. Bergenholtz, H., & Tarp, S. (1995). Manual of specialised lexicography. Amsterdam: John Benjamins. Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). Corpus linguistics. Investigating language structure and use. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

3. Brennan M., & van Naerssen, M. (1989). Language and content in ESP. ELT Journal, 43 (3), 196-205. Bygate M. (1987). Speaking. Oxford, UK: Oxford University Press.
4. Callev H. (2000). The stream of consciousness. Film-Philosophy, 4(11). Retrieved August 15, 2001, from the World Wide Web: http://www.film-philosophy.com/vol4-2000/n11callev.
5. Collin S. (1997). Dictionary of information technology. London: HarperCollins. Collin S. (1999). Dictionary of computing. London: HarperCollins.
6. Conrad S. (1996). Investigating academic texts with corpus-based techniques: An Example From Biology. Linguistics and Education, 8, 299-326.
7. Cowie A. P. (1978). The place of illustrative material and collocations in the design of a learner's dictionary. In honour of Hornby A.S. Oxford, UK: Oxford University Press.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК: 853.292

Зебинисо АЛЛАЯРОВА,
Қарши давлат университетининг Педагогика институти
Хорижий тиллар кафедраси мудири, эркин тадқиқотчи
E-mail: zeboallayarova51@gmail.com

ЎзМУ доценти, ф.ф.д. Н.А. Саъдуллаева тақризи асосида

ON THE QUESTION OF SCIENTIFIC THINKING AND TERMINOLOGY

Abstract

In the context of scientific and technological development, the intellectual formation of people, their intellectual potential, the level of knowledge will become a key factor in the development of material production. In Uzbek, as in other languages, the terminological system of different spheres is becoming more and more differentiated, which explains the evolution of its general system and its occurrence.

Key words: system of terms, term, Uzbek functional lexicon, scientific vocabulary, assimilation, terminological accuracy, spelling, imitation, dialectical integrity, philosophi.

К ВОПРОСУ О НАУЧНОМ МЫШЛЕНИИ И ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

В условиях научно-технического развития интеллектуальная сформированность людей, их интеллектуальный потенциал, уровень знаний станут ключевым фактором развития материального производства. В узбекском, как и в других языках, терминологическая система разных сфер становится все более дифференцированной, что объясняет эволюцию ее общей системы и возникновение.

Ключевые слова: терминосистема, термин, узбекская функциональная лексика, научная лексика, усвоение, терминологическая точность, правописание, подражание, диалектическая целостность, философская закономерность, традиционное мышление.cal regularity, traditional thinking.

ИЛМИЙ ТАФАККУР ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ МАСАЛАСИ ХУСУСИДА

Аннотация

Илмий-техник ривожланиш шароитида кишиларнинг интеллектуал шаклланиши, ақлий салоҳияти, билим даражаси моддий ишлаб чиқариш тараққиётининг асосий омилига айланади. Бошқа тилларда бўлгани каби, ўзбек тилида ҳам турли соҳа терминологик тизимининг тобора дифференциациялаша бораётганлигини, унинг умумнутқ тизими ва воқеланишига муносабатида юз бераётган эврилишларни шу билан изоҳлаш мумкин.

Калит сўзлар: терминосистема, термин, ўзбек функционал лексикаси, илмий лексика, ўзлашма, терминологик аниқлик, имло, тақлидчилик, диалектик яхлитлик, фалсафий қонуният, анъанавий тафаккур.

Кириш. Миллий маданиятимизнинг бир кўриниши сифатида ўзбек тили ҳам истиқлол ва глобаллашув, илмий-техникавий интеграция, турмуш тарзининг мисли кўрилмаган даражада техниклашуви натижасида ривожланишнинг алоҳида йўлига кирди. Унинг барча услуб нуқталарида ана шу ривожланишнинг белгилари пайдо бўла бошлади ва услублараро диффузия содир бўлди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бугунги ўзбек илмий нутқи ҳам ўзбек миллий адабий тилининг мустақил функционал услуби сифатида тараққиёт ва ривожланишлар билан ҳамқадам. Айни ўринда, миллий адабий тил ва унинг турли сатҳлари шунингдек, йўналишларини илмий тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Миллий адабий тилни алоҳида ментал тизим сифатида ўрганиш ўзбек тилшунослигининг галдаги вазифасига айлантирилди. Айниқса, бу яхлит ментал тизимнинг адабий шакли терминосистемаси ҳолатини баҳолаш учун нафақат соҳавий терминосистема, балки соҳавий микротерминосистема тармоқларини ҳам жиддий тадқиқ қилиш зарур.

Терминосистема ўзбек функционал лексикаси тизимида алоҳида аҳамиятга эга. Илмий функционал лексика ҳолати лисоний жамият илмий-техник салоҳиятининг, илмий нутқ ва илмий тафаккурнинг яхлитлик даражаси ўлчовидир. Шу боис ўзбек тилшунослигида илмий нутқ лексикасининг лисоний жиҳатларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилгани, бу борада қатор диссертация ва монографиялар, кўплаб мақолалар ёзилгани – фикримиз далили. Шунга қарамасдан, шиддатли тараққиёт оқими таъсирига кўпроқ берилувчан бўлган бу тизимда кун сайин муаммолар тўлқини кучли тус олмоқда. Илмий лексиканинг ана шундай долзарб томонларидан бири унинг термин ўзлаштириш, терминни шакллантириш билан боғлиқ ички масалаларидир.

Термин лотинча “terminus” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “охири”, “чек”, “чегара”, “тугаш” маъноларини билдиради [1]. А.А.Реформатский терминга қуйидагича таъриф беради: “Термин-бу сўз бўлиб,ўзининг алоҳида ва махсус белгилари билан чегараланади, фан, техника, иқтисодиёт, сиёсат ва дипломатия соҳаларида бир маъноли, аниқ сўздир.У экспрессивликдан ҳоли,муайян предмет ёхуд тушунчани ифода этувчи, ўзининг қатъий ва аниқ мазмуний чегарасига ҳамда изоҳига эга бўлади” [2]. Б.Н.Головин эса термин ҳақида : “Касб-ҳунар нуқтаи назаридан қаралганида термин ўзида муайян касбий тушунчаларни ифода этади” деб таъкидлайди[3]. Бу каби фикрни В.М.Лейчекнинг тадқиқотларида ҳам кўрамиз: “термин, муайян тилнинг лексик бирлиги ҳисобланиб, аниқ ва махсус соҳалар илмида ва фаолиятида умумий, аниқ ва мавҳум тушунчаларни ифодалайди” [4].

“Терминлар муаммосига бағишланган тадқиқотларда термин ва терминологиянинг турли назарий ва амалий масалалари атрофлича ёритилган. Бундай масалаларга термин билан умумадабий тилдаги сўз ўртасидаги муносабатлар, терминларнинг шаклланиши, қарор топиши, тараққиёти, даврий босқичларда

қўлланилиши, синоним ва омоним терминлар, терминологиядаги детерминологизация, ретерминологизация ҳодисаларининг мажудлиги, терминларнинг систем-структур ҳамда функционал-семантик таҳлили кабилар киради”[5].

Турли тилларга мансуб терминлар, терминологиянинг назарий муаммолари билан шуғулланган Г.О.Винокур, АА.Реформатиский, В.В.Виноградов, С.Г. Бархударов, О.С. Ахманова, К.А.Левковская, Б.Н.Головин, В.П.Даниленко , В.М.Лейчик, шунингдек, муаммонинг амалий жиҳатларини ўрганган Д.С.Лотте, С.А.Чаплигина, С.И.Коршунова, Г.Л.Канделаки тадқиқотларида терминология сўзи асосан икки маънода қўлланилган:

1.Терминология - муайян соҳаларда махсус маънони ифодаловчи сўз ва сўз бирикмалари мажмуи. 2.Терминология-терминларнинг грамматик сатҳдаги ўрни ва тилда амал қилиш билан боғлиқ бўлган муайян қонуниятларни ўрганиш билан шуғулланувчи лингвистиканинг алоҳида аспекти [6]. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида термин сўзига қуйидагича таърифберилган: Термин [лот.terminus-чек. чегара] Фан,техника, касб-ҳунарнинг бирор соҳасига хос муайян бир тушунчанинг аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмаси; атама. Ботаника терминлари.Заргарлик терминлари. Пахтачилик терминлари. – Йўлдош..Элмуродга нотаниш терминларни тушунтира кетди. Шуҳрат, Шинелли йиллар. Терминлар илмий коммуникациядан жонли сўзлашувга ўтганда, халқ учун тушунарли сўзга айлана боради. “ЎТА”. XX асрнинг 70-йилларида нашр этилган “The World Encyclopedia Dictionary” луғатида термин сўзи қуйидагича таърифланган: “Terminology-the special words or terms used in science, art, business and economy”[7]. Таржимаси: терминология фанда, санъатда, бизнес ва иқтисодда ишлатиладиган махсус сўзлардир. Демак, термин бу маълум бир соҳа ёки соҳалар доирасида (терминларда ҳам полесемантиклик хусусияти мавжуд) қўлланувчи аниқ маънони ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмаси, дея оламиз. Чунки терминларни қўшма сўз ва бирикма шаклига етарлича мисоллар келтириш мумкин.Муайян соҳа илмий лексикасининг ички тармоқлари хусусиятларини кўрсатиш учун унинг лексикасига хос соҳавий семик хусусиятлари ва микросистемалардаги ички модификациясини назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш катта аҳамият касб этади. Чунки илмий нутқнинг лексик хусусиятлари борлиқ ҳодисаларининг лисоний идроки, таснифи ва тавсифи, функционал лексикада борлиқ аксининг қанчалик объектив ифодаланиши, тиллараро лексик интеграциянинг тадқиқи билан шуғулланувчи йўналишларининг яратилишига ёрдам беради. Шу сабабли илмий нутқни ўрганиш билан алоқадор бўлган қатор масалалар анчадан бери тилшунослар диққатини ўзига тортиб келади. Рус, инглиз, француз ва бошқа тилларнинг илмий услуби аллақачон шаклланиб улгурди, уларда тилнинг барча сатҳларига хос, айниқса, илмий услуб лексикаси, синтаксиси бўйича қатор илмий асарлар ўтган асрнинг 60-йилларидаёқ юзага келган эди [8].

Тилнинг лексик қонуниятлари унинг терминологик системасида ҳам тўлақонли акс этади. Муайян тил лексикасида бўлгани каби унинг терминологик тизимида ҳам ўз ва ўзлашган қатлам фарқланади. Бу ҳолат терминологик қатламлар ижтимоий онгда алоҳида-алоҳида тизимлар сифатида мавжуд бўлиб, уларнинг ўзаро вариантлилик, маънодошлик, шаклдошлик, қолаверса, талаффуздошлик жиҳатдан алоқадорлиги, шунингдек, терминларнинг аниқлиқ ва тор маънолилик, ихтисослашганлик белгилари, айниқса, термин олишнинг апеллятив лексикадан фарқли ўлароқ йўналтирилган онгли шакллантирилиш табиати қатор муаммоларни келтириб чиқаришини айтиб ўтиш ўринли. Бу борада Е.Б.Алексеев, А.С.Герд, Г.Н.Горностаев, И.Груль, В.П.Даниленко, Е.П.Ефремов, Н.А.Крилов, Е.С.Кубрякова, Д.С.Лотте, О.П.Фролова, Л.П.Крысин, А.З.Цисик каби терминологларнинг ишларини алоҳида таъкидламоқ жоиз[9].

Л.П.Крысин, ўз тадқиқотида термин сўзига қуйидагича таъриф беради: “термин лотинча “termus” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “охири”, “чек”, “чегара”, “тугаш” деган маъноларни билдиради”. В.П.Даниленко термин сўзига қуйидагича аниқлик киритади: “Термин(лар) луғат таркибининг бир қисми ҳисобланиб, муайян фан ва соҳа лексик бирликларининг аниқ номи,таърифидир”.Ўзбек терминшунослигида С.Иброҳимов, С.Акобиров, Р.Дониёров, А.Ҳожиев, Ғ.Абдураҳмонов, Н.Маҳмудов, Ҳ.Дадабоев, И.Йўлдошев, М.Абдиев, Н.Ҳатамов, Т.Дадахонова, Э.Бегматов, Ҳ.Жамолхонов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, Х.Бақоева, З.Мираҳмедовалар томонидан терминология соҳасининг умумназарий ва хусусий лингвистик муаммолари доирасида амалга оширилган ишлар эътиборга молик [10]. Бугунги техник-технологик тараққиёт, мамлакатимизда турли соҳаларда амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотлар, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ҳаётни тубдан модернизация қилишнинг устуворлашганлиги бу борадаги тадқиқотларни ҳам давр талаблари асосида такомиллаштиришни, ҳар бир тил ҳодисасини илмий, реал ва прагматик яхлитликликда таҳлил ва тадқиқ қилиш заруратини кун тартибига қўймоқда.

Глобаллашув асрида тил умумлексикасида бўлгани каби терминология соҳасида кучли оқимни вужудга келтирган терминологик “тўфон”лар содир бўлмоқдаки, кириб келаётган терминларни, оддий ифодалайдиган бўлсак, “саришта қилиш” имкони чекланиб қолмоқда. Шунингдек, тилда кун ёки ҳафта давомида юз бераётган ўзлашишлар, ўзлашма терминларнинг беқиёс шиддат билан апеллятив лексика “ҳудуд”ига ўтиб бораётганлиги, кечагина термин сифатида амал қилган минглаб сўзларнинг бугун умумхалқ мулкига айланиб улгурганлиги тил лексик тизимининг ақл бовар қилмас даражада тараққий этаётганлигидан далолат беради. Фан, таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, терминологик тизимни тизимга солиш ва етакчилик қилиш ўрнига, аксинча, унга эргашиб, ўз етовини унга бериб қўймоқда дейиш мумкин. Бу эса терминологиянинг терминосистемага нисбатан бўлиши лозим “гегемонлик” мавқеига соя солмоқда.

Терминологиянинг умумлексик муаммолар билан шуғулланувчи лексикологиядан масъулиятининг айричалиги асосида хаотик ўзлаштиришларга тартибли тус бериш мажбурияти ҳар доим ҳам сақланиб қолишини инобатга оладиган бўлсак, бугунги ҳолат унинг нечоғлик “долғали” даврни бошидан кечираётганлигини кўрсатади. Вазият шу даражага етдики, муайян соҳаларнинг, ҳатто, ҳар бир ходими термин семантикаси, қўлланилиши тўғрисида бош қотирадиган, термин ўзлаштириш муаммоси билан шуғулланадиган бўлиб қолди дейиш мумкин. Ўз соҳасининг бундан кейин кундалик ҳамроҳига айланадиган терминга нисбатан ходимнинг “у нима”, “бу нима дегани” каби саволларига дуч келаётганимиз – бунинг ёрқин далили. Масалан, биргина бошқа тилдаги матнни ўқиётган маълумотли мутахассис бирор терминни қандай ўзлаштириш, таржима қилиш керакми-йўқлиги у ёқда турсин, уни шундайлигича олишда имлосини она тилимизда бериш муаммоси устида қийналмаяпти дейиш муаммога панжа орасида қарашдан бошқа нарса эмас. Assisment, modul, moodle, securite, casting, pranker, klaster каби сўзлар имлосининг ўзиёқ ҳаммамизни қийнаб қўяётганлиги сир эмас.

Маълумки, муайян тилга термин, асосан, айнан ёки қисман таржима йўли билан қабул қилинади. Бу эса ўзлашмаларнинг формал структур, семантик ва грамматик хусусиятларида баъзан сакталиқлар вужудга келишига, чалкашлик, мавҳумлик ва кутилмаган ҳолатлар содир бўлишига ҳам сабаб бўладики, буни жиддий тадқиқ қилиш, маъновий, имловий, орфоэпик, қулайлик нуқтаи назаридан тегишли муаммоларни ҳал этиш, умуман олганда, терминологик аниқлик ва қулайликка эришиш катта аҳамиятга эга.

Глобаллашув ҳаётимизни, ҳатто ҳар биримизнинг шахсий турмуш тарзимизни ҳам қамраб олар ва бунга муқаррар ҳолат сифатида муносабатда бўлар эканмиз, хатти-ҳаракатларимиз бу жараён ёки таъсирдан ўзимизни иҳоталаш эмас, балки бунда ўзликни сақлаб қолиш ва ривожлантириш билан биргаликда, глобаллашув “неъмати”дан оқилона ва самарали озиқланиш, ундан шахсий ва ижтимоий такомиллашув мақсадида фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу эса миллий ўзлик ифодаловчиси ва ривожлантирувчиси бўлган тилга, тил лексик қатламининг мазкур таъсирга ўта “берилувчан” бўлган терминосистемасига муносабат ва эътиборимиз даражаси билан белгиланади.

Тараққиёт, бир томондан, силлиқлашув ва қулайлашув тушунчалари билан изоҳланади. Инсон табиатига хос бўлган, онг ва онгли ёндашув маҳсули сифатидаги ҳар бир нарсага осон йўллар билан эришишга интилиш тилда ҳам қулайликнинг ошиб боришига олиб келади. Тил ҳодисаларидаги “силлиқлашув” аслида инсоннинг қулайликка интилиши ва бунга заррама-зарра эришуви натижасидир. Аслида янги давр кишисининг олдинги авлодга нисбатан бозор “қули”га айланиб боришининг замирида ҳам инсон табиатидаги ана шу омил ётади ва бу ҳолатдан тараққиётнинг инсонга ва инсоннинг тараққиётга, тилнинг шахсга ва шахснинг тилга муносабатини таҳлил қилишда методологик омил сифатида фойдаланиш мумкин.

Тил имло ва талаффуз хусусиятларининг мос келмаслиги натижасида улар орасидаги фарқларнинг кучайиб боришига консерватив ёки новаторона ёндашувдан бирининг ҳар доим устуворлашиб бориши уларнинг ўзаро муносабатини доимий таҳлил қилиб боришни тақозо этади. Ёндашувлар орасидаги мувозанатни сақлаш, уларга эскилик ва янгилик тўқнашуви сифатида муносабатда бўлиш, қайсидир бирига устуворлик бериш ёки рағбатлантириш йўлидан бормасдан, муносабатда тараққиётнинг муроса тамойилини ўзида акс эттирадиган маргинал нуқтаи назарга кўпроқ йўл бериш самаралироқдир. Тилнинг тараққиётини унинг табиатига мос равишда табиий “бошқариш”, уни ўз измига олиш кайфиятидан холи ҳолда ривожлантириш йўлидан бориш унинг тўла маънода халқона аҳамият касб этиб боришини таъминлайди.

Ҳар қандай “мода”парастлик кўринишида тегишли маъно ва мазмун унинг соясида қолиши табиий. Тақлидчилик кайфиятининг куч олиши маъно ва вазифанинг сохталашувига, унинг кейинги даражадаги аҳамият касб этишига олиб келади. Ҳавас асосида қабул қилинган шакл улар устидан ҳукмронлик килади, белгиловчи аҳамият касб этади. Тақлидчилик замонавийликни замонасозликка айлантириб, давр маҳсули бўлган ҳодисанинг макондан узилишини келтириб чиқаради. Замон ва макон диалектик яхлитлигига путур етиши натижасида эса мазмун ва вазифа сохталашуви келиб чиқади.

Терминлар илмий тафаккур маҳсулидир. Инсоният тараққиётининг ҳар бир даври барқарор ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, фалсафий қонуният ва ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда илмий тафаккур даражаси ва хусусиятларини белгилайди. Бу бевосита тафаккур маҳсули бўлган фанлар ва уларнинг ривожланиш жараёни ҳамда бу жараёнларни ўзида бирлаштирган илмий тараққиёт тенденцияларида ўз ифодасини топади. Тадқиқотчининг дунёқараши, ўрганиш объектига доир муаммоларни белгилаши, уларнинг ечимига муносабати, танланган тадқиқ методологияси, методикаси масалалари умумий илмий тафаккур даражаси ва хусусиятлари билан боғлиқ. Бу анъанавий ва замонавий илмий тафаккур қарама-қаршилигида ўз ифодасини топади. “Фанлар тарихидан маълумки, анъанавий илмий тафаккур провинциал чекланганлиги, догматиклиги, консерватив-лиги, умрини ўтаб бўлган қатъиятларга мутелиги билан характерланиб, унинг бу сифатлари ўрганиш объектининг тўла маънодаги долзарб муаммоларини тушуниб етишига тўсиқ бўлади. Анъанавий тафаккур эгаси объектни тараққиётнинг минтақавий ва глобал масалалари билан яхлитликда идрок эта олмайди, жамият ва ўрганиш объектининг тараққиёт тенденцияларини англаб етмайди, фаннинг долзарб вазифаларини ижтимоий тараққиёт талабларидан келиб чиқиб белгилашга ожизлик қилади. Натижада фаннинг ўзи ўз тараққиётига ғов бўлиб қолади.

Умуман олганда, анъанавий тафаккур жамият тараққиёти даражасидан орқада қолиб, унга тўсқинлик қила бошлайди” [11]. Тафаккур эркинлиги ҳақида, унинг жамият тараққиёти, шахсий мукаммаллашув жараёнидаги роли тўғрисида фикр юритар экан, Республикамизнинг биринчи президенти Ислом Каримов янги – озод ва обод жамият барпо этиш, унда эркин ва фаровон яшаш муаммолари хусусида тўхталиб, алоҳида таъкидлаганларидек, “тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйиқдан, қулликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўлолмайди”[12]. Бу соҳа фан-техника тараққиёти, илмий-ижодий тафаккур ривожи, унинг лисоний маҳсули ва бу маҳсулнинг лингвистик қайта ишланиши натижасида соҳа терминологиясига муносабат, термин ижодкорлиги, илмий ижод натижасини термин ва атамаларда тўғри, объектив воқеликка мос, (ёзма ва оғзаки) тасвир ва тавсиф жараёни учун мақбул шаклларда ифода қилишда ҳам намоён бўлади.

Илмий тафаккурнинг метафизик анъанавийлик хусусиятларидан холи эканлиги ўтмиш ва ён-атрофга олазарак бўлиш одатидан қутулиб, давр тақозо қилаётган янги тарихий заруратни идрок этиш, ундан келиб чиққан ҳолда ўрганиш объектига муносабатда бўлиши, фаннинг долзарб вазифаларига мос замонавий методология, методлар ва тадқиқ методикасини танлаш ёки ишлаб чиқиш, уларни қулай ва объектив воқеликка мос усул ва шаклларда ифода этиш кабиларда яққол кўзга ташланади.

Хулоса ва таклифлар. Илмий тафаккур маҳсули бўлган терминосистемани ривожлантиришда эркин тафаккурни ривожлантириш билан бирга, провинциал тафаккур тақлидчилигидан, шунингдек, нигилизмидан ҳам бутунлай халос бўлиш тақозо этилади. Улар орасидаги меъёрий қонуниятларга риоя қилиш, мувозанатни сақлаш, глобаллашув ва фан-техника интеграцияси шароитида умуминсоний лисоний универсалиялардан озиқланиш ва миллий ўзликни сақлаб қолиш ҳамда ривожлантириш уйғунлигини таъминлаш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов –М:.1998.-503 с
2. Реформатский А.А. Термин как член лексической система языка//Проблемы струкной лингвистики.-М.: Наука 1968.-248 с

3. ГоловинБ.Н.Лингвистические основы учения о терминах.-М.:1987- 235 с
4. Лейчик В.М. Предмет, методқ и структуратерминоведения:Авьореф.дис…док-ра филол.наук.-М.:1989.-42с
5. Аҳмедов О.А.Инглиз ва ўзбек тилларида солиқ-божхона терминларининг лингвистик таҳлили ва таржима муаммолари Филол.фанлари доктори диссертацияси 255 б
6. ЛейчикВ.М.Номенклатура-промежуточное звено междутерминами и собственными именами // Вопросы терминологии и лингвистической статистики.-Воронеж: 1971.-161с.
7. Sherman Le Roy Wallace. Taxation in Egypt .Princeton, N.J.:Princeton University Press, 1938.521 h
8. Кауфман С.И. Некоторые особенности стиля американской технической литературы. – М., 1962; Коваль А.П. Структура научного текста: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Киев, 1970; Крылов Н.А. О словообразовательном анализе в вузе и терминологии словообразования // Уч. зап. Московск. обл. пед. инта. – М., 1967. – 197 с.
9. Алексеев Е.Б., Губанов И.А., Тихомиров В. Ботаническая номенклатура. – М.: МГУ, 1989;
10. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2017;
11. Менглиев Б. Тил илми: зарурият ва анъанавийлик // Маърифат, 2013 йил 13 май.
12. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 34.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК:162.654

Нигора БАБАХОДЖАЕВА,
Термиз агротехнологиялар ва инновацион ривожланиш институти ўқитувчиси
E-mail: boboxujaeva@bk.ru

ТерАИРИ доценти,фалсафа фанлари доктори О.Мухаммадиева тақризи асосида

PRIDE OF BAYSUN (A LOOK AT THE POETRY OF THE USMAN AZIM)

Abstract

The article is dedicated to the lyrics of the great Uzbek poet, contemporary Osman Azim. The article analyzes the works of Osman Azim, which are the product of his thoughts, inner pains and dreams. It is the poet's personal business to express his inner desires in any way. Life, time, history, kindness, human feelings are sung in the poet's poetry, the spirit and heart of nature are reflected in the clear spring waters, charming hills. The lyrical poems show not only nature but also the theme of love.

Key words: Poetry, lyrics, love, inner pain, charming poetry.

ГОРДОСТЬ БАЙСУНА (ВЗГЛЯД НА ЛИРИКУ УСМАНА АЗИМА)

Аннотация

Статья посвящена лирике известного узбекского поэта Усмана Азима. Нет ни одной книги поэта, где бы не воспевалась природа, любовь. В статье анализированы те произведения поэта, где воспевается природа, красота гор Байсуна. Поэт восхищается искренностью взаимотношений горцев. В своей лирике Усман Азим использует многие литературные приемы. Тщательно анализируя строчки из лирики поэта, автор статьи подчеркивает оригинальность письма Усмана Азима

Ключевые слова: лирика, поэзия, оригинальность, любовь, притяжательность.

БОЙСУН ИФТИХОРИ (УСМОН АЗИМ ШЕЪРИЯТИГА БИР НАЗАР)

Аннотация

Мақола ўзбек шеъриятининг забардаст шоири, замондошимиз Усмон Азим лирикасига бағишланган. Мақолада Усмон Азимнинг замондошларига айтмоқчи бўлган ўй – фикрлари, ички дардлари, армонларининг маҳсули бўлган асарлари таҳлил қилинган. Ички армонларини қай усулда айтиш шоирнинг шахсий ишидир. Ҳаёт, замон, тарих, меҳр-оқибат, инсоний туйғу тараннум этилган шоир шеъриятида табиатнинг руҳи ва юраги зилол булоқ сувлари, мафтункор қиру-адирлар акс этган. Лирик шеърларда нафақат табиат, балки муҳаббат мавзуси ҳам кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Шеърият, лирика, мухаббат, ички дард, мафтункор.

Кириш. Маълумки, ўзбек шеърияти XX асрнинг 80-йилларида шакл ва мазмун, жанр ва ифода жиҳатидан хам ўзгача тусга эга бўлиб борди. Рауф Парпи, Шавкат Рахмон, Усмон Азим каби шоирлар шеъриятни соф руҳий кечинмалар, ижтимоий-фалсафий мазмунга буркадилар. “Янги давр шеъриятида инсоннинг буюклиги, мукаддаслиги, гўзаллиги инкор этилмаган ҳолда унга хос бошка жихатлар хам тасвирлана бошлади”[4]. Инсонни бор бўйи билан акс эттириш, унинг улуғлиги билан бирга ожизлиги, гўзаллигу-ю ёвузлигини бутун кўлами билан баён этиш анъана тусига кира бошлади. Бу қарашлар пировардида эса ижтимоий-фалсафий лирикадан рамзий-фалсафий лирика пайдо бўла бошлади. Бу йиллар авлоди вакиллари шеъриятда инсонни мураккаб ҳодиса дея таърифлайди, ҳамда ўзлари яратган каҳрамон зиммасига кўп масъулият юклайди.

Тадқиқот методологияси. Замонавий ўзбек шоирлари ўз дардини миллий дард билан уйғунликда баён қилишда ҳар бир ўқувчи қалбига яқин бўлган поэтик рамзлардан фойдаланади. Шу сабабли таҳлил ижтимоий-фалсафий услубда ёритилди. Лирик каҳрамон табиатидаги индивидуалликлар бу даврда У. Азим, С.Саййид, Э.Шукур шеърлари мисолида тадқиқ этилди. Бу шоирларнинг лирик каҳрамонлари покиза туйғуларининг Ватан ва эл-юрт қадри билан муштарак баён этилгани кўринади. Шунингдек, шеърлардаги лирик қаҳрамон “мени” воситасида миллатнинг кўнгил изтироблари ва қувончларини ифодалаш тамойили ҳам кузатилади. XX аср ўзбек лирикасининг турфа оҳанглари, бу давр адабиётининг ўзига хос ҳусусиятлари хамда янгича поэтик шаклий изланишлар ва унинг атрофида кечган баҳслар ўрганилиб, тахлил килинди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Адабиётшуносликда пафосга турлича ёндашувлар бор. Таникли рус адабиётшуноси Г.Н.Поспелов тахрири остидаги “Адабиётшуносликка кириш” китобида пафоснинг бир қанча турлари тўғрисида маълумот берилар экан, дастлаб бу тушунча ижтимоий ҳаётда юз беришига, сўнгра, бадиий ижодга кўчишига алоҳида урғу берилади[9]. Шоирлар халқ дардини ўз шеърларида баён қилар экан, унда хиссий жўшқинлик бўлиши табиийдир. Зеро, бундаги “санъат асарининг мағзи, жавҳари” - мазмуни адабиётшунос М.Олимов фикрича, “эстетик мохиятга эга булган хис-туйгулар”дан иборат булсагина, узига хос пафосни ифода этади[10]. Шоирлар кўнглининг маънавий кўзгудаги инъикосини Хамид Олимжон ёки Ғафур Ғуломнинг халқона пафосли шеърларида ҳам кўриш мумкин. Ўтмиш ижодкорларининг анъаналари кейинги давр шоирлари ижодида янгиланган равишда давом этиши табиий саналади.

Таҳлил ва натижалар. Замонавий ўзбек шеъриятида Усмон Азим деган бир мангулик бор. У биз билган машҳур Бойсун юртининг фарзанди. Бойсуннинг осмонларга бўй чўзган юксак қояларига интилган, мавжланган шеъриятида завқ, ҳайрат, бор, чарчаш, ҳорғинлик сезилмайди. Чунки, Усмон Азим руҳи ва юраги гўзал табиат, зилол булоқ сувлари, мафтункор қиру-адирлар шууридан шаклланган: Бир қишлоқда яшайди ўғлон,

Оддийган деҳқоннинг ўғли
У боқади оламга хайрон

Неларгадир тўлади кўнгли
У боқади зангор осмонга
Бир зумгина қолади қотиб
Зангор осмон деҳқон ўғлонга
Ниманидир қилади тортиқ [1].

(Бир қишлоқда яшайди ўғлон. “Дарс” китобидан 1986 йил)

Ўзбек ўқувчисига Усмон Азим шеърияти XX асрнинг 80 йилларидан бери таниш. Шоир лирикасига бағишланган кўплаб мақолалар, илмий тадқиқотлар 1979 йилда "Инсонни тушуниш" номли илк шеърий тўплами чоп этилган. Шундан сўнг унинг "Ҳолат"(1979), “Оқибат” (1980), “Кўзгу” (1983), “Сурат парчалари” (1985), “Ғаройиб аждархо” (1990), “Уйғониш азоби” (1991), “Ғусса” (1994), “Узун тун” (1994), “Бор экан-да, йук экан” (1995), “Сайланма” (1995), “Куз” (2001) шеърий тўпламлари босилди.
Унинг қатор хикоялари, эсселари ва "Алпомиш" кинодостони эълон килинган. “Жоду” насрий тўплами нашр қилинган. Драматургнинг сценарийси асосида икки қисмдан иборат "Алпомиш"(2000) фильми хам суратга олинди.

Ижодининг илк даврида радиодраматургияда "Бахтли булайлик", "Хужжатли фильм учун сюжет", "Баходир ва малика" пьессалари радиоинсценировкалари қўйилган, кейинги йилларда "Бир кадам йул" (2002 йил), "Кундузсиз кечалар"(1998), "Алпомишнинг кайтиши" (2000), "Адибнинг умри" (Ойбек хакида) драмалари театр саҳналарида қўйилиб келмокда. Усмон Азим - “Ўзбекистон халк шоири”, “Офарин” мукофотининг илк ғолибларидан биридир.

Усмон Азим учун “зангор осмон”,“қирлардаги қўзи маъраши”,”шаршаралар” ҳақиқатдан тортиқбўлди, шеъриятининг ҳарорати бўлиб қолди. Негаки, Усмон Азим шеъриятиниг шаклланишида Бойсун табиати, тарихий мероси,,анъаналари таъсири жуда кучли:

У баҳорни кутди интизор
Йўлларига кўз тутди илҳак
Қуёш чиқса,эриб битса қор
Тўйиб тўйиб ўйнарди чиллак

(Болаликнинг сўнгги кунлари[2.] “Дарс” китобидан 1986 йил)

Шоир опаси Саидага бағишлаб ёзган “Бойчечак” шеърида гарчи, яқин инсонига бўлган меҳр,соғинг билан тўлиб тошсада, Бойсуннинг мафтункор табиати қўйнида униб ўсганлиги,тепаликлар,далаларда чопиб юрганини бот- бот эслайди, опасига бўлган соғинч ҳисси юртига,қишлоғига, бўлган меҳр билан қоришиб кетади: Опа-ука излаймиз:

Дала-даштда бойчечак
“Қор эриди, қўрқмагил,
Очил аста ойчечак” [2].

Шеърнинг давомида бир нафасга бўлса ҳам ёшликка қайтиш ҳоҳишини,сокин,нафосатли, беғубор дамларни таъсирли жумлаларда ифодалайди:

Одамлар кулса кулсин
Бир кун бўламиз гўдак
Оқ ёмғирда бошяланг Рақс тушамиз, ўйнаймиз,
камалакка қўмилиб
Кулиб-йиғлаб куйлаймиз!
“Бойчечагим бойланди,
Бойчагим бойланди....” [1].

(Бойчечак “Дарс” китобидан 1986 йил)

Усмон Азим шеъриятининг асосий ҳислати руҳий самимият,маъно ва тасвирдаги табиийликликдир. Унинг лирик қаҳрамони ҳеч қачон юзаки муносабатда бўлмайди. Уни кузатар эканмиз, дид ўткирлиги, сўзга ҳассос ва ёлқинли назар, инсон дили ва руҳига жавобгарлик, ҳис-туйғулар тасвирида чуқур лиризмга таяниш, жонли табиат манзараларининг инсоний кайфиятлар билан уйғунликда чизиш каби фазилатларга дуч келамиз. Буларнинг барчаси Усмон Азим шеъриятини кўз- кўз қиладиган тарафлардир.Бу нарса, севги ҳақидаги шеърларида яққол намоён бўлади. Ишқ азобида қийналган, ўртанган ошиқ юрак Бойсун табиатининг ич-ичидан малҳам излайди,сурхонча айтганда, “жол” топади:

Қизғалдоқлар гулханига
Исингани кетдим мен....
Гулханнинг энг улканига
Ўлмай туриб етдим мен
Алвон даштда мавжли-мавжли
Шамол каби югурдим
Кетди дилнинг совуқ ранжим -
Майсаларга юз урдим
Ва танидим барчасини:
Мингдевона, гунафша
Миттигина баргчасида
Шабнам тутди бинафша [2].

(Қизғалдоқлар гулханига. “Уйғониш азоби” китобидан 1986 йил)

Маълумки, шеъриятни маънавий бойитадиган омиллардан бири-тарихдир. Бойсуннинг тарихи, маданияти, санъати, табиати, унинг халқи, этнографияси, иқтисодий-ижтимоий ривожланиш босқичлари Усмон Азим назаридан четда қолмаган. Аксинча, унинг ҳаёли ва мушоҳадалари билан бирлашиб кетган. Шу ўринда айтиш жоизки, афсонавий қаҳрамонлар Гўрўғли, Алпомиш тимсоллари кўплаб асарларида гавдаланган:

Бир зўр бергин-чекинар тақдир,

“Худо” дегин – пирларинг кўпдир..... Гўрўғлисиз эл бўлмас, ахир, Алпомишсиз мамлакат йўқдир”. [Гўрўғли ва Алпомиш] 1994 йил)

“Шеърият ҳеч қачон ҳазинсиз, аламсиз, бўлмайди, Зеро, бу туйғулар доимо инсоннинг ҳамроҳидир” [4]. Шу ўринда шоир яраланган қалбию, алам қўзғаган туғёнларни “бостириш” учун табиатнинг малҳамларини излайди. “Қишки боғ”, “Кузги боғ”, “Ёзги боғ”, ”Кузги боғ” тўпламларига кирган шеърларида лирик кечинмаларни табиат инъомлари билан боғлаб, моҳирона тасвирлайди:

Тирикликликнинг терс уммонидан
Қийналдик биз-пешона шўрлар
Ана қишлоқ қабристонида
Тўнтарилган қайиқдир гўрлар

Яшамасанг дунёга келиб, ҳаёт қандай кўринсин сулув, Чанқоғингни босолсанг, қани Қиш тонгининг тоза намига [2].

(Тирикликликнинг терс уммонидан. “Ғусса” китобидан 1994 йил)

Инсон алами - бу йиллар, даврлар алами. Шоир қалбини чулғаб олган қуйидаги мисраларда унинг руҳий кечинмалари,кайфияти истар-истармас ўқувчига кўчади:

Бир нафасим –бахор,биттаси куздир,
Бир манзилим тоғдир,биттаси туздир,
Бир онам оловдир,бир онам муздир,
Тошларнинг ичида сойдай сарсонман [3].

Бу парчадан кўриниб турибди, “баҳор”, “куз”, “туз”, “сой”, “тош” каби сўзлар бежизга ишлатилмаган. Бойсуннинг гўзал табиат манзараларидан олинган бу сўзлар шоир фалсафасини жонлантиради, қолаверса, руҳий эҳтиёжга айланади. Ҳолбуки,ҳар бир ижодкорнинг ички эҳтиёжи бўлади. Агар истак бўлмаса, минг ташвиқ қилгани билан, бефойда. Усмон Азим ишқий фалсафий, ижтимоий ғояларини ўша ички эҳтиёжидан олади,деб ўйлаймиз.

Хулоса ва таклифлар. Мақолада айни Усмон Азим поэзияси атрофлича ўрганилди. Шоир ижодидаги пафос - ўзидан олдинги ўзбек шеъриятидан фарк килади. Бадиий ижод устида сиёсий мустабид мафкура хукмрон бўлган, мавжуд тузумнинг баркарор ғояларини ижтимоий-

сиёсий чақирикларга айлантирилган давр вакиллари ижодига нисбатан истиқлол даври шоирлари шеъриятида пафос шакли - руҳий-психологик аспектга кўчганини кузатиш мумкин. Албатта, кичик бир мақолада Усмон Азимдек барваста шоирнинг ижоди ҳақида тўлиқ фикрлашнинг иложи йўқ. Шундай бўлсада, юқоридаги фикрларимизни Усмон Азим шеърияти, фалсафаси. унинг дарди ва туйғуларига бир назар деб номладик ва келгусида илҳомбахш шоир денгизига бир неча бор шўнғиш иштиёқида қоламиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Усмон Азим. Сайланма. Шеърлар. “Шарқ” Нашриёт Матбаа Концерни, Тошкент 1995:, Б.125
2. Усмон Азим.Куз. Сайланма. Шеърлар. “Шарқ” Нашриёт Матбаа Концерни, Т.: 2003, Б. 56
3. Усмон Азим. Жоду. Т.: "Шарк", 2003, Б.150
4. Мирзаева Д. Ҳозирги ўзбек лирик шеъриятида бадиий тафсил. Филол.фан. номз. дисс. - Тошкент: 1994.
5. Йулдошева М. Ҳозирги ўзбек модерн шеъриятининг асосий ҳусусиятлари. Филол. фан номз ... дисс. автореф:. - Тошкент: 2004
6. Косимов Я. Ўзбек шеъриятида поэтик фикрнинг янгиланиш жараёни,Т.1994
7. Турдимов Ж. Лирик кечинма табиати.Т.1999, Б.89
8. Саримсоков Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. Тошкент: 2004,Б-85
9. Поспелов Г.Н. Введение в литературоведения. - 1988. -С. 112.
10. Олимов М. Ҳозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси
11. Хамдамов У. 30-йиллар ўзбек шеъриятида “соф лирика” муаммоси. Фил ф.н. Автореферат.-Тошкент,1997

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК: 821.512.133=82-1

Hamidulla BOLTABOYEV,
O‘zbekiston Milliy universiteti professori, f.f.d.
E-mail:hbaltabaev@mail.ru
Dilrabo KAZAKBAYEVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
E-mail:kazakbayevadilrabo9@gmail.com

ТДЎТАУ профессори, ф.ф.д Д.Юсупова тақризи асосида

MOHLAROYIM NODIRA AND KHURSHIDABONU NOTAVON: SECRETS OF CREATIVE SIMILARITY AND SPECIFICITY

Annotation

This article compares the creative activity and poetry of Uzbek and Azerbaijani poets Mohlaroyim Nodira and Khurshidbonu Notavon, who lived almost at the same time. The motives and images that unite them, the themes and ideas in Eastern poetry, as well as questions of poetic art, have scientific justification. Along with this creative commonality, the fact that each poet has a unique poetic voice is evidenced by their poetic styles.

Key words: period, Uzbek, Azerbaijani, Nodira, Notavon, creative activity, poetry, motive, image, theme, idea, poetics, art, creative collaboration, originality, poetic voice, poetic style.

МОХЛАРОИМ НОДИРА И ХУРШИДБОНУ НАВАВОН: СЕКРЕТЫ ТВОРЧЕСКОГО СОДРУЖЕСТВА И УНИКАЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье сопоставляется творчество и поэзия узбекских и азербайджанских поэтов Мохлароим Нодира и Хуршидбону Нотавон, живших практически в одно время. Объединяющие их мотивы и образы, темы и идеи, проблемы поэтического искусства в восточной поэзии имеют научное обоснование. Наряду с этим творческим сотрудничеством каждый поэт обладает уникальным поэтическим голосом, о чем свидетельствует их поэтический стиль.

Ключевые слова: ўзбек, азербайджан, нодира, нотавон, творчество, поэзия, мотив, образ, тема, идея, поэтика, искусство, творческое сотрудничество, оригинальность, поэтический голос, поэтический стиль.

MOHLAROYIM NODIRA VA XURSHIDBONU NOTAVON: IJODIY MUSHTARAKLIK VA O‘ZIGA XOSLIK SIRLARI

Annotatsiya

Maqolada deyarli bir davrda yashagan o‘zbek va ozarboyjon shoiralari Mohlaroyim Nodira bilan Xurshidbonu Notavon ijodiy faoliyati, she’riyati qiyoslanadi. Ularni birlashtirib turgan umumsharq she’riyatidagi motiv va obrazlar, mavzu va g‘oyalar hamda poetik san’atkorlik masalalari ilmiy jihatdan asoslanadi. Bu ijodiy mushtarakalik bilan birga har bir shoiraning o‘ziga xos poetik ovozi bor ekani ularning she’riy uslublari orqali dalillanadi.

Kalit so‘zlar. davr, o‘zbek, ozarboyjon, Nodira, Notavon, ijodiy faoliyat, she’riyat, motiv, obraz, mavzu, g‘oya, poetika, san’atkorlik, ijodiy mushtarakalik, o‘ziga xoslik, poetik ovoz, she’riy uslub.

Turkiy zamin qadimdan she’riyat maydoni. Bu yurtdan nafaqat Nizomiy, Nasimiy, Fuzuliy, Lutfiy, Atoyi, Navoiy, Bobur kabi dunyoga tanilgan ulug‘ shoirlar, balki o‘nlab iste’dodli shoiralar ham etishib chiqqan. Ozarboyjon adabiyoti tarixida Mahsatiy Ganjaviy, Hayron xonim, Fotma xonim Kamina, Oshiq Pari, Og‘abegim og‘a, Xurshidbonu Notavon, Zaynab xonim Shirvoniy kabi iste’dodli shoiralar, o‘zbek adabiyoti tarixida esa Zebunniso, Jahon otin Uvaysiy, Mohlaroyim Nodira, Dilshod Barno, Anbar Otin kabi mumtoz shoiralar etishib chiqqan. Bu ikki xalqning tili, dini, tarixiy sharoitlari bir-biriga mushtarak bo‘lgani sababli madaniyati va adabiyoti ham o‘zaro uyg‘un holda taraqqiy etgan.

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida Mohlaroyim Nodira (1792-1842) ijodi alohida o‘rin tutadi. Ozarboyjon adabiyoti tarixiga nazar tashlar ekanmiz, Nodira ijodiga hamohang bo‘lgan shoira Xurshidbonu Notavon (1832-1897) ijodi e’tiborimizni tortadi.

Xurshidbonu Notavon va Mohlaroyim Nodiraning hayot yo‘llari hamda qismati juda o‘xshash. Nodira nafaqat o‘zbek adabiyoti, balki jahon adabiyoti tarixida ham xotin-qizlar orasida etishib chiqqan, ma’naviyat rivojiga munosib hissa qo‘shgan iste’dodli shoira va davlat arbobi, madaniyat va adabiyot homiysidir. Mohlaroyim Nodira Andijon hokimi Rahmonqulibeyning qizi, Qo‘qon xoni Amir Umarxonnning nikohiga olingan qonuniy zavjasi bo‘lgan. Mamlakatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida yuz berayotgan tadbirlarda ishtirok etib, davlat ishlaridan voqif bo‘lib bordi. Amir Umarxondan keyin rasman uning yosh o‘g‘li Muhammad Alixon (v. 1842) podshoh bo‘lsa-da, qariyb 20 yilga yaqin Qo‘qon xonligini boshqargan (1822-1842). Muhammad Alixon ham sohibi devon shoir bo‘lib, “Xon” taxallusi bilan she’rlar yozgan va milliy adabiyot tarixidan o‘rin olgan ijodkordir. Mohlaroyim Nodira qo‘shni davlatlar bilan savdo-sotiq, madaniy-maishiy sohalarda hamkorliklarni yo‘lga qo‘ygan, davlat miqyosidagi muzokaralarda ishtirok etgan.

Xurshidbonu Notavon hayoti ozarboyjon ahli ilmiga ma’lum bo‘lsa-da, biz uning Nodira faoliyati bilan umumiy jihatlariga e’tibor qaratamiz. Ozarboyjonda Qorabog‘ hokimi Ibrohim xonning nevarasi, Birinchi Mahdiqulixonning qizi edi. Ikkinchi Mahdiqulixon esa Notavonning o‘g‘li bo‘lib, unga shoira o‘z otasining ismini bergan. Shu boisdan Notavon «Xon qizi» taxallusi bilan ham mashhur bo‘lib, uning asl nasabi-sulolasi ham hokim, ham shoirlardan edi. Bibilari Gavhar og‘a, Og‘abegim og‘a - Eron shohi Fatali shoh Hajarning zavjasi bo‘lib, «Og‘abaji» taxallusi bilan she’rlar

bitgan. Qizi Xonbika, o‘g‘li Mahdiquli ham «Vafo» taxallusi bilan elga mashhur shoirlar edilar. «Hamiy» taxallusi ila forscha-ozarboyjoncha she’rlar bitgan Fatalibey ham Xon qiziga ona tarafdan yaqin qarindosh bo‘lgan. Shoira “Majlisi faromushon” shoirlar anjumanini moddiy jihatdan ta’minlab turgan, Shushaga suv chiqargan, “Xon qizi bulog‘i” nomi bilan tanilgan suv ta’minotini ishga tushirgan.

Ko‘rinadiki, bu ikki shoira ham xon avlodidan bo‘lib, adabiyotga, she’riyatga mehr qo‘ygan va bu mehrini farzandlariga sindirgan shoiralar edi. Mohlaroyimning bizgacha Komila, Nodira taxalluslari bilan yozgan turkcha va Maknuna taxallusli forsiy devonida hozirga qadar saqlangan she’rlarining umumiy hajmi 10 000 baytdan ortiq. Bu devonlar tarkibida g‘azal, ruboiy, fard, muxammas, musaddas, musamman, muashshar, tarji’band, tarkibband janrlarida yozilgan she’rlar jamlangan. Nodira qaysi janrda ijod etmasin, Sharq ayollarigagina xos nafis tuyg‘ularni inja san’atkorlik bilan ifoda etgan.

Xurshidbonu Notavon musiqa va she’riyat maskani Shushada ziyoli oilada dunyoga kelgan va Notavon «Majlisi uns» shoirlar anjumanining faol tashkilotchisi va homiysi bo‘lgani ma’lum. Bu anjumanda shoirlar bilan birga mashshoqlar qatnashar, mushoira navozandalar ishtirokida kechardi. Bunda faqat she’rlar aytilibgina qolmay, mushoira, Nizomiy, Navoiy, Fuzuliy she’rlari xususida munozaralar o‘tkazilar, ularning g‘azallariga naziralar bog‘lanardi. Bundan tashqari, majlis ahlining she’rlari ham muhokama mavzusiga aylanardi. Shubhasiz, ijodning bunday faoliyat shakli milliy she’riyat rivojida katta ta’sir etgan.

Shoiralar ijodini mavzu jihatidan qiyosan o‘rgansak, ular asarlarida muhabbat, hijron motivlari etakchi xususiyat kasb etganining guvohi bo‘lamiz. Nodira: Kel, dahrni imtihon etib ket,

Sayri chamani jahon etib ket [1].

Hayot tajribalari va sinovlardan chiniqqan Nodira bu dunyoni sinov, imtihon deya ta’riflaydi, Xurshidbonu Notavonda esa bu jihatlar bir oz murojaat tarzida bayon etiladi:

Gəl rəhm qıl indi, padşahım,
Əflakə yetişdi dudi-ahım.
Sən yər ila zövqdə, səfadə,
Mən burda, bu cövr ilə cəfadə! [2]

Xurshidbonuning bu mahzun baytlarini eshitgan kabi Nodira

Doda keldim, ey salotin sarvari dodim eshit!

deb yozadi. Go‘yo bu baytni mantiqa damom ettirgan kabi Xurshidabonu:

...Kimdan xato o‘tdi, podshohim,
Aytg‘il, nadur aybu gunohim?
Qahr ila kechardim ushbu jondan,
Oh tortmadi qo‘l bu Notavondan

1822-yilda Nodiraning hayotida og‘ir musibat yuz beradi. Umr yo‘ldoshi, suyangan tog‘i, ulug‘ shoh va shoir Amir Umarxon vafot etadi. Bu ayriliq Nodirani og‘ir qayg‘uga soladi. Shoira fojiali ayriliq dardlarini, marjonday ko‘z yoshlarini, hijron alamlarini, ayriliq dardlarini qalam bilan bo‘lishadi. “Fig‘onkim, gardishi davron ayirdi shaxsuvorimdin” deb boshlanuvchi g‘azali aynan kayfiyat mahsulidir:

Fig‘onkim, gardishi davron, ayirdi shaxsuvorimdin,
G‘amim ko‘p, ey, ko‘ngil, sen bexabarsan holi zorimdin.
G‘uborim ishq vodisida barbod o‘ldi andoqkim,
Biyobonlarda Majnun to‘tiyo izlar g‘uborimdin.

Xurshidbonu Notavon g‘azallarida firoq, hijron, ayriliq alamlari Nodira g‘azallaridek badiiy vositalarning mohirona ifodalanishi bu ikki shoira ijodining mavzu va mazmun jihatdan mushtarakligini ko‘rsatadi:

Mənə bədtərdi düzəxdən, əzizim, gülsitan sənsiz!
Olur har sünbili-süsən gözümdə bir tikan, sənsiz!
Vəfasiz dəhri-dun içrə əgər şəkkər qəsam olsa,
Olur zəhri-həlahil, tutiyi-şirinzəban, sənsiz!

Nodira visol, hijron iztiroblarini darddoshi, rahnamosidan ayrilgan ko‘ngil nolalarini ham badiiy-obrazli talqin qiladi:

Xating ishtiyoqin savod ayladim,
Ko‘zumning qarosin midod ayladim.
Visolingdin, ey jon, topolmay so‘rog‘,
Nelar tushti boshimg‘a sendin yiroq.

Hijron, firoq alamlari bilan birga Amir Umarxondan yodgorlik bo‘lib qolgan ikki farzandining shukri, buning uchun turmush o‘rtog‘iga nisbatan Sharq ayollariga xos bo‘lgan fazilat – tasalli tuyg‘ularini ham ifodalaydi:

...Ko‘ngulni sururi jigar go‘shalar,
Bular shukrini hirzi jon aylayin.
Yoki: Muhammad Aminxoni nodirg‘a shukur,
Bo‘lur badri tobon bu navras hilol.

Notavon o‘g‘li Mahdiqulining dog‘i hasratidan betoblanib yozgan «O‘luram», Mir Abbos vafotiga yozgan «Yig‘laram», “Afsus” singari hazin g‘azallari onalik mehri ufurib turgan shoira ijodida alohida o‘rin tutadi:

Ne yomon dog‘ ekan – farzand dog‘i,
Boshima tushdi imtihon, afsus.
Ajal yuldi aning tar g‘unchasini,
Qoldi sargashta Notavon, afsus.

Notavonning farzand dog‘i, sog‘inchi asosiga qurilgan g‘azallariga zamondoshlari o‘nlab naziralar bog‘lashgan. Nodira va Notavon ijodida haqiqiy onalik, ayollik fazilatlari, ayollarga xos nazokat, sadoqat, fidoyilik, vafodorlik namunalarini ko‘ramiz.

Notavon inja shoiragina emas, mohir naqqosh hamdir, u chekkan naqshlar Ozarboyjon Milliy ilmlar akademiyasi Qo‘lyozmalar instituti fondidagi mavjud dastxat albomi (muraqqa)ga mansubdir. «Chinnigul», «Binafsha», «Bulbul» deb nomlangan naqshlaridagi teran tuyg‘u, maftunkor nazokat va hayot go‘zalligi she’rlarida barq urgani bejiz emas. U tabiatning turfa ranglaridan, yashnagan chaman gullaridan inson qalbiga, ta’biga, ishqiga qiyos izlaydi. Nozik o‘xshatishlarga to‘la g‘azallar bitadi. U binafshani inson kabi qayg‘uli, hasratli, chinnigulni «oshiqi shaydo» ko‘rdi [3].

Seni sevdim degan bejo, chinnigul!
Senga men oshiqi shaydo chinnigul!
Yoki: Fələk rənginə bənzər bu bənöfşa,
Tutub səhraları harsu, bənöfşa [4].

Nodira she’rlarida ilm-ma’rifatni ulug‘langani mutaxassislarga ma’lum. Ma’rifatparvar shoira ilmli bo‘lish natijasida inson taraqqiy topishini, kelajak orzu-umidlarining namoyon bo‘lishi ilmdan ekani haqida mulohaza yuritadi:

Har kase gardad agar yak lahza damsozi qalam,
Murg‘i ruhash dar badan parrad z-ovozi qalam.

Ya’ni, kimki bir lahza qalam bilan hamdam bo‘lsa, qalam ovozida uning jon qushi parvoz qiladi, deydi.

“Xat” radifli g‘azalida esa:

Chu ro‘zi man nabuvad tira xoli shabrangat,
Ba baxti man zi siyohi nashud barobar xat.

Ya’ni, sening qaro xoling mening kunimdek qora emas, mening baxtimga qoralikda xat barobar kelolmaydi.

Mohlaroyim Nodira hamda Xurshidbonu Notavon adabiyot tarixida xotin-qizlar orasida ham shoira, ham davlat arbobi sifatida kamol topgan, mumtoz adabiyotning taraqqiyotiga cheksiz hissa qo‘shgan ma’rifatparvar qalam sohibalaridir. Nodira muhabbatni kuylar ekan, insonga bo‘lgan ishq orqali ishqi haqiqiyni tarannum etadi. Ya’ni majoziy ishq Haq muhabbati yo‘lidagi bir vositadir:

Man’i muhabbat na qilursan menga,
Ramzi haqiqat erur ishqi majoz.

Ilohiy ishq insonni kamolotga etaklaydi. Shoira inson ma’naviy kamolotiga ilohiy barkamollik talablaridan kelib chiqib yondashadi. Bu Nodira she’rlarida o‘zbek ayolining

ma’naviy qiyofasi, dinu e’tiqodi, aql-zakovati, axloq-odobi ifodalanganligidan dalolat beradi. Nodira ijodida hayotga bo‘lgan nekbin qarashlarini, ayollarning zavqli, achchiq taqdiridan tortib, unga umid baxsh etuvchi turmushning barcha mo‘‘jizalarini yuksak san’atkorlik bilan tarannum etadi.

Notavon Haqiqiy ishq uchun, unga etishmoq uchun “tarki dunyo” qilmoq kerak, deydi. “Tarki dunyo zohidning butun dunyo ne’matlarini, moli va mulkini oxirat uchun tark etadi demakdir”.[5] Notavon quyidagi g‘azalida “tarki dunyo” qilgan zohid uchun bu oson emasligi, toqat va ibodat, sabr orqali xazinaga erishish mumkinligi, biroq buning mushkulligini aytadi:

Cahoni tərk edərəm, cümlə dövlətü varın,
Mahaldır eləmək böylə nocavan tərkin.
Çəkib fəraq, olalı dərdü qəm giriftari,
Sirişkimin, olumu eyləmək rəvan tərkin? [6]

Nodira va Notavon she’riyatini kuzatar ekanmiz, nafaqat mavzu, g‘oya, uslub jihatdan balki mumtoz she’riyatda qo‘llanilgan bahrlar va vaznlar nuqtai nazaridan ham yaqinlikni ko‘ramiz. Nodira o‘nlab vaznlarda, sho‘x, engil va tez, qisqa o‘lchovlardan tortib, tantanali va salobatli, vazmin aruz bahrlarida ijod etdi. Masalan:

Dunyo chamanini bulbulisen,
Gul shohida oshiyon etib ket.
- - v / v - v / v - - -

G‘azal hazaj bahrining o‘ynoqi va sho‘x vaznlaridan biri bo‘lgan hazaji musaddasi axrabi maqbuzi solim o‘lchovida yozilgan bo‘lib, “maf’uvlu mafoilun mafoiylun”ga to‘g‘ri keladi. Mazkur vazn musiqiy va yoqimli ohangga ega bo‘lib, mumtoz adabiyotda keng qo‘llangan. Notavon ijodida ham hazaj bahrining turli tarmoqlarida yozilgan g‘azallarni uchratish mumkin:

Arizuvü həvəs xəcil səndən,
Olmadın heç şədmən, əfsus [7].
v - - - / v - - - / v - -

Yuqoridagi g‘azal hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan bo‘lib, mafoiylun, mafoiylun, fauvlun rukniga to‘g‘ri keladi.

Nodira va Notavon she’riyatini kuzatar ekanmiz, shoiralar hajaz bahriga ko‘p murojaat etganlarini ko‘ramiz. Misol uchun Nodiraning

Fig‘onkim, gardishi davron, ayirdi shaxsuvorimdin,
G‘amim ko‘p, ey, ko‘ngil, sen bexabarsan holi zorimdin
v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

deb boshlanuvchi g‘azali hajazi musammani solim vaznida yozilgan

Notavonning

Səhərgəh nagəhan gördüm, dil-zarım nəhən ağlar,
Sirişki-al ilə hər dəm çəkər ahü-fəğən, ağlar.
v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

deb boshlanuvchi g‘azali ham hajazi musammani solim vaznida yozilgan.

Nodira va Notavon ijodida nafaqat, tarixiy sharoit, adabiy muhit, oila, davlat, hissiy munosabatlarda hamohanglik bor, balki ijodda va kamolotga erishishda ham mushtarakliklar mavjud. Nodira va Notavon o‘z ijodiy tajribasidan Sharq mumtoz adabiyotining eng nafis va go‘zal an’analarini davom ettirib, yangidan yangi badiiy usullar ixtiro etib bordi. Notavonning:

Naqənin varmı şüuru bula aşıq kuyin,
Onu Məcnunə tərəf cəzbeyi-Leyla gətirir.
Yusufın sanma, dübarə görə Yəqub üzün,
Mehr bazarına gər getsə, Züleyxa gətirir.

g‘azalida Sharq adabiyotida mashhur Layli va Majnun, Yusuf va Zulayho kabi an’anaviy obrazlarga yangicha sharh kiritadi. Nodira g‘azallariga ham ushbu obrazlar vositasida she’rdan muddaosini yanada chuqurlashtiradi. Bu usulni Nodiraning ko‘pgina she’rlarida uchratishimiz mumkin:

Furqat ichra tushdi savdoi Zulayho boshima,
Qimmati Yusuf baho topdi, xaridorimg‘a ayt.

Yoki:

Bo‘lmag‘il Farhodu Majnundek jahon afsonasi,
Ishq aro, ey Nodira, oyinai nangu nom tut.

Mohlaroyim Nodira va Xurshidbonu Notavonning tili majoz, tashbeh, mubolag‘a, tazodu tashhislar va intoq kabi san’atlarga boy. Musulmon Sharqida balog‘at ilmi maoniy, tarzi va sanoyi’dan iborat bo‘lib, bu Nodira va Notavon lirikasida shakl va mazmun, mavzu va g‘oya bog‘liqligi ularning balog‘at ilmida etuk shoira bo‘lgani bilan izohlanadi. Shoiralar she’rlaridagi ohangdorlik, ritmik va garmonik birliklar so‘zga, tilga, musiqaviy zavqqa hassos ekanligidan dalolat beradi. Mazmunan boy fikrlarni aks ettirgan she’riy vositalar rang-barang, badiiy timsollar ravshan, til va ifoda ravon va baquvvat, o‘tkir hamda ta’sirchandir.

O‘zbek va ozar adabiyoti shoiralari ijodidagi mushtarakliklar o‘zbek va ozar xalqlari o‘rtasidagi madaniy va adabiy hamkorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Nodira. Devon. O‘zbek va fors tilidagi she’rlar. – Toshkent, 1963.
2. Mahsatiy Ganjaviy, Hayron xonim, Xurshidbonu Notavon. Ishq aro parvonalar. Ozarboyjon va fors tilidan Oydin Hojieva tarjimasi. Mas’ul muharrir: prof. Hamidulla Boltaboev. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2013
3. Uvaysiy, Nodira. O‘zbek shoiralari bayozi. – Toshkent: Fan, 1993.
4. Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bəylər Məmmədov. Ön söz. – Bakı: Lıder Nəşrıyyat, 2004. – 88 s.
5. Süleyman Uludağ. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. – Istanbul: Kabalci Yayinevi, 2001. - B.438.
6. Azərbaycan Ədəbıyyatı tarixi. Dördüncü cild. – Bakı: Elm, 2011. – 858 s.
7. Boltaboev H. Risolai aruz va aruz haqida // Mumtoz so‘z qadri. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 2004. – B. 44.
8. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Toshkent: Ta’lim media, 2019. – 184 b.
9. Kazakbaeva D. O‘zbek mumtoz adabiyotida tarji’band va tarkibband janrlarining takomili. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2022. – 154 b.
10. Jalolov T. O‘zbek shoiralari. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1980. – 220 b.
11. Jumaxo‘ja N., Adizova I. O‘zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asr 1-yarmi). – Toshkent: Noshir, 2019. – 430 b.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

UDK: 811.161.1:811.111:81

Jamila DJUMABOYEVA,
Doctor of Science, National University of Uzbekistan
E-mail: j.djumabayeva@nuu.uz
Maftuna JURAYEVA,
Master’s Degree Student, National University
E-mail: maxturon@mail.ru

ЎзМУ профессори А.Э.Маматова тақризи асосида

A COMPARATIVE STUDY OF THE CONCEPTUAL METAPHORS OF «TIME/ВРЕМЯ/VAQT» IN ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

The article deliberates the role of the concept of time in English, Russian and Uzbek languages with comparing with each other. The concept of time is expressed dissimilarly in three languages. There has their own meaning, structure in all languages. In addition, in the following article informs the conceptual metaphors of time in order to shed light on similarities and differences by utilizing expressions in English, Russian and Uzbek languages.

Key words: Comparative study, concept of time, conceptual metaphor, expressions, time expressions.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПТА «TIME/ВРЕМЯ/VAQT» В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье рассматривается роль концепта времени в английском, русском и узбекском языках в сравнении друг с другом. Понятие времени выражается по-разному в трех языках. Там есть свое значение, структура во всех языках. Кроме того, в статье представлена информация о концептуальных метафорах с использованием английских, русских и узбекских фраз для выделения сходств и различий.

Ключевые слова: Сравнительное исследование, концепт времени, концептуальная метафора, выражения, временные выражения.

«TIME/ВРЕМЯ/VAQT» KONSEPTUAL METAFORALARINI INGLIZ, RUS VA O‘ZBEK TILLARIDA QIYOSIY O‘RGANISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada vaqt tushunchasining ahamiyati uch tilda ya’ni ingliz, rus va o‘zbek tillarida solishtirilib o‘rganiladi. Va bu o‘z navbatida uch tilda turlicha ifodalaniladi. Barcha tillarda vaqt tushunchasi o‘z ma’nosiga va tuzilishiga ega. Bundan tashqari, maqolada ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi iboralar yordamida o‘xshashlik va farqli jihatlarini yoritish maqsadida vaqt konseptual metaforalari haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: Qiyosiy tadqiq, vaqt tushunchasi, konseptual metafora, iboralar, vaqt iboralari.

Inrtoduction. Being able to ask questions and talk about the concept of time is essential to speak any languages. In science, the question about time is one of the most critical questions. Although many attempts have been done in order for a simple answer to be found, all available answers have cyclical problems, since they are referring to entities that are directly connected with the primary constitution of time. Time is a dimension and measure in which events can be ordered from the past through the present into the future, and also the measure of durations of events and the intervals in three languages[2]. Understanding the concept of time depends on the mentality of each nation. Every national culture is unique, has its own views, norms and values so, each nation interprets the concept of time differently based on its own worldview and culture.

Literature review. There have a number of comparative studies on comparison of the concept of time in English, Russian and Chechen languages. In this section, we look at some of the previous studies relevant to the present paper.

Milana Abueva, Aksana GAtsaeva and Iman Sultahanova (2019) in comparing the verbalization of the concept of time in English, Russian and Chechen languages, investigated at describing and revealing ethno specific peculiarities of the concept of time in three languages. To solve the stated tasks, they used the method of conceptual analysis, descriptive and comparative methods. As a result, they established the implementation of specific metaphoric model in the languages of different cultures[1].

Sapaeva S.O. (2021) investigated the concept of time and its sociolinguistic comparative aspect. In her work, many scholars claim that “language can only be understood when you understand more than language”. This set of ideas about world, historically formed in consciousness and reflected in the language, and it is called as the linguistic picture of the world[5].

Arsalan Golfam, Amir Ghorbanpour and Nader Mahdipour (2019) investigated different expressions of time in the two languages were categorized into the relevant conceptual metaphors, to be compared to find any similarities and differences in this respect. The use of similar collocations with time words in most cases counts as evidence for similarities between the two languages in their conceptualization of time[3].

Main part. Let’s turn to some features, examples and expressions of the conceptual metaphors of time. From a cognitive perspective, metaphor is viewed as one of the important aspects and a fundamental part of the everyday use of language. Metaphor is generally defined as a means to talk about a more abstract conceptual domain in terms of another, more concrete domain[3]. The present study is a comparative

analysis of the conceptual metaphors of time in English, Russian and Uzbek.

A comparative analysis of the different metaphors of time used in English, Russian and Uzbek, in order to shed light on similarities and differences among three languages in terms of their conceptualization of time and the way metaphors are structured in this regard. In doing so, different expressions of time in three languages were connected with the relevant conceptual metaphors, to be compared to discover any similarities and differences. The examples of metaphors used in this study mostly include everyday expressions used in ordinary language,

Before giving examples of conceptual metaphors of time, it is essential to be aware of what is the concept of time. Time is a measure of non-stop, consistent change in our surroundings, usually from a specific viewpoint.

While the concept of time is self-evident and intuitive – the steady passing of events before our eyes; the orbit of the Moon around our planet – describing its fundamental nature is much harder. Even physicists aren't sure what actually happens when time passes. Although they do have a few hypotheses. For centuries, time was regarded as a constant, independent force, as if the Universe's progress is governed by a single clock. This description of time changed in 1905 with Albert Einstein's theory of special relativity. While the passing of time was already known to be closely connected to space, this monumental theory was the first to combine space and time into a single field, one with measurements that vary depending on the relative motion or gravitational forces of objects within it. Basically, that means time is relative.

There have definitions of time in different sources:

Newton: “I do not define time, space, place and motion, as being well known to all”.

It means that no one can say anything about time because nobody knows what will happen tomorrow even what will be after 2 minutes.

For instance:

For instance:

Time (Merriam- Webster dictionary): A period during which an action, process, or condition exists or continues.

Period (Merriam- Webster dictionary): An extent of time.

Let’s turn to the conceptual metaphors of time. But before being aware of the conceptual metaphors of time, it is crucial thing what they are conceptual metaphors. A conceptual metaphor—also known as a generative metaphor—is a metaphor (or figurative comparison) in which one idea (or conceptual domain) is understood in terms of another. In cognitive linguistics, the conceptual domain from which we draw the metaphorical expressions required to understand another conceptual domain is known as the source domain. The conceptual domain that is interpreted in this way is the target domain. Thus the source domain of the journey is commonly used to explain the target domain of life.

Conceptual metaphors are part of the common language and conceptual precepts shared by members of a culture. These metaphors are systematic because there is a defined correlation between the structure of the source domain and the structure of the target domain. We generally recognize these things in terms of a common understanding. For example, in our culture, if the source concept is "death," the common target destination is "leave-taking or departure"[4]. Because conceptual metaphors are drawn from a collective cultural understanding, they've eventually become linguistic conventions. This explains why the definitions for so many words and idiomatic expressions are dependent on understanding accepted conceptual metaphors. The connections we make are largely unconscious. They're part of an almost automatic thought process. Although sometimes, when the circumstances that bring the metaphor to mind are unexpected or unusual, the metaphor evoked may also be more out of the ordinary.

HAPPY IS UP.

I’m feeling up. You are in high spirts.

Both mean that we can say these expressions when we in the sense of joy or in good mood.

SAD IS DOWN.

I’m feeling down. He’s really low these days.

Both mean that we can say these expressions when we in sadness or in bad mood.

So, let’s turn to back the conceptual metaphors of time. And this is represented by a table:

ENGLISH	RUSSIAN	UZBEK
Time is money. don’t waste your time. When we say “time is money” we usually mean that those who save time will save money. “Time is money” because work takes time. But if time equals money, those who own money own other people’s time.	Время – деньги. Обычно это выражение понимается так: потеря времени равносильна потере денег, поскольку за это время можно было бы их заработать, следовательно, время надо беречь, расходовать с толком, ибо оно те же деньги.	Vaqting ketdi, naqding ketdi. Har bir insonning umri huddi tabiat singari 4 faslga bo‘linadi. Mana shu har faslda qiladigan ishlaringizni o‘z vaqtida qila olmasangiz, bu ham moddiy jihatdan, ham ma’naviy jihatdan olib qaraganda yashagan umringiz besamar o‘tgan bo‘ladi.
Time is life. It is important to realize the value of time in life, if you want to make your life productive and successful. Time is one of the most precious and critical elements in our life. This is because all life consists of a limited duration of time, so we don’t waste our time.	Жизнь и время – два учителья. время идет а жизнь проходит. Жизнь учит нас правильно распоряжаться временем, время учит нас ценить жизнь.	Vaqt – dunyoda undan uzun va undan yaqin narsa yo‘q. Oqil kishilar nazdida qo‘lga kiritiladigan narsalarning eng ulug‘i bu vaqtdir. Vaqt-fursatlardan foydalanib qoladigan o‘ljadir. Ma’suliyatlar ko‘p, vaqtlar esa qisqadir.

Time is a moving entity. time flies. time has wings. Time is very precious and we should not waste it in any way. Likewise, we can earn money, we spent but we cannot get back the time we have lost. So, we should utilize the time in the most possible way.	Время не ждет. Время не ждёт человека. То, что было вчера, – уже история. Что будет завтра – не дано знать никому. Сегодняшний день – это подарок.	vaqt oliy hakam. vaqt – oliy ne’mat. vaqt – bu imkoniyatlar kalitidir. Hayotni sevsang, vaqtni boy berma, chunki vaqtdan hayot yaraladi, degan ekan faylasuflardan biri. Inson uchun eng qimmatli narsa vaqt va bu ayni haqiqatdir. Yo‘qotilgan har qanday narsani, masalan boylik, amal yoki uy-joyni topish mumkin, lekin o‘tgan vaqtni topish yoki orqaga qaytarishning iloji yo‘q. Shunday ekan, vaqtning har bir daqiqasidan unumli foydalanmog‘imiz lozim.

Conclusion. Comparing the sets of the conceptual metaphors of time in English, Russian and Uzbek indicates that the three languages show many similarities and differences in their conceptualization of time in time related expressions. According to the table, the expressions related to the time depend on each language’s nation’s own culture, history, worldview. The meaning of all conceptual metaphors of time is equal to each other. But the structures of expressions are totally different. They are explained in the table which are according to structure:

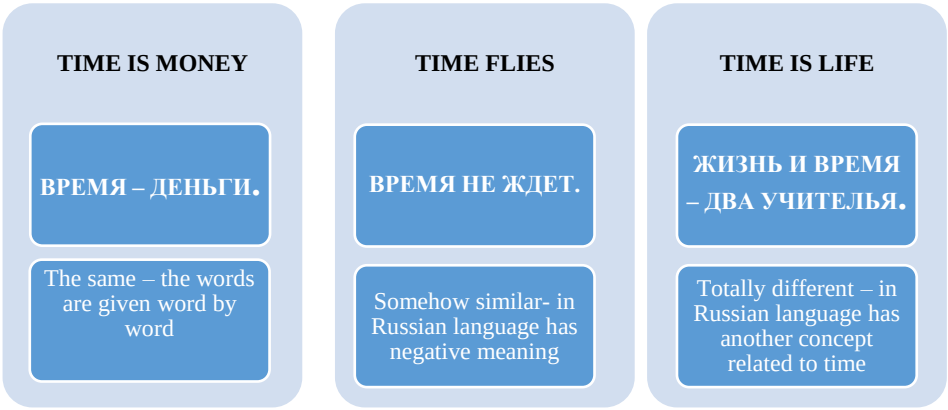

REFERENCES

1. Abueva M., Dzhambetov A., Gatsaeva A., Sultahanova I., Comparison of the concept of time in Englsh, Russian and Chechen languages. – SCTCM 2019. – ISSN: 2357-1330.
2. Boronnikova O.V. Concept as one of the basic concepts of cultural linguistics and cognitive linguistics/ O.V.Boronnikova // Linguoculturological studies: The language of cultural linguistics: theory vs. empiric / ch.ed. M.L.Kovshova, Institute of language of the Russian Academy of Science M., 2016. Pp. 223-226.
3. Golfam A., Ghorbanpour A., Mahdipour N., A comparative study of the conceptual metaphors of time in Persian and English. - 2019. – Volume 3 Issue 1.- p. 43-55.
4. Lakoff G., Johnson M., Metaphors we live, - 1980. – The University of Chicago Press. – Chicago and London.
5. Sapaeva S.O., The concept of time and its sociolinguistic comparative aspect. – 2021. – Volume 3.
6. https://studbooks.net/500122/conceptual metaphor.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК:815.163

Ҳамида ЖАББОРОВА,
Қарши давлат университети ўқитувчиси
E-mail: hamidajabborova@gmail.com

ЎзДЖТУ профессори, ф.ф.ф.д. Тешабаева Д.М. тақризи асосида

NORMAL ASPECTS OF SPEECH CULTURE IN RADIO LANGUAGE

Abstract

Radio is a unique media and that is determined by its technical structure. Due to this, indirect and direct communication takes place on the radio. Its technical parameters, technical methods of receiving and transmitting information constitute radio communication and its main features. In modern radio a wide range of language tools is used. The radio uses an acoustic channel to transmit information. The difference between the culture of speech and the culture of communication is presented not only in the codified literary language form of the national language in the communication process, but in the full use of all other linguistic resources.

Keywords: radio language, communication, linguistic phenomenon, language, speech, mass communication, electronic media, broadcasting.

НОРМАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В РАДИОЯЗЫКЕ

Аннотация

Радио – уникальное средство массовой информации, и это определяется его технической структурой. Вот почему в радио происходит косвенная и прямая связь. Технические параметры, технические способы приема и передачи информации составляют радиосвязь и его основные признаки. В современном радио используется широкий спектр языковых средств. Радио использует акустический канал для передачи информации. Отличие культуры речи от культуры общения представлено не только в кодифицированной литературно-языковой форме национального языка в процессе общения, но и в полном использовании всех других языковых ресурсов.

Ключевые слова: радиоязык, коммуникация, языковой феномен, язык, речь, массовая коммуникация, электронные СМИ, радиовещание.

РАДИО ТИЛИДА НУТҚ МАДАНИЯТИНИНГ МЕЪЁРИЙ АСПЕКТИ

Аннотация

Радионинг ўзига хос ОАВ эканлиги унинг техник тузилиши билан белгиланади. Шу туфайли радиода воситали ва бевосита мулоқот амалга оширилади. Унинг техник параметрлари, ахборотни қабул қилиш ва етказишдаги техник усуллар радиокоммуникация ва унинг асосий хусусиятларини ташкил қилади. Замонавий радионутқда тил воситаларининг кенг диапозонидан фойдаланилади. Радио ахборотни етказишда эшитиш орқали қабул қилишга мўлжалланган акустик каналдан фойдаланилади. Нутқ маданияти билан мулоқот маданияти ўртасидаги фарқ коммуникация жараёнида миллий тилнинг кодификацияланган адабий тил шаклидангина эмас, балки бошқа барча тил бойликлардан тўлиқ фойдаланилганда намоён бўлади.

Калит сўзлар: радио тили, коммуникация, лисоний ҳодиса, тил, нутқ, оммавий мулоқот, электрон ОАВ, радиэшиттириш.

Кириш. Тил – бу ижтимоий индивид сифатидаги инсоннинг узоқ муддатли белги-тушунчалардан ҳосил бўлган хотираси ҳисобланади. У янги билимларни ёдда сақлаш ва йиғилган ижтимоий кўникмаларни мулоқот чоғида бошқалар билан фикр алмашиш воситаси сифатида ўртоқлашиш учун зарурдир.

Оммавий ижтимоий ва маданий мулоқот соҳасида ҳозирги кунда янгича лисоний тизим юзага келмоқда. Бу – семантика миқёсида, айниқса, янги тушунчаларни пайдо бўлишини кўзгуси сифатида ва уларнинг боғланишида яққол намоён бўлади. Н.И. Конрад эътироф этишича: “Оммавий коммуникация воситаларининг энг асосий вазифаси, жамият бирлигини ундаги андозавий номланишлар маъноларининг сақланиб қолиниши йўли билан қўллаб-қувватлашдир” [8,3]. Оммавий коммуникация тилининг ушбу муҳим мақсади ўзбек адабий тили мисолида олиб қаралганда ҳам услубларнинг роли, ўрни, мавқеи билан мустаҳкамланади.

Маълумки, тил ўзи акс эттирган жамият ва табиат каби мураккаб ҳодиса бўлгани каби, уни илмий тадқиқ ва талқин этишда турфа ёндашувлар мавжудлиги ҳам кузатилади. Айнан шу ҳол тил ҳодисасини турлича ёритишга сабаб бўлади. Журналистлик – ижодий касб, журналист ўз фикрини аниқ ва ёрқин тарзда ифода этиши лозим. Ундан фикр ва сўзларни ўз ўрнида қўллаш талаб қилинади ва бу радио тили учун ҳам зарур бўлган хусусият саналади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Радионинг бошқа медиа воситалардан фарқи ва асосий хусусиятларидан бири бу - жонли эфир орқали воқеа ҳодисаларнинг бирданига эфирга узатилишидир. Радио эшиттиришнинг кўриниши, воқеа ҳодиса содир бўлган жойдан эфирга бевосита, тўғридан-тўғри чиқишдир.

Радио тили хусусиятларини тадқиқ этиш ўз тарихига эга. Ю. Левитан 1940 йилдан бошлаб илмий-маърифий дастурлар тили муаммоларини ўрганган эди [10]. Радио тили тадқиқига асосий эътибор 60-70-йилларга бориб тақалади. Мазкур ишларнинг кўпи тавсифий характерга эга бўлган.

Радио журналист нутқи аудитория томонидан меъёрий нутқ сифатида қабул қилинади ва тингловчилар радиобошловчиларига тақлид этишга интиладилар. Г. П. Нацименко таъкидлашича, радио матнларининг сифати олдиндан сўзга чиқувчининг лисоний билимлари савиясига боғлиқ ёки шу билан белгиланади. Муаллиф ошкора коммуникация соҳасидаги нутқий хулқ

меъёрларининг эволюцион ўзгаришларини келтириб чиқарувчи сабабларни аниқлашда тил маданияти ва лисоний тарбия соҳасида илмий асосланган тавсияларни ишлаб чиқишни таклиф этган [11].

Тадқиқотчиларнинг фикрича, умуман, радиода коммуникантларнинг икки хил миқёсда ўзаро фикр алмашиш имконияти мавжуд: бирида – очиқ, ошкора; иккинчисида – яширин, хуфёна мулоқотдир [13]. Ошкора мулоқот оммавий аудитория кўз ўнгида амалга оширилади. Иккинчи ҳолатда мулоқот вербал миқёсда, фақат бир коммуникант – ахборот етказувчи томонидан содир этилади.

Оммавий коммуникацияда адабий тилни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратадилар, муайян маънода мамлакатда она тили ривожланишига таъсир кўрсатади, яъни адабий тилнинг замонавий меъёрларини шакллантириш ва тарқатишнинг асосий омили бўлиб хизмат қилади.

Оммавий коммуникация тили ҳам ўзига хос белгиларни касб этади. Бунда уни амалиётга тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга ва ОАВнинг ўзига хос техник хусусиятлари ҳал қилувчи омилдир. Масалан, телевидение ва радио тили матбуот тилидан оғзаки ва ёзма нутқни яратиш шакли билан фарқланади. Нутқнинг синхронлиги оғзаки коммуникациянинг ўзига хослиги ва ёзма мулоқот тури бўлган газета ва журналлардан фарқ қилишидан далолат беради [14].

Оммавий коммуникацияга М.Н. Кожина “фавқулодда хилма-хилликка бой ҳодиса ва у барча функционал услублар орқали намоён бўлади” [7] дея таъриф берган. Оммавий мулоқотда функционал услублар соф ҳолда эмас, балки бир оз ўзгартирилган ҳолда ўзлигини намоён қилади.

Бу ҳолат оммавий мулоқот хусусиятлари мулоқотнинг шарт-шароитлари, усуллари ва улар билан боғлиқ вазифаларидан келиб чиқишини кўрсатади. Бундай қараш бир қанча телекўрсатув ва радиоэшит-тиришларнинг услубий таҳлилини қийинлаштиради. Унга кўра, айрим эшиттиришлар аниқ услубий табиатидан маҳрумдек туюлади. Баъзи мутахассислар бир-бирига ўхшаш кўрсатув ёки эшиттиришларни турли услубларга тегишли деб ҳисоблайдилар. Шу боисдан ҳам публицистик услубнинг услубий мавқеи ҳануз ноаниқлигича қолмоқда.

Тадқиқот методологияси. Радио тили умуммиллий тил шакли бўлиб, товуш, лексика ҳамда грамматик тизимга асосланган оғзаки спонтан нутқ ифодаси сифатила маълум фикр, ғояларни ифодалашда тил воситаларидан унумли ва таъсирли фойдаланишни назарда тутади. “Одамлар бир-бирини суҳбатдошларига предметлар белгисини етказишгани учун эмас ва ҳатто бир-бирига ўхшаш тушунчани аниқ ва тўлиқ қайта яратишга тараддудланганликлари учун ҳам эмас, балки, улар бир-бирига ҳиссий тасаввурлар занжиридаги бирор ҳалқа ва ички тушунчаларнинг илк кўринишларидан бирортасини ўзаро ҳамжиҳатлик билан ишга солишгани учун тушунадилар, чунки ҳар бир киши онгида шунга мувофиқ, бироқ айнан ўхшаш бўлмаган мазмун-маъно ярқ этиб пайдо бўлади” [6].

Радиомуаллиф нутқидаги ёрқин метафора, кутилмаган ўхшатишлар уни осон қабул қилиш ва эслаб қолишга ёрдам беради. Лекин уларни суиистеъмол қилиш ҳам ярамайди. Бунда ҳам меъёр зарур. Акс ҳолда, бу тингловчи онгида баён этилаётган маълумотлар ҳақида аслига қараганда унчалик тўғри бўлмаган ёки умуман нотўғри тасаввурларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Радио тили – бу кўплаб рангларнинг ноёб акустик палитраси: овозли интонациялар, фон мусиқаси, шовқинлар, махсус аудио эффектлар, ҳаво дизайни элементлари. Бошқача қилиб айтганда, “радио тили” атамасининг аналоги “акустик тасвирлар оқими” тушунчасига мос келади [3].

Радио эшиттиришни лисоний-стилистик жиҳатдан ташкил этишда ранг-баранглик принципига риоя қилиш талаб этилади. Қарама-қарши фикр-мулоҳазаларни таққослаш, қиёслаш ҳам тингловчи диққатини фаоллаштиради. Бунда қарама-қарши фикрларга берилган баҳо уларнинг баёнидан аввал эмас, балки кейин берилиши керак.

Радиоэшиттиришлар асосан икки йўналишда ташкил этилади ва олиб борилади:

таҳлилий ахборот (янгиликлар ва публицистика);

кўнгилочар эшиттиришлар (ток-шоулар, мусиқий ва ёшлар дастурлари) [13].

Эстониялик тадқиқотчи И. Триккел айтганидек, “жонли сўз радиода энг мураккаб ифода воситаси, чунки унда фикр ва ҳаракатлар, ҳис-туйғулар, характер ва визуал борлиқ ўз аксини топган бўлиши керак” [15].

Радио тили қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

-радиода воситали ва бевосита мулоқот амалга оширилади;

-ҳар қандай радионутқнинг ёзма шаклини матн, аниқроғи, радиоматн ташкил этади;

-информацион ва универсал радиоканаллар матнида акустик ҳамоҳанглик овоз ва товушдан устун келиши билан белгиланади;

электрон ОАВ доирасида кодлаштирилган ва сўзлашув тили бир-бири билан тўқнаш келади. Бу радиожанр тили хусусияти билан боғлиқ [14].

Таҳлил ва натижалар. Радио тилида адабий тил меъёрларига риоя этилиши эшиттиришларнинг савиясини оширади, халқнинг саводхонлик даражасини яхшилашга хизмат қилади. Керакли ахборотни етказишда, албатта, адабий тилнинг аҳамияти каттадир. Агар тил тизимини муайян тил қонуниятларига мос имкониятлар сифатида қарасак, ушбу тилда сўзлашувчилар айнан шулардан фойдаланади. М.В. Пановнинг таъкидлашича, бизнинг давримизда, меъёр бу тадқиқ эмас, ифода учун тил воситалари танловидир [12].

Меъёрнинг муҳим белгиларидан бири унинг онгли бошқарилиши ва унга сайқал берилишидир [1]. Меъёр тилдаги сўзларни контекст учун энг мосини танлашга ёрдам беради. Зеро, “... электрон ОАВ доирасида кодлаштирилган ва сўзлашув тили бир-бири билан тўқнаш келади, бу – кодлаштирилган, лекин барча воситаларда эса оғзаки нутқ мукаммал тайёрланмаган нутқ соҳасидир [14].

Меъёрий ёндашувда радионутқ анъанавий тилшунослик ва адабий тил меъёрлари нуқтаи назаридан ўрганилади. Радионутқнинг функционал-стилистик талқинида публицистик услубнинг умумий ва хусусий белгилари борасида фикр-мулоҳазалар билдирилади.

Мулоқот чоғидаги меъёрийлик нутқ маданияти қонун–қоидаларига амал қилиш орқали намоён бўлади. Нутқ фаолиятидаги меъёрийлик адабий тил ва нутқ воситаларидан белгиланган лисоний қонун-қоидалар асосида ўринли фойдаланишни тақазо этади. Мулоқотнинг самарали бўлишига эришишда меъёрийликнинг ўзи етарли эмас. Бу ҳам ёзма, ҳам оғзаки нутқ маданиятининг асосий белгиларидан бўлмиш коммуникативликнинг мақсадга ҳам боғлиқ. Нутқ маданиятининг энг асосий хусусиятларидан бўлмиш меъёрийлик, аввало, адабий тил миқёсида намоён бўлади.

Нутқ маданияти ҳар қандай коммуникатив вазиятда, энг аввало, хатосиз гапиришни англатади. “Нутқ маданияти бу – тил воситаларини шундай танлаш ва ташкил этишки, бу мулоқот вазиятида замонавий тил меъёрларига ва мулоқот одобига риоя қилиш, шахсга ўз

олдига қўйган коммуникатив масалаларни ҳал қилишда юқори самарага эришиш имконини беради” [4].

Нутқ маданияти кўпмаъноли тушунча эканлигини тилшунослар тан олмоқда. Улар нутқ маданиятининг асосий вазифаси бу – адабий тил муҳофазаси [9], дея эътироф этмоқда.

“Адабий тил умумхалқ тилининг юқори, олий шакли сифатида ҳар доим меъёрийликка интилади. Адабий тил ундан фойдаланувчи жамият аъзоларининг муштарак қуроли сифатида барча учун бир хилда тушунарли, фойдаланишга қулай бўлиши, кўпчиликка мақбул тушиши лозим” [2, 5].

А. Ғуломов “меъёр” тушунчасига нутқ маданияти нуқтаи назаридан ёндашиб шундай фикр билдирган эди: “Тўғри нутқ – сўз формаларини тўғри ишлатиш, ёзув, талаффуз, сўз ишлатиш, сўз ясаш, сўз тартиблаш, гап қуриш каби ҳодисаларда нутқнинг тўғри бўлишига эришиш, нормативликка, нормалар белгиловчи қонун-қоидаларга асосланади” [5]. Умуман, лингвистика нуқтаи назаридан радионинг прогрессив роли ҳақида яна шуни айтиб ўтиш мумкинки, янги сўзларнинг асосий қисми, энг аввало, радиоэшиттиришлар орқали кириб келмоқда ва улар бундай тил воситалари учун синов майдони, ўзлаштириш соҳаси вазифасини ўтамоқда.

Радиожурналистика фикрни эмоционал ифодалашга интилгани сари риторик эмоционал синтаксисга хос даврий нутқ, такрорлаш, стилистик фигуралар, сўзлашув нутқи синтаксиси воситаларининг ривожланиши ҳам фаоллашиб боради ва айниқса радиоэшиттиришлар орқали истеъмол доирасига чиқиб боради.

Хулоса ва таклифлар. Радиода сўзнинг аҳамияти, ўрни беқиёс. Зеро, эфирда таралаётган сўз мазмунли ахборотни етказишда сўзловчининг фикр ва ҳис-туйғусини ифодаловчи асосий воситадир ва бунда баҳолаш маъносини ифодаловчи лексемалар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки улар нутқ оқимига экспрессия олиб киради, улар орқали радиосўзловчи нутқ предметига нисбатан ўз муносабатини билдиради. Шундай қилиб, баҳо бериш орқали у ўз тингловчиларида эмоционал жавоб уйғотади. Хулоса қилиб айтганда, ахборотга хосланган радиоэшиттиришларда баҳолаш лексикасидан кўп фойдаланилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бегматов Э., Жиянова Н. Нутқ маданияти асослари. –Тошкент, 2006.
2. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. – Тошкент: Навруз, 2000.
3. Велитченко С. Н. Специфические черты языка радио / С. Н. Велитченко. – URL: http://old.unesco.kz/massmedia/pages/11_6.htm (дата обращения: 16.10.2016).
4. Граудина Л.К. Культура русской речи. – М.: НОРМА, 2003.
5. Ғуломов А. Адабий тил нормалари. Нутқ маданиятига оид масалалар. –Тошкент.: Фан. 1973.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
7. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. - М.: Просвещение, 1993.
8. Конрад Н.И. Предисловие к Большому японско-русскому словарю. – М., 1970.
9. Культура русской речи. Учебник для вузов. Москва.: Норма-Инфра, 2000.
10. Левитан Ю. Работа диктора. Методика и практика радиовещения. – М., 1940.
11. Нещименко Г.П. Динамика речевого стандарта современной публичной вербальной коммуникации: Проблемы. Тенденции развития // Вопросы языкознания. -№ 2l. – 2001.
12. Панов М. В. Труды по общему языкознанию и русскому языку. Т. 1. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
13. Радиовещание история и использование в информационных технологиях. www.techconversation.ru
14. Тешабаева Д.М. Электрон оммавий ахборот воситалари тилида экспрессивлик тенденциялари. “Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал. №3/2017. -С.85.
15. Триккель И. Некоторые вопросы теории репортажа // Радиорепортаж. – М., 1967.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК 801.8

Феруза ЖАЛОЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси
E-mail: missjalolova@mail.ru

Ўз МУ ф.ф.д., профессор А.Маматов тақризи остида

ОЛАМ ЛИСОНИЙ ТАСВИРИДА “ЎГАЙ ОНА/STEPMOTHER” ЛЕКСИК БИРЛИГИНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада олам лисоний тасвирида “ўгай она” лексик бирлиги борасидаги тадқиқотларга бағишланган. Шунингдек, ушбу лексик бирликнинг лингвомаданий хусусиятлари тўғрисида ҳам маълумотлар берилган.
Калит сўзлар: концепт, “ўгай она” лексик бирлиги, лингвомаданий хусусиятлари, эртак, мифологик тасаввурлар.

LINGUCULTURAL FEATURES OF THE LEXICAL UNIT “STEPMOTHER” IN THE LANGUAGE IMAGE OF THE WORLD

Annotation

This article focuses on researches on the lexical unit “stepmother” in the linguistic description of the world. Information is also provided on the linguocultural features of this lexical unit.
Keywords: concept, lexical unit “stepmother”, linguocultural features, fairy tales, mythological notions.

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЫ «МАЧЕХА» В ЯЗЫКОВОЙ ОБРАЗЕ МИРА

Аннотация

Данная статья посвящена исследованиям лексической единицы «мачеха» в языковом описании мира. Также представлена информация о лингвокультурных особенностях данной лексической единицы.
Ключевые слова: концепт, лексическая единица «мачеха», лингвокультурные особенности, сказки, мифологические представления.

Кириш. Сўнгги йилларда тилшуносликда “концепт” атамаси алоҳида мазмун касб этиб адабиётларда олимлар томонидан “концепт” тушунчаси мантиқий категория, миллий менталитетнинг асосий бирлиги, амалий/кундалик фалсафа тушунчаси, кўп ўлчовли таълим сифатида келтирилади. Концептлар дунё ҳақидаги билимларни сақлашга имкон беради ва жамият томонидан ишлаб чиқилган маълум тоифалар ва синфлар бўйича маълумотларни сақлаш орқали объектив тажрибани қайта ишлашга ҳисса қўшадиган концептуал тизимнинг таркибий элементларига айланади. “Концепт” тушунчаси талқинини натижасида тор маънода “концепт” сўз маъносининг концептуал компоненти билан тенглаштирилиб тадқиқотчилар томонидан денотат, десигнат, сигнификат, лексик тушунча, референт шаклида аталиши, кенг маънода – “концепт” атамаси тилшуносликда когнитив ёндашув билан боғлиқ ҳолда қўлланилиши аниқланди.

Маъно ва концепт тушунчаси илмий таҳлил қилинганда концепт ақлий тузилма сифатида концептосферанинг бирлиги, маъно тилнинг семантик тизимининг бирлиги экандиги ўрганилди. Маъно ўзининг тизимли семаси билан концепт ташкил этувчи маълум хусусиятларни билдиради, лекин бу ҳар доим концептнинг семантик мазмунининг бир қисми ҳисобланади. О.Г.Прохвачева “концепт” ва “тушунча” атамаларини ажратар экан, тушунча абстракциянинг энг олий шакли сифатида объектларнинг хоссалари ва муносабатларини умумлашган шаклда мустаҳкамлайди ва инсон тафаккурининг категорияларидан бирини тавсифловчи илмий механизм эканлигини таъкидлайди. Бизнинг фикримизча концепт - бу тафаккур маҳсули, идрокий ҳодисадир. Унинг тўла шаклланишида ва вербал воситалар ёрдамида воқелантирилишида ўзига хос қатъий кетма-кетликка асосланган босқичлар мавжуд. Концепт бу киши онг ва тафаккурида кечувчи бир-бири билан чамбарчас боғлиқ концептуаллаштириш ва категориялаштиришнинг натижасидир.

Адабиётлар таҳлили ва методологияси. Тадқиқотчилар концепт структурасида миллий кўрсаткичга эга компонент мавжудлигини эътироф этадилар, айни пайтда концептлар универсал бўлиши мумкинлигини, яъни барча маданиятларга хос бўлишини ҳам таъкидлайдилар. В.И.Карасикнинг фикрича, “у ёки бу лингвомаданиятда концептнинг бутунлай мавжуд бўлмаслиги муайян бир концептни бир сўз билан ифодалаш мумкин эмаслигига нисбатан кам учрайдиган ҳолатдир” [Карасик, Слышкин. 2001:75-80]. С.Г. Воркачев эса концепт албатта маданий жиҳатдан белгиланган бўлиши лозимлигини, акс ҳолда у концепт эмаслигини таъкидлайди. Унинг фикрича, концептларни универсал концептларга ва миллий концептларга бўлиш бутунлай шартли ҳодисадир, чунки миллий ўзига хослик универсал концептларда ҳам мавжуд [Воркачев. 2001: 67]. “Ўгай она” концепти ҳам албатта маданий жиҳатдан белгиланган, ва ўз изланишларимиз учун бу концептнинг танланиши ҳам тасодифий эмас. Чунки анъанавий жамиятнинг тафаккур тизимида ушбу концепт ўз ўрнига эга. Тасаввурлар умумий бўлиб кўринсада, ҳар бир лингвомаданиятда “ўгай она” концепти тузилишида ўзига хос хусусиятлар мавжуд.

С.Г. Воркачевнинг фикрича, лингвомаданий концептлар эмоционал, мавҳумлашган ва ҳодисавий қутблар оралиғида жойлашган бўлади. Концептни таҳлил қилмасдан туриб, этномаданиятни тўлиқ талқин қилиш мумкин эмас. Чунки ҳар қандай реалиянинг маданий қадриятлар тизимидаги ўрни бу реалияга инсон қандай муносабатда эканлигига қараб аниқланади.

Концептларни қиёслаб ўрганиш ҳам худди тилшуносликнинг ўзи каби онг, тафаккур ва тил ўртасидаги алоқа фиксациясидир ва шу билан бир қаторда тилга алоҳида ёндашувни ифодалайди – бу лингво-

маданий таҳлил бўлиб, таркибий қисмларини чуқур ўрганиш ва олам лисоний манзарасининг шаклланиш механизмини тасвирлаш орқали амалга оширилади. Ҳар бир тилнинг олам манзараси ўзига хос хусусиятларга эга, бу хусусиятлар инсон тафаккур фаолияти жараёнлари билан бевосита боғлиқ, ва бу, ўз навбатида, халқнинг маълум маданий анъаналарига асосланиб шакллантирилган ноёб олам лисоний манзараси яратилишига олиб келади – унда жамият менталитети акс этади. Ҳар бир лисоний бирликда ўша тилда гапирувчи халқнинг маданияти акс этади, бу бирликларда халқнинг моддий маънавий ҳаётининг универсал хусусиятларидан кўра алоҳида хусусиятлари устунроқ бўлиб, улар этномаданий ахборотга эгадирлар.

Айнан афсоналарга мурожаат этиш эса муҳим ва асослидир, чунки концептларнинг пайдо бўлишидан тортиб, то ҳозирги замонавий шаклига қадар босиб ўтган тарихий йўли у учраган ўзгаришлар, шу билан бир вақтда тарихий ҳодисалар ҳақида қизиқарли маълумотларни ўзида мужассам этиши мумкин. Ер юзида қанча халқ бўлса, ҳар бири ўз эртакларига эга, бу эртакларнинг ҳар бирида ўзи мансуб бўлган халқнинг маданияти, тарихи ва урф-одатлари акс этади. Эртаклар, табиийки, бир-биридан фарқ қилади, аммо шунинг билан бирга, кўпгина ўхшашлик жиҳатлари ҳам бор. Қиёсий тадқиқотлар натижасида тилшунос олимлар уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлайдилар. Шунга кўра бир қанча халқларнинг эртакларида ўхшаш персонажларнинг мавжудлиги алоҳида тадқиқотларга туртки бўлмоқда. Маданий ва когнитив хусусиятлар универсаллигининг эртакларга хослиги инсониятнинг бир бутун жамоа сифатида мавжудлигини далиллайди. Энг қадимий эртак сюжетлари замонавий эртаклар ёки бадиий асарлар учун манба бўлгани каби, уларнинг сал ўзгартирилган вариантларини бутунлай бошқа-бошқа бўлган халқларнинг адабиётларида учраши жуда ҳайратланарли ҳол.

Мифологик тафаккур устида изланишлар олиб борган Л. Леви-Брюль, шундай ёзади: “битта жамиятда турли хил тафаккур тузилмалари мавжуд бўлади, улар кўпинча, эҳтимол доимо, ана ўша жамият аъзоларининг шуурида ҳам мавжуд бўладилар” [Леви-Брюль. 1994: 79]. Тадқиқотчилар доимо эртакларга оламни англаш ва кўриш воситаси сифатида қизиқиш билдирганлар. Лингвомаданиятшунослик лисоний ҳодисалар – сўзлар ва уларнинг маданий ҳудудларини ижтимоий-тарихий аспектда ўрганишга изн беради. Чунки “ҳар қандай лингвомаданий тадқиқот бу бир вақтнинг ўзида когнитив тадқиқот ҳамдир” [Карасик. 2004:76].

Мухокама ва натижалар. Эртаклардаги концептлар атоқли отлар билан ифодаланган бўлиши ҳам мумкин, бу ҳолда номлар ўзи тегишли бўлган образ ҳақида маълум бир ахборотни етказиб беради. Масалан, Қиммат номи дангасалик тушунчаси, Зумрад номи эса меҳнатсеварлик тушунчалари билан уйғунлашади. Бу исмларни эшитган заҳотиёқ, ҳар бир ўзбек миллатига мансуб кишининг онгида улар ҳақидаги тушунчалар гавдаланади, чунки бу ўзбек халқ эртаги, табиийки, ҳар бир ўзбек боласи гўдаклик пайтидан бошлаб “Зумрад ва Қиммат” эртагини эшитиб улғаяди. Ўғай она томонидан Зумраднинг хўрланиши ачиниш ҳиссини уйғотади, ва шу билан ҳамоҳанг, ўғай онадан нафратланиш ҳиссини ҳам шакллантиради. Сюжети жуда ўхшаш бўлган, яна бир ўғай она ҳақидаги эртакни эслаб кўрамиз.

"Ёввойи оққушлар" - Ганс Христиан Андерсен қаламига мансуб бўлган энг таъсирли ва энг романтик эртаклардан бири. Андерсен 1838 йилда ўттиз уч ёшида "Ёввойи оққушлар" эртагини ёзган, бу эртакнинг сюжети халқ оғзаки ижодига, ака-ука Гриммларнинг эртаклари, ўғай она томонидан оққушга айлантириб қўйилган икки ака-ука ва уларнинг синглиси ҳақидаги ирланд эртагига асосланган. Бу ёвуз ўғай она – сеҳргар, сеҳрланган гўзаллик тимсоли – ўғай қиз ҳақидаги эртак. Андерсен фольклор сюжетларини қайта кўриб чиқиб, яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалабаси ҳақидаги эртакларнинг классик ғоясини психологик ва фалсафий маънолар билан тўлдиради. Романтик йўналишнинг анъаналари кўп жиҳатдан эртак қоидаларига тўғри келади. Воқеа қалдирғочлар қишда учиб кетадиган узоқ мамлакатда бўлиб ўтади. Подшоҳнинг ўғай она сеҳридан жабр кўрган ўн икки ўғли яшайдиган мамлакат жуда узоқ, лекин ўз ватани каби гўзал. Болаларни нафақат ўғай онаси, балки отаси ҳам қабул қилмайди.

Белгиларнинг ўзига хослиги уларнинг ғайриоддий кўриниши билан таъкидланади: бошларига тож кийган оққушлар ва сеҳрланган Элиза. Баъзи белгиларни ифодаловчи бирикмалар қадимда пайдо бўлганлигига қарамай ҳозирги олам лисоний манзарасида сақланиб қолган: from head to foot, at arm's length, within one's reach/ within easy reach, within/ out of one's grasp,(a few) steps from ва бошқалар. Сеҳр қаҳрамонларни оддий одамлардан ажратиб туради: Once upon a time, 12 young men were turned into swans by their wicked stepmother (Times, Sunday Times.2015).

Оққушлар чиройли ва олижаноб қушлар, лекин қушга айланган ака-укаларнинг бу хусусияти уларни қайсидир маънода ожиз қилиб қўяди. Шундай қилиб, эртак давомида бу қаҳрамонлар нафақат ёвузликка, балки ёвузлик қўзғатган оломонга ҳам қаршилик кўрсата оладиган романтик қаҳрамонларга айланади. Эртак ниҳоясида эса, эртак қонунларига мувофиқ, одамлар қаҳрамонлар тарафини оладилар. “Ёввойи оққушлар” – муҳаббат ва нафрат ҳақидаги эртак. Ҳатто йиллар ҳам Элиза ва ака-укалари орасидаги муҳаббатни сусайтирмайди. Инглиз халқ эртакларида вақт, тезлик, ҳарорат, маром каби ўлчамни билдирадиган антропоцентрик воситалардан кенг фойдаланилади:

faster than a human eye can follow, to fly as fast as thought, in the blink of an eye (вақт ва тезликни билдирувчи);

about the same temperature as a man's blood (ҳароратни билдирувчи);

with three heartbeats between each sound (маромни билдирувчи)

шунингдек, идиомаларга ҳам мурожаат қилинади: head over ears in love, head and shoulders above her contemporaries, up to one's neck in debt, with half an ear, at the top of one's voice /one's lungs, etc.

Отаси ўғай она томонидан уюштирилган биринчи туҳматдаёқ Элизадан воз кечади. Ота ва қиз ўртасидаги бу каби муносабат кейинчалик эртакдан бадиий адабиётга кўчади:

that night Mrs. Ames sat in the kitchen… She was white and she gripped the table with her hands to control her shaking. The sound, first of the blows and then of the screaming, came clearly to her through the closed doors... [Steinbeck. 85].

Ўғай она ҳеч қандай сабабсиз эрининг болаларини ёмон кўради. Бу ҳам ўғай она ҳақидаги эртакларда кўп такрорланадиган одатий ҳолат: “Once upon a time long, long ago there was a farmer and he had an only son whose Mother died when he was very young. The farmer got married again.

The step-mother did not like the little boy and she used to treat him very badly. She used to get a slate and put dough on each side of it and make the boy lick it instead of giving him bread to eat.”

Кўпинча эртак матнларида онасиз катта бўлаётган етим болаларга нисбатан мазмунида раҳм-шафқат семаси мавжуд бўлган лексик бирликлар қўлланади:

“but didn’t they ever have a woman’s care? - No, they didn’t. - The poor lambs” [Steinbeck. 344];

“little motherless orphans” [Steinbeck. 400],

“can’t you feel the cold at night of a lone child? What warm is there, what bird song, what possible morning can be good?” [Steinbeck. 260];

“the sharpest question she had asked, “How does it feel not to have a mother?” when the mothers of other children came to the parties - then was the silent cry and the wordless longing” [Steinbeck. 428],

“I thought he always felt - well, kind of crippled - maybe unfinished, because he didn’t have a mother” [Steinbeck. 493-494].

Инглиз эртакларида учрайдиган яна бир ҳолат бу онасиз етим ўсаётган болага нисбатан билдирилаётган раҳм, ачиниш онасидан муҳаббат кўрмаган болаларга нисбатан ҳам қўлланилган.

“the greatest terror a child can have is that he is not loved, and rejection is the hell he fears” [Steinbeck. 271];

“there is no woman in the house to put a value on babies. I don’t think men care much for babies, and so it was never an advantage to these boys to be babies” [Steinbeck. 302].

Эртакнинг бошланишиданоқ, ўз қизини ҳамма нарсадан устун қўядиган ва ўгай (эрининг олдинги никоҳидан туғилган) қизини ёқтирмайдиган, уни ҳар доим ранжитадиган ёвуз ўгай онанинг қиёфаси кўз олдимизда гавдаланади. Табиийки, ўгай она ўз тарбияси ва ахлоқи доирасида, ўзининг дунёқараши асосида, ўз менталитетидан келиб чиқиб, туғишган қизига яхшилик тилайди ва унга муҳаббат кўрсатади. Ўгай онанинг севгиси боласини иш қилишдан, бошқа кундалик ташвишлар ва муаммолардан ҳимоя қилиш истагида намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, севги ҳаддан ташқари ҳимоя кўринишида ифодаланади. Айнан шу ҳолат эртакда қораланади ва ўткир кулгу остига олинади. Ўгай қизи билан бўлган вазиятни таҳлил қиладиган бўлсак, унга нисбатан муҳаббати йўқлиги сабабли, ўгай онани бу қиз заррача бўлсин, ташвишлантирмайди. Ва у ўзининг "ўгай қизига" бўлган ғазаби ва нафратини, яна ўз дунёқарашидан, ўз менталитетидан чиқиб келиб, тинимсиз ишлаш, меҳнат қилишга мажбурлаш орқали кўрсатади. Ўгай онанинг бу хусусияти ҳам кўпгина халқларнинг эртакларида такрорланади. Интернетдан олинган қуйидаги матн буни далиллайди: “... stepmothers are often portrayed as being wicked and evil. The character of the wicked stepmother features heavily in fairy tales; the most famous examples are Cinderella, Snow White and Hansel and Gretel. Stepdaughters are her most common victim, and then stepdaughter/stepson pairs, but stepsons also are victims as in The Juniper Tree sometimes, as in East of the Sun and West of the Moon, because he refused to marry his stepsister as she wished, or, indeed, they may make their stepdaughters-in-law their victims, as in The Boys with the Golden Stars. In some fairy tales, such as Giambattista Basile's La Gatta Cennerentola or the Danish Green Knight, the stepmother wins the marriage by ingratiating herself with the stepdaughter, and once she obtains it, becomes cruel. In the Korean Folktale Janghwa Hongryeon jeon, the stepmother kills her own stepdaughters.

Stepmothers also make appearances in Chinese tales. Wicked stepmothers are common. In Classic of Filial Piety, Guo Jujing told the story of Min Ziqian, who had lost his mother at a young age. His stepmother had two more sons and saw to it that they were warmly dressed in winter but neglected her stepson. ...”

Бутунлай бошқа-бошқа миллат, маданиятга тааллуқли турли эртаклар, лекин улар орасида жуда кўп ўхшашлик томонларни кўриш мумкин. Икки персонаж – ўгай она ва ўгай қиз ушбу эртакларда асосий “қаҳрамонлар”. Барча эртаклардаги ўгай оналарнинг ҳар бири ўз менталитетидан келиб чиққан ҳолатда ҳам, жуда кўп ўхшаш хусусиятларга эга: золим, ўз қизини яхши кўради, ўгай қизи, ҳатто ўгай ўғлига кун бермайди, сеҳр-жоду билан шуғулланади, ота-қиз ўртасидаги муносабатларга путур етказади, ўгай қиздан қутулишни хоҳлайди, эрини ўз измига солиб олади, ҳокимиятни ўз қўлига бутунлай олиш учун ҳаракат қилади.

Хулоса ва таклифлар. Ўзбек халқ эртаклари ҳам бой сюжети, баркамол бадиияти, барқарор композистион қурилишга эгалиги ва оммавийлиги билан жаҳон фольклорида ўз ўрнига эга. Уларда халқнинг қадимий урф-одатлари, маросимлари ҳал қилувчи рол ўйнагани туфайли халқ миллий қиёфаси бутун бўй-басти билан гавдаланган бўлади. Шу сабабли улар, узоқ асрлардан бери тарихчилар, қадимшунослар, этнологлар, ўлкашунослар ва адабиётчилар, фольклоршунос ва тилшуносларнинг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Инглиз ва ўзбек халқ эртаклари орасида ўхшаш мавзуларни кўплаб учратиш мумкин. Бу жиҳатдан эртакдаги ўхшаш мавзулар сайёр сюжетлар қаторига киритилади. Бу сюжетлардаги ўхшаш лик, миллий жиҳатлардаги мослик адабий алоқалар соҳасида ўрганилиши керак бўлган асосий масалалардан биридир. Чунки ҳар бир миллат ва элат вакили ўз тарихида бошқа миллат вакили тарихи намуналарини учратиши мумкин.

Инглиз халқ эртакларида ҳам бошқа халқ эртакларида бўлгани каби меҳнатсеварлик, ақл-заковат, топқирлик, жасорат, қаҳрамонлик куйланади, данғасалик, танбаллик, ахмоқлик кулгу остига олинади, шафқатсизлик муҳокама қилинади. Инглиз халқ эртаклари бошқа давлатлар эртакларига нисбатан кеч тўпланган бошланган ва нашр этилган. Биринчи инглиз эртаклари тўпламлари ўн тўққизинчи аср охирларида пайдо бўла бошлади. Биринчи бўлиб инглиз халқ эртакларини инглиз фольклори клуби президенти Жозеф Жейкобс тўплади ва икки жилдли инглиз халқ эртаклари тўпламини нашрдан чиқарди. Эртакларни тўплаш жуда қийин кечди, чунки уларнинг кўпчилиги унутилган эди. Жозеф Жейкобс Шарл Перро, ака-ука Гриммлар каби эртакларни бадиий таҳрир қилмади, қайта ишламади, аксинча, уларни халқ ўз тилида яратгани ҳолида нашр эттирди.

АДАБИЁТЛАР

1. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж, 2001. С. 75–79.
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М., 2004. 390 с.
3. Карасик В. И. Определение и типология концептов // Слово — сознание — культура : сб. науч. тр. / сост. Л. Г. Золотых. М., 2006. С. 58–66.
4. Колесов В. В. Язык и ментальность. СПб., 2004. 240 с.
5. Кубрякова Е. С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. М., 1996. 245 с.
6. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки - 2001 - № 1. - С. 64-72.
7. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Изв. АН СССР. Сер.: Литература и язык. 1993. Т. 52, № 1. С. 5–12.

8. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Научные труды Центрконцепта. Архангельск, 1997. Вып. 1. С. 11–35.
9. Маслов А. А. Наблюдая за китайцами. Скрытые правила поведения. М., 2010. 110 с.
10. Неретина С. С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм П. Абеляра. М., 1995. 182 с.
11. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2001. 192 с.
12. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. М., 2007. 314 с.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК: 821.161.1

Шахноза ИЗБАСАРОВА,
НавДПИ ўқитувчиси
Izbosarova8282@mail.ru

НавДПИ профессори, филология фанлари доктори Н.Қ.Муродова тақризи асосида

PROBLEMS OF LITERARY TEXT RESEARCH

Annotation

In recent years, serious attention has been paid to the problem of text in linguistics, and the text is recognized as the largest communicative unit of the language. The focus of linguists' attention is not only semantic, but also artistic and aesthetic possibilities of the text. An artistic text as an object of research has its own characteristics not only as a polysemantic, stylistic, anthropocentric, artistic (aesthetic) informational content.

Keywords: literary text, polysemantics, stylistics, anthropocentric, pragmatic, cognitive linguistics, psycholinguistic, extralinguistic factors.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация

В последние годы в лингвистике проблеме текста уделяется серьезное внимание, и текст признается крупнейшей коммуникативной единицей языка. В центре внимания лингвистов находятся не только семантические, но и художественно-эстетические возможности текста. Художественный текст как объект исследования имеет свои особенности не только как многозначное, стилистическое, антропоцентрическое, художественное (эстетическое) информационное наполнение.

Ключевые слова: художественный текст, полисемантика, стилистика, антропоцентрическая, прагматическая, когнитивная лингвистика, психолингвистические, экстралингвистические факторы.

БАДИИЙ МАТННИ ТАДҚИҚ ЭТИШ МУАММОЛАРИ

Аннотация

Сўнгги йилларда тилшуносликда матн муаммосига жиддий эътибор қаратилиб, матн тилнинг энг йирик коммуникатив бирлиги сифатида эътироф этилмоқда. Матннинг нафақат семантик, балки бадиий-эстетик имкониятлари тилшуносларнинг диққат марказидадир. Бадиий матн тадқиқот объекти сифатида нафақат полисемантик, стилистик, антропоцентрик, бадиий (эстетик) ахборот мазмуни каби ўзига хос хусусиятларга эга.

Калит сўзлар: Бадиий матн, полисемантика, стилистика, антропоцентрик, прагматик, когнитив тилшунослик, психолингвистик, экстралингвистик омиллар.

Кириш. Дунёда тилларни тадқиқ этишнинг турли анъанавий ва ноанъанавий, замонавий усуларидан фаол фойдаланилмоқда. Бугунги кунда тилни систем, прагматик, лингвомаданий, лингвопоэтик жиҳатдан ўрганиш устунлик қилади. Шунга қарамай ҳар бир тил ўзининг тадқиқ эҳтиёжига кўра чуқур таҳлил қилинишни тақозо қилади. Кейинги йилларда олиб борилган тилшуносликка доир бир қатор тадқиқотлар ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга қаратилди, бадиий асарлар тилининг лексик-морфологик, грамматик хусусиятлари етарлича тадқиқ қилиниб келинмоқда.

Тилшуносликда бадиий матнни алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганиш, тизимли равишда таҳлил этиш ва юзага келиш қонуниятларини очиб беришга алоҳида эътибор берилган. Матн бирликлари ҳамда уларни боғловчи воситаларнинг амалда қўлланиши, услубиятига доир илмий, амалий тадқиқотлар яратилган. Бадиий матн маълум бир халқ, ижтимоий гуруҳ ўртасида асрлар мобайнида авлоддан авлодга ўтиб келган ўзига хосликларнинг бадиий тарзда, тилдаги бадиий восита ва усуллар ёрдамида ўз ифодасини топиши тушунилади. Бадиий ижодда муайян миллат яшайдиган жой, унинг турмуш тарзи, сиёсий-иқтисодий шароити, эътиқоди, урф-одат ва миллий қадриятлари акс этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бадиий асар тили ва у билан боғлиқ тил бирликларнинг нутқий воқеланишини илмий асослаш, муайян адиб ижодидаги поэтик хусусиятларини аниқлаш, тил бисотидан амалий фойдаланиш самарадорлигини ошириш, қўлланиш доирасини кенгайтириш муаммоларини тадқиқ этиш устувор аҳамият касб этмоқда. Дунё тилшунослигида муайян ижодкор асарлари орқали болалар нутқининг стилистик-прагматик хусусиятларини ўрганиш, миллий характерлар яратишдаги ўзига хосликка эришишида сўз санъаткорларининг машаққатли хизматларини ижодкор – тил – бадиият муштараклиги тамойили асосида тадқиқ қилиш, уларнинг прагмалингвистик, лингвокультуроло–гик, этнолингвистик ва психолингвистик хусусиятларини ёритиш соҳа тараққиётини таъминлайдиган муҳим омиллардан ҳисобланади.

Ўзбек тилшунослигида XX асрнинг 30-40 йилларидан бошлаб, бадиий матн тадқиқ этилган бир қанча изланишлар юзага кела бошлади. Зеро, XX аср охири ва XXI аср боши ўзбек тилшунослигида бадиий асар тили борасида Х.Дониёров, Р.Қўнғуров, Б.Йўлдошев, С.Мирзаев, Қ.Самадов, И.Қўчқортоев, Х.Абдурахмонов, Н.Маҳмудов, Б.Умуркулов, И.Мирзаев, М.Ёкуббекова, С.Каримов, М.Йўлдошев каби олимларнинг тадқиқот-ларини алоҳида эътироф этиш мумкин. Тадқиқотларда ижодкорларнинг мавжуд тил имкониятларидан фойда-ланиш маҳорати, ифодали усули ҳамда индивидуал услуби ҳақида фикр-мулоҳазалар кенг баён этилган. Бу борадаги илмий изланишлар такомиллашиб, янада кенгайиб бормоқда.

Тадқиқот методологияси. Мақолани ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, контекстуал, стилистик таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. «Бадиий матн ҳар доим тадқиқотчилар орасида катта қизиқиш уйғотиб келмоқда. Жумладан, уни турли планда ўрганишга бағишланган кўп сонли асарлар мавжуд [1, 5, 6, 7, 8, 9].

Матн узоқ ўтмишга эга. Матн сўзнинг кенг маъносида ва кўп ўлчовли макро-объект сифатида ўрганилган. Матн объектига мурожаат қилинганда турли илмларга эътибор қаратилади. Шунинг учун матн тушунчасининг чегарасизлиги, унинг таърифлари сони ва уларнинг хилма-хиллиги, бадиий матнга ёндашувлар, бадиий матнни ўрганиш чегараларини лингвистик назариялар доирасидан ташқарида кенгайтириш ҳолати доимо тилшунослар эътиборидадир. Бадиий матн нафақат функционал жиҳатдан, балки лингвосемиотик тарзда тавсифлаб келинмоқда.

Маълумки, бадиий матн табиати, унинг ўзига хос қамрови, имкониятлари, ижодкор шахси, дунёқараши, поэтик тафаккур олами, бадиий матнлар, унинг тасвир воситалари, поэтик матнда ижодкор шахсининг намоён бўлиши, воқеликни ижодкорлар томонидан турли ракурсларда тасвирланиши борасидаги тадқиқотлар кўпчиликни ташкил этади. Қадимги юнон файласуфи Арасту ўзининг “Поэтика” асарида қуйидаги фикрларни билдиради: “Баъзи кишилар маҳорат, баъзилар малака сабабли, яна баъзилар туғма истеъдодлари туфайли бўёқлар ва шакллар ёрдамида кўп нарсаларнинг тасвирини – ўхшашини тасвирлайдилар. Ҳозиргина эслаб ўтилган санъатларнинг ҳаммасида ҳам алоҳида ё ритм, ё сўз ёхуд гармония ёрдамида, ёки шуларнинг ҳаммаси уйғунлигида тасвирлайдилар” [2]. Арастунинг қарашларидан кўринадики, ҳар қандай бадиий матн ҳаётда содир бўлган ёки содир этилиши кутилаётган ҳодисаларни бадиий идрок этиш, уни турли воситалар ёрдамида акс эттириш, китобхон кўз ўнгида яққол гавдалантириш натижасида намоён бўлади.

Бадиий матн муаллиф фантастикаси ёрдамида хаёлий дунёни яратиш, атрофдаги ҳақиқатдан мустақиллик қидириш демакдир. Бадиий матн бу ижодкорнинг ҳақиқат асарини танлаши ва уни индивидуал жараёнининг акси саналади. Бадиий матн ҳам хабар, ҳам шу хабарнинг референтидир. Тадқиқотчилар томонидан таъкидланган бадиий матннинг асосий хусусиятлари, масалан, яратилаётган ўз код тизими, ҳар бирининг кодида ўз нормасининг мавжудлиги, коднинг ноаниқлиги ва код нормасининг доимий бузилиши, кодининг гипер-семантизацияси, автореференцияси, уйдирма, юқори даражадаги изчиллик, ягона белги – маъно ташувчига айланиш истаги ва бошқалардир. Бироқ, ушбу хусусиятлар бадиий матнни аниқлаш учун етарли эмасдек кўринади, чунки у ёки бу хусусият бадиий бўлмаган матнларда ҳам кузатилади.

Замонавий тадқиқот парадигмасида бадиий матн кўпгина гуманитар фанларнинг тадқиқот объекти, тилшунослик, адабиётшунослик, семиотика, психология каби фанларнинг тадқиқотлари соҳасида бўлган. Бадиий матнда муаллифнинг ҳис-туйғуларини чуқур ва батафсил баён қилади, табиий ҳодисани тавсифлайди, жиноятларни текширади ёки у ёки бу факт учун илмий далиллар келтиради. Таркиб матн турига, муаллифнинг нутқ услубига боғлиқ бўлади.

Воқелик тасвирининг табиатига кўра барча матнлар бадиий ва бадиий бўлмаганларга бўлинади. Бадиий бўлмаган матнлар идрокнинг аниқлиги билан ажралиб туради, қоида тариқасида, бу оммавий ахборот воситаларининг матнлари, илмий ва расмий бизнес матнлари. Уларда фантастика учун жой йўқ ва улар ҳақиқат сифатида қабул қилинади. Бадиий матн турли хил хусусиятларга ега. Унда тасвирланган ҳаёт расмлари ортида "иккинчи ҳақиқат"каби субтекстли талқин режаси мавжуд. Бу асосан инсон шахсиятининг ҳиссий соҳасига таъсир қилади.

Бадиий матнни таҳлил қилиш жараёнида тадқиқотчилар ушбу функционал услубнинг матни ўзига хос дифференциал ва ажралмас хусусиятларга, матннинг тузилишини, таркибини ташкил етувчи турли даражадаги бирликларни амалга оширишнинг махсус воситалари ва усулларига ега бўлган ажралмас бирлик еканлигига аҳамият беришади.

Ўзбек тилшунослигида лингвопоэтик воситалар тил бирликлари маъно тараққиётининг намоён бўлиши бўлиб, уларнинг вужудга келиши ва шаклланишида сўзнинг узуал ёки окказионал маъно доирасида вужудга келувчи маъно қирралари ҳисобга олинади. Лингвопоэтик воситаларнинг бадиий матн доирасида қўлланиши ҳақида фикр юритганда кўпроқ уларнинг ўзлари қўлланган матнда тутган ўрнига, шоир ёки ёзувчининг мақсади, қолаверса, ижодкорнинг индивидуал услуби нуқтаи назаридан ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки ҳар қандай бадиий матнда ижодкорнинг ўзига хос хусусиятлари, табиат ва жамиятга, унда бўлаётган ўзгаришлар, воқеа-ҳодисалар, одамларга субъектив муносабати, тафаккур доираси, эътиқоди ва дунёқараши кабилар лингвопоэтик воситалар ёрдамида ўзининг бадиий ифодасини топади.

Бадиий асарлар тилининг поэтик таъсирчанлигини оширишда сўз муҳим аҳамият касб этади. “Сўз орқали инсон катта ютуқни қўлга киритди, бу восита натижасида унинг олами иккиланди. Сўзга эга бўлгунга қадар фақат бевосита кўриниб турган нарса билан иш кўрган мавжудот тилга эга бўлиши билан фақат борлиқ элементлари билангина эмас, балки бевосита кузатмаган нарса ва ҳодисалар билан ҳам иш кўра оладиган бўлди. Сўз инсонга бевосита кузатишда берилмаган нарса ва ҳодисалар ҳақида ҳам ахборот бера олади. Шунинг учун ҳам ҳайвонот фақат бир оламга, яъни сезги орқали ҳис қилиш мумкин бўлган предметлар оламига эга бўлса, инсон икки оламга сезги орқали ҳис қиладиган олам билан бирга, сўз орқали ифодаланадиган образлар, муносабат, сифатлар дунёсига эга бўлди.

Шунга мувофиқ, сўзларнинг борлиқ (денотатив) маъноси реал ва афсонавий тушунчалар бўлиши ҳам мумкин. Қандай тушунчани ифодалашига мувофиқ сўзлар ҳам борлиқдаги инсон онгидан ташқарида бўлган нарса ва ҳодисаларни номловчи сўзлар ҳамда инсон томонидан яратилган афсонавий нарса ва ҳодисаларнинг номларини ифодаловчи сўзлар сифатида ажратилади” [3].

“Тилшунослик илмининг кейинги тараққиёти тил назарияси билан бир қаторда унинг амалий томонларини ҳам ўрганишни талаб қилмоқда. Ана шундай амалий жиҳатлардан бири бадиий асарнинг тил хусусиятларини ўрганишдир [4]”.

Бадиий маҳорат тушунчасидаги энг муҳим ва асосий тушунчалардан бири ижодкорнинг асар тили устида ишлаши билан боғлиқ масаладир. Ҳар бир ёзувчи ёки шоир ўз асарининг тили устида юксак дид, катта чидам, муттасил изланиш ва ижодкорлик билан ишлаши лозим. Чунки тил ҳаётни бадиий адабиётда акс эттиришнинг бирдан бир қудратли қуролидир. Тилдан моҳирона фойдаланган тақдирдагина ҳаётни ва унга бўлган муносабатларни яққол акс эттириш мумкин.

Хулоса. Бадиий асар ҳар бир миллатнинг бойлигидир, чунки унда тилнинг хусусиятлари билан биргаликда, миллатнинг урф-одати, яшаш тарзи, қадриятлари тасвирланади. Демак, ўзбек адабий тилининг ривожланишида бадиий адабиётнинг ўрни беқиёсдир. Шу сабабдан бадиий матннинг тил хусусиятлари ўрганилади, ўзаро солиштирилади.

Бадиий асарнинг сифати ва қиммати, ёзувчининг индивидуал услуби, биринчи навбатда, унинг жозибадор

тили билан белгиланади. Шунга мувофиқ, бадиий асар тили ва ижодкор индивидуал услуби масалалари ҳамда бадиий нутқ услубияти билан шуғулланиш ўзбек ва жаҳон тилшунос олимларининг диққатини жалб этиб келаётган энг муҳим муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Барт Р. Текстовой анализ // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX. Лингвистика. – Москва: Прогресс, 1980. – С. 307-312;
2. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – Б. 20.
3. Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2008. – Б. 176.
4. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стил. – Тошкент: Фан, 1988, – Б. 78.
5. Блох М.Я. Проблема регуляции речевого общения и коммуникативный треугольник //Актуальные проблемы английской лингвистики и лингводидактики. Сборник научных трудов. Выпуск 6. – Москва: «Прометей» МПГУ, 2007. – С. 4.
6. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. –Jizzax: Sangzor, 2006.
7. Hasanov A. Qahhor hikoyalari tilining badiiyatini ta’minlovchi leksik-stilistik vositalar. Filol.fan.nomz. ...diss.avtoref. – Toshkent, 2010.
8. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda-tasvir vositalari. –Samarqand: SamDU, 1994.
9. Yuldashev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УЎК:821.521

Шахноза КОМИЛОВА,
Тошкент давлат шарқшунослик университети катта ўқитувчиси
E-mail: sh_muslima@inbox.ru.

T.f.n. DSc. Aripova Z.D taqrizi asosida

XX АСР ХИТОЙ АДАБИЁТИДА "ЯНГИ ДРАМАТУРГИЯ" НИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация

Ушбу мақолада XX асрнинг биринчи ярмидаги хитой драматургиясининг ривожланиш босқичлари Тян Хан, Ся Ян, Оуян Ю Сян, Хун Шен каби замонавий хитой драматурглари асарлари мисолида муҳокама қилинади. Мақолада, шунингдек, Оуян Юсяннинг "Рикша оиласи", Тян Ханнинг "Жанговор дўстлар", Ба Жиннинг "Денгиз орзулари", Ся Яннинг "Биз қарши ҳужумга ўтишимиз керак", Ҳуанг Меининг "Уйга қайтиш", Й. Лингнинг "Бир ўқ қутқаради" каби драмалар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: “байҳуада”, “венян”, “4-май ҳаракати”, “Ҳуажюй”, “Баҳорги мажнунтол”, Тян Хан, Оуян Юйсянг, Ба Жин, драматургия, театр.

РАЗВИТИЕ «НОВОЙ ДРАМАТУРГИИ» В КИТАЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассматриваются этапы развития китайской драматургии в первой половине XX века на примере произведений современных китайских драматургов таких как: Тянь Хань, Ся Янь, Оуянь Юй Сянь, Хун Шен. Также в статье рассматриваются такие драмы как: «Семья рикш» Оуяня Юйсяня, «Друзья войны» Тянь Ханя, «Сны о море» Ба Цзиня, «Мы должны контратаковать» Ся Яня, «Победа над дьяволом» Хуан Мэя, «Возвращение домой» Ю. Линга «Одна стрела спасает».

Ключевые слова: “байхуада”, “венянь”, “движение 4 мая”, “Хуацзюй”, “Весенная Ива”, Тянь Хань, Оуянь Юйсян, Ба Цзиня, драматургия, театр.

THE DEVELOPMENT OF "NEW DRAMA" IN CHINESE LITERATURE IN THE 20TH CENTURY

Abstract

This article discusses the stages of development of Chinese drama in the first half of the twentieth century on the example of the works of modern Chinese playwrights such as: Tian Han, Xia Yan, Ouyan Yu Xian, Hong Shen. The article also discusses such dramas as: "Rickshaw Family" by Ouyan Yuxian, "Friends of War" by Tian Han, "Dreams of the Sea" by Ba Jin, "We Must Counterattack" by Xia Yan, "Victory Over the Devil" by Huang Mei, "Coming Home", Y. Ling "One arrow saves."

Key words: “baihuada”, “wenyan”, “May 4th Movement”, “Huaju”, “Spring Willow”, Tian Han, Ouyan Yuxiang, Ba Jin, dramaturgy, theater.

Кириш. Хитой XX аср янгиланиш ва инқилобий курашлар асри бўлиб, мамлакат кескин ўзгаришларни бошидан кечирди, конфуцийлик ақидаларининг таназзули, арслар давомидаги диний ва жамоа ҳаётида чуқур ўзгаришлар рўй берди. Хитой адабиётида янги-янги муаммолар туғилди, бадиий янгиликларнинг йўллари изланди, “инсон ва жамият” муаммосининг мухимлиги янада ошди. Бу даврга келиб рус ва европа адабиётининг таъсири кузатилади, шу тариқа бу мамлакатларнинг таниқли ёзувчиларинг асрлари хитой тилига таржима қилина бошланган. Хитой халқи кенг миқиёсида янги типдаги адабиёт билан танишиш имконига эга бўлдилар.

Таҳлил ва натижалар. XX аср бошида Хитой адабиётида бир қатор истеъдодли адиблар ижодида ривожланиш юз берди. Хитой сўз санъатининг ўзига хос кўтарилиш даври бу – “4 май 1919 йил” ҳаракатидир. Феодал ва чет эл империалистларига қарши қаратилган янги адабиёт ўзининг энг яхши намуналарида демократик, ватанпарварлик, ижтимоий ва миллий – озодлик ғояларини илгари сурилди. “4 май ҳаракати” зиёлиларнинг инқилобий чиқишлари билан бошланиб, тез орада кичик ва миллий буржуазия вакилларининг кенг тус олишига, оммалашиб кетишга олиб келди. Бунгача Хитойдаги адабиёт фақатгина танланган шахслар учунгина эди, чунки сўзлашув тил “байхуада” ёзилган асарлар кўп бўлишига қарамай, асосий адабий тил бўлиб, “венянь” – қулоққа тушунарсиз, ўрганиш учун узоқ вақт талаб қилувчи қадимий тилдан фойдаланиларди. Шунинг учун янги маданиятни шакллантиришда асосий қийинчилик бутунлай байхуа тилига ўтиш эди. Эски анъаналарнинг тикланиши ва янгиларнинг пайдо бўлиши, инсонийлик ва хақпарварлик – замонавий хитой адабиётининг биричи асосчилардан бирининг ижодини характерлайди[1].

1924-1927 йилги инқилобнинг мувуфаққиятсизликка учраши кичик буржуазая зиёлиларни ларзага солди. Адабиётда борган сари иложсизлик, индивидуаллик, архаик каби кайфиятлар хукм сура бошлади. Зиёлиларнинг энг илғор қисми, ёшлар мухим ғояларини ўрганишга киришдилар.

Адабий инқилоб янги хитой миллий маданиятининг вужудга келиш тарихида бурилиш ясаган воқеа бўлди. Илғор адабиёт аъзоси бўлиш, ёзувчилардан шижоат, мардлик каби хусусиятларни талаб қиларди. Мамлакатда хукм сурган эски тартиб ўз ижтимоий ва маънавий асосларини йўқотган XX асрнинг 20-30 йилларда айниқса кўрина бошлади. Бў йилларда кўплаб илғор ёзувчиларнинг бадий ижоди тараққий этган давр ҳисобланади. XX асрнинг 20 бошларида адабиётга Европа, Япония, Англия мамлакатлари ижодкорларининг ижод намуналарининг таржималари кириб келди, чет эл мамлакатлари тарихи ва адабиёти назариясига оид жуда кўп китоб ва мақолалар хитой тилига таржима қилина бошланди. Хитой шу тариқа инқилобий ёзувчилар бирлашмаси аъзолари бошчилигида хитой “Сўл ёзувсилар жамиятининг” ташкил этилиши Хитой адабиёти ҳаётида

йирик ходиса бўлди. Жамият 1930 йилда Шанхайда Лу Син, Мао Дун, Жян Гуанси, Тян Хан, Го Можо, Оуян Юйсян, Хун Шен каби илғор адиблар томонидан асос солинган. Жамият аъзолари ўзлари яратган асарларида халқнинг келажаги, ватан равнақи, маънавий ривожи йўлида бир қатор илғор ғояларни рўёбга чиқаришга харакат қилдилар. Шу муносабат билан ўша даврда яратилган Тян Ханнинг “Сув тошқини”, Мао Дуннинг “Тонг отиши”, Хун Шеннинг “Чжао шайтонча” каби драмаларни мисол келтириш мумкин[2]. Шу даврда драматургиянинг ривожида Оуян Юйсян ижодининг хиссаси катта бўлган. Оуян Юйсян шу даврда йирик пьесалар яратди, жумладан, “Бахордаги мажнунтол” (1907), “Камелиялик дама”, “Қайноқ коз ёшлар”, “Хижрон”, “Негрларнинг тавбаси”, “Қора кулларнинг ўтинчи”, “Том амакининг кулбаси” ва бу асарлар сахналаштирилди[3].

XX 20-йиллар охирида улар хитой реал ҳаёти билан бадиий образлар ўртаси номутаносиблик кузатилган. 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Лао Ше орқали янги хитой адабиётида ижтимоий-маиший роман вужудга келган, бу анъанани адибалр Мао Дун, Ба Жин, Жан Тянлар ривожлантирдилар. 20-йилларда Ван Тунжао, Чюй Дафу ва бошқа реалистик йўналишдаги ёзувчилар ўз йўлларини бошладилар. Уларнинг асарларида ўша йилларда Хитойдаги оғир ижтимоий ҳаёт-кўрсатилган: феодализм даврининг ортга кетиши, янги шахснинг шаклланиши ва унинг жамият билан ўзаро муносабати.

Бироқ ички ва ташқи қарама-қаршиликлар кучайиши ва мамлакатда ишчилар ҳаракатининг фаоллашуви билан танқидий реализм усталари бу йўналишнинг чекланганлигини сеза бошладилар, бошқа бадиий принципларни қидиришни бошладилар. Танқидий оқимдаги реалистлар оддий инсонни эзилган шахс сифатида кўрсатганлар, унга ёрдам бериш ҳақида гапирганлар, амалдаги ҳаётни ўзгартиришини талаб қилганлар, бироқ уларни пролетариатнинг фаол ҳаракати билан боғланмаганлар. Хитойда инқилобий жараённинг ривожланиши шуни тасдиқладики, халқ эзилувчи синфдан курашувчан, фаол синфга айланиб борган. Ҳаёт янги қахрамонни юзага келтирди, унинг ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашиш ҳаёт-мамот ишига айланиб қолган. Бу адабиётда янги усул - ижтимоий реализм усулининг яратилишига олиб келди ва бу драматургияга ҳам кириб борди.

30 йилларнинг бошларида адабиётнинг асосий йўналиши танқидий ва ижтимоий реализм қабул қилинган. Хитойда бу даврдаги - Хитой буржуазияси даврида - ижтимоий реализмига ўтиш анча қийинроқ эди, чунки феодализм хусусиятлари хали хам мамлакатда мавжуд бўлиб келмоқда эди

Шу даврнинг энг асосий босқичларидан бири - 1934 йили «И Вен» - «Таржима адабиёти» журнали нашрдан чиқди. Бу журналда рус адабиётидан таржима қилувчи ёзувчилар Сао Синхуа, Вей Суаюен ҳам қатнашдилар. Бу жамиятда ёш ёзувчилар ҳам фаол ишлаб, ҳам таълим олганлар: Дин Линг, Жоу Ши, Ху Е Пин, Ин Фу ва бошқалардир.

Октябрдан кейинги даврда миллий озодлик кураши юксалганида анъанавий хитой театри эски саҳнанинг етук устозлари, аввалambор Мей Ланфан фаолияти туфайли миллий чегаралардан ошиб ўтди 1920 йилда Мей Ланфан Японияга гастролга борди, бу эса хитой театрининг хориждга бўлган илк саёхати эди. Замонавий миллий драматургия дастлабданоқ санъатнинг кўп қатламли ҳодисаси эди. “Хуацзюй” ((话剧)- “ оғзаки драма”) – замонавий драманинг илк намуналар матбуотда чоп этила бошлади. “Оғзаки драма” дея номланиши бу санъат турининг ўзига хослигини, драманинг анъанавий, эски, синкретик мусиқий шаклидан тубдан фарқ қилишига ишора беради. Нафақат тилда, персонажлар нутқида, балки асосий бадиий тасвир воситалари, пьесаларнинг парда ва актларга бўлинишида, қахрамонларнинг либос ва саҳна декорацияларида кескин фарқлар кўзга ташланди. Янги санъат – бу воқеликни янгича идрок этиш шакли, халқ маънавий ҳаётининг янги соҳаси сифатида майдонга чиқди. Уни анъанавий театрдан фарқли жиҳатларидан яна бири муҳим ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-эстетик ва бошқа долзарб масалаларнинг кўтарилишидир. 20 йиллар Хитой драматургияси ривожида 3 та асосий тамойил кузатилади: анъанвий театр билан боғлиқ миллий мерос; хорижий драматургияни ўзлаштириш; замонавий миллий драма. Жаҳон маданиятини идрок этиш улар эга бўлган хорижий тил, ташриф буюрган мамлакат орқали амалга ошди. Ҳар бирининг ўзига хос ижодий йўлида ким, қачон ва қай тарзда уларга таъсир этганини кузатиш жуда қийин эди. Умуман олганда бу ташаббускор, тадбиркор, маърифатли инсонлар ўша даврдаги хитойдан кўра илғор бўлган мамлакатларда интелектуал тайёргарликдан ўтдилар. Ўзга маданият ва тарихий тажрибани ўзлаштириб, улар ўз халқлари билан маънавий-рухий алоқани узмайдилар. Ватанга қайтиб, улар халқнинг онгини уйғотишга, жамиятнинг тараққиётини жадалаштиришга ҳаракат қилдилар. Хитой драматургиясида намоён бўлган турли йўналашлар ичида сотсиалистик реализм белгиларининг вужудга келиши кузатилган танқидий реализ асосий бўлиб қолди. Янги санъатнинг шаклланишида мухим рол ўйнаган омиллардан бири мактаб драмаси бўлди. У Ғарбий Европа намунаси бўйича ташкил қилинган ўрта махсус ўқув юртларида пайдо бўлди. 1905 йилгача бу драма хорижий муаллифларинг асарларини асл тилда ўқувчи ва уларнинг оила аъзоларининг тор доираси учун ижро этиб берган. Кейинроқ унинг фаолияти мазкур мактаблар чегарасидан чиқиб кетди. Масалан, Шанхайда 1906 йилда кенг омма учун 1901 йилда хитой тилига таржима қилинган Г. Бичер-Стоунинг “Том амакининг кулбаси” деб номланган асари сахнага қўйилди. Ундан миллий зулм, ирқий камситиш, таҳқирлашга қарши адолатли ғазаб ифода этилди. Ўша пайтда бу бутун мамлакатни қизиқтарар эди, чунки ўша йилларда Америкага сариқ танглиларнинг кириб бориши таъқиқлангин эди. Мазкур спектакл ижтимоий таъсирдан ташқари ижобий мазмунга ҳам эга эди: у театрга янги уфқ ва бадий воситаларни – Хитойда шу пайтгача номаълум бўлган декоратция – чироқ эффектларни, замониавий либосларни очиб берди.

Мамлакат тақдиридаги тарихий ўзгаришлар билан боғлиқ равишда театр ўз олдига замонавий маданий-маърифий вазифаларни қуйди. “Бахорги мажнунтол” (Чунлю ше”) жамиятнинг ташкилотчиси Оуян Юйсян (1889-1962) катта рол ўйнади. “Камелиялик дама”, “Қайноқ кўзёшлар”, Ҳижрон”ни ҳамда “Негрларнинг нафрати” ёки “Қора қулларнинг ўтинчи”, “Том амакининг кулбаси” деган асарларни сахналаштарди. Спектаклар яхши қабул қилиниб, нашрларда олқишланди.

Г. Ибсеннинг “Қўғирчоқ уй” ёки “Нора” драмаси алохида муваффақият қозонган эди. У аввалига мактаблардан, кейин эса Хитойнинг барча драматик театрларида сахналаштирилган. Норанинг образи ёшлар қалбида яшар эди. Дунёнинг барча мамлакатларидек Хитойда ҳам “Скандинавиялик ёзувчи гўё устоз ва жарчи каби фақатгина озод ва ҳар томонлама ривожланган инсон бўлганидагина ҳақиқий аёл бўлишини англаган аёлларга таъсир қилди”[4]. Аёл масаласи драмада шу қадар кескин қўйилган эдики, Хитой хукумати Ибсеннинг машхурлиги ва унга бевосита тақлидни ҳам қораладилар.

Аммо нафақат Ибсен илғор ижтимоий қатламларнинг эътиборини ўзига жалб этди. Худди ўша 20-йилларда жаҳон драматургиясининг кўплаб асарлари

ҳам бор: Л. Н. Толстойнинг “Зулматнинг ҳукумронлиги”, “Зулматда ёруғлик ҳам нур сочмоқда”, “Тирик мурда”, “Маърифат мевалари”; И. С. Тургеневнинг “Қишлоқдаги бир ой”; А. Н. Островскийнинг “Жала”, “Камбағаллик айб эмас”, “Бўри ва қойлар”, “Қора ниқоблар”, “Юлдузларга”; А. П. Чеховнинг “Чайка”, “Юбилей”, “Туй”, “Олча боғи”, Уч опа-сингил”, “Айиқ”, “Таклиф”, “Иванов”, “Ваня амаки”.

Таржималардан ташқари Хитойга хорижий драматургия кириб келишининг бошқа шакли – миллий мосшлашув ҳам мавжуд эди. Унинг доирасида “асл тилдаги асарнинг муаллифи бўлган драматургнинг асосий ғоясини тубдан ўзгартириш ва шу билан қаторда шароит, ҳолат, асар қаҳраманларининг исмларини ўзгартириш, яъни уларнинг барча миллий хитойчага ўзгартириш мумкин эди”[5]. Хитой драматургиясидаги бундай ҳодисалар 60-йилларнинг бошигача ҳукмронлик қилди. Бир қатор адабий театр жамиятлари ташкил қилинди, улар янги санъатни тарғиб қилишга даъват этилгандирлар. Бир сўз билан айтганда, театр тарихини ўрганиш, янги миллий илғор драматургиянинг ривожланиши халқ билан санъатни яқинланишишига, жамиятни қайта қуриш ғоясини сингдиришга кўмаклашди. Хитой замонавий драмаси ўзининг диалоглари, композицияси, публицистикасининг “европалаштирилган” шаклига эга бўлишига қарамасдан, миллий қадимги маданиятга илдиз отган, фақатгина ўзига хос махсус белгиларга эга.

Аввалambор янги драматургия ва театрни қадимги шакллар билан эпик характер уйғунлаштиради. Иккала турнинг эпиклиги асосий эстетик қонун ва хусусиятларнинг умумийлигини шартлаб беради. Умуман “Хуацзюй” асарларидаги акцентлар анъанавий миллий драмадагидек хиссий томонга эмас, балки рационалстик томонга берилган. Томошабинга таъсир этишнинг бошланғич тамойили уни ўрганаётган кузатувчига айлантириш, ҳақиқийликни бадий идрок этишга ҳам нафас қилишдир. Бутун хитой санъати учун хос бўлган эстетик идрокнинг мазкур хусусияти илк ўрта аср давридаёқ эстетик фикирнинг машҳур вакиллари томонидан ишлаб чиқилган ва умумлаштирилган. Томошабин доимо “кўзга кўринмас ҳодисаларнинг дастурлаштирилган маъноси ҳақида” берилган ахборот мужассам бўлган кичик қисмдан умумий тасвирни гавдалантиришга, саҳнада бўлаётганни воқеалар занжирилаги халқа сифатида тасаввур қилишга тайёр эди. Бундан асарнинг композицияси, воқеа томонига алоҳида муносабат келиб чиқади. Бир актли пьесада бу сахна – эпизод, кўп актли пьесада эса кўплаб саҳна эпизодлар, уларнинг ҳар бири алохида муҳимдир. Битта саҳна бошқа саҳнадан келиб чиқиши шарт эмас. Драма муаллиф ғояси билан мустаҳкамланган саҳналарнинг ўзига хос “монтажи”дан иборат бўлиши мумкин. Сюжет (у томошабинга ҳам маълум бўлиши мумкин) фикрига хизмат қилишига қараталган. Эътибор воқеаларни диалогик тарзда баён этишга қаратилган. Бундан диалог драматик характерга эга бўлиши шарт эмас, биз Европа драмасида буни кузатамиз. Хитой драмасида эса кундалик турмуш воқеалари ёки фалсафий мавҳум мулоҳазалар ҳақида кетишидан қатъий назар диалог сокин бўлади. Оуян Юйсяннинг “Рикша оиласи”, Тян Ханнинг “Жанговар дўстлар”, Ба Жиннинг “Денгиз тушлари”, Ся Яннинг «Биз контурхужум килишимиз керак», Хуанг Мейнинг «Шайтонни савалаш», Эй Чангнинг «Ўз уйига қайтиб бормоқ», Ю Лингнинг «Битта ўқни тежаш» драмаларини мисол тариқасида олиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. XX аср биринчи ярми Хитой драматургиясининг энг муҳим жиҳати унинг ижтимоий муаммоларни тасвирлашда, жамият хаётининг салбий томонларини фош танқидий руҳ, сатиранинг етакчи мавқе эгаллаганида намоён бўлди. Инқилобдан кейинги даврда яратилган пьесаларда эса мавжуд тузимга қарши танқидий фикр-мулоҳазалар, мушоҳадаларни акс эттириш тамоили кучайди.

АДАБИЁТЛАР

1. 中国 现代文学史。 1917-1997。 北京/2008。
2. 中国 现代文学史。 1917-1997。 北京/2008。
3. 中国 现代文学史。 1917-1997。 北京/2008。
4. Никольская. Л. А. Гуань Хань и драматургия Китая XX века М. 1980г.
5. 中国戏剧史/ 北京/ 2015 年.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

Sherquzi QULBULOV,
ToshDO‘TAU tadqiqotchisi
E-mail: sh_toshtemirovich@mail.ru

TerDU dotsenti v.b. f.f.d (PhD) A.Eshmuminov taqrizi asosida

COMPUTER LEXICOGRAPHY: THE CONCEPT OF ELECTRONIC DICTIONARIES, THEIR TYPES, ADVANTAGES AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

Abstract
In this article, the concept of computer lexicography, electronic dictionaries and their differences from traditional dictionaries, the composition of the electronic dictionary Article, their types, advantages of electronic dictionaries and prospects of computer lexicography are discussed.
Key words: Computer lexicography, electronic dictionaries, traditional dictionaries, prospects of computer lexicography.

КОМПЬЮТЕРНАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ: ПОНЯТИЕ ЭЛЕКТРОННОГО СЛОВАРЯ, ИХ ВИДЫ, ПРЕИМУЩЕСТВА И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация
В данной статье рассмотрены понятия компьютерной лексикографии, электронные словари и их отличия от традиционных словарей, содержание статей электронного словаря, их виды, преимущества электронных словарей и перспективы компьютерной лексикографии.
Ключевые слова: компьютерная лексикография, электронные словари, традиционные словари, перспективы компьютерной лексикографии.

KOMPYUTER LEKSIKOGRAFIYASI: ELEKTRON LUG‘AT TUSHUNCHASI, ULARNING TURLARI, AFZALLIKLARI VA RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Annotatsiya
Mazkur maqolada kompyuter leksikografiyasi tushunchasi, elektron lug‘atlar va ularning an’anaviy lug‘atlardan farqli jihatlari, elektron lug‘at maqolasining tarkibi, ularning turlari, elektron lug‘atlarning afzalliklari va kompyuter leksikografiyasining istiqbollari xususida qisqcha mulohazalar yuritilgan.
Kalit so‘zlar: Kompyuter leksikografiyasi, elektron lug‘atlar, an’anaviy lug‘atlar, kompyuter leksikografiyasi istiqbollari.

Kirish. Kompyuter leksikografiyasi – bu kompyuter lug‘atlari, lingvistik ma’lumotlar bazalarini yaratish va leksikografik ishlarni qo‘llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqishga qaratilgan amaliy tilshunoslik bo‘limi bo‘lib, bugungi davr talabidan kelib chiqib aytganda, eng muhim yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etiladi.

An’anaviy va kompyuter leksikografiyasining asosiy vazifalari lug‘at tuzilishi va lug‘at maqolalari zonalarini aniqlash, shuningdek, turli xil lug‘atlarni tuzish tamoyillarini ishlab chiqishdir.

Lug‘at an’anaviy ravishda ma’lum bir so‘zlarning tuzilishi va (yoki) faoliyatining xususiyatlarini tavsiflovchi sharhlardan iborat so‘zlar to‘plami sifatida ta’riflanadi.

Elektron (avtomatik, kompyuter) lug‘at – bu inson tomonidan foydalanish uchun mo‘ljallangan yoki murakkab kompyuter dasturlarining ajralmas qismi bo‘lgan maxsus kompyuter formatidagi so‘zlar to‘plamidir. Shunga ko‘ra, foydalanuvchi – insonlarga mo‘ljallangan oxirgi avtomatik lug‘atlar (ASKP) va matnni qayta ishlash dasturlari uchun xizmat qiluvchi avtomatik lug‘atlar (ASPOT) farqlanadi [1].

Foydalanuvchi uchun mo‘ljallangan oxirgi avtomatik lug‘atlar, ko‘pincha, taniqli oddiy lug‘atlarning kompyuter versiyasi asosida shakllantiriladi (masalan, Oksford inglizcha lug‘ati, “Kollinz” nashriyotining ingliz tilining avtomatik izohli lug‘ati, “Yangi katta inglizcha-ruscha lug‘at” ning avtomatik versiyasi, Ojegovning onlayn lug‘ati).

Ushbu turdagi avtomatik lug‘atlar oddiy lug‘atlarning lug‘at maqolasining tuzilishini deyarli takrorlaydi, ammo ular o‘zlarining prototiplari (qog‘oz lug‘atlar) uchun mavjud bo‘lmagan funksiyalarga ega bo‘lib, lug‘at maqolalari (barcha sifatlarni tanlash) bo‘yicha ma’lumotlarni saralashni amalga oshirish, talqinda ma’lum semantik tarkibiy qismga ega bo‘lgan barcha birliklarni avtomatik ravishda qidirish kabi qulayliklarni foydalanuvchi uchun taqdim eta olish imkoniyati mavjud.

Lug‘at maqolasining interfeysi va tuzilishi bo‘yicha avtomatik tarjima, avtomatik mavhumlashtirish, axborot izlash va h.k.larga xizmat qiluvchi avtomatik lug‘atlar (ASPOT) foydalanuvchiga mo‘ljallangan oxirgi avtomatik lug‘atlar (ASKP)dan sezilarli darajada farq qiladi. Ularning tuzilishining xususiyatlari, lug‘at materialining ko‘lami dasturlar bilan belgilanadi. Bunday lug‘atda lug‘at maqolasining birdan yuzgacha zonalari bo‘lishi mumkin bo‘lib, leksikografik tavsifning sohalari juda xilma-xil: morfologik, leksik, sintaktik, semantik va boshqa shakllarda namoyon bo‘ladi [2].

An’anaviy lug‘at tuzilishi, odatda, quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

– lug‘atdan foydalanish tartibini tushuntiruvchi va lug‘at maqolasining tuzilishi haqida ma’lumot beruvchi kirish;

– lug‘at birliklarini o‘z ichiga olgan lug‘at: morfemalar, leksemalar, so‘z shakllari yoki iboralar va ularga tegishli sharh, izoh va hokazolardan tashkil topgan lug‘at maqolasi;

– ko‘rsatkichlar (indekslar);

– manbalar ro‘yxati;

– shartli qisqartmalar ro‘yxati va alifbo [3].

Ushbu tarkibiy qismlarning elektron lug‘atlarida faqat lug‘at kitobi majburiy bo‘lib, onlayn lug‘atlarda, ko‘pincha, alifbo har bir harfning orqasida joylashgan giperhavolalar orqali ifodalanib, ular foydalanuvchini lug‘at maqolasining matniga yo‘naltiradi. Diskda (oflayn lug‘at) yoki internetda (onlayn lug‘at) taqdim etilgan deyarli har bir elektron lug‘at bilan ishlashda foydalanuvchi kuchini va vaqtini sezilarli

darajada tejashga imkon beradigan avtomatik qidirish funksiyasi mavjud bo‘ladi.

Elektron lug‘atlar va “qog‘oz” o‘rtasidagi farq ularning multimedialiligi va gipermatnliligi bilan ham bog‘liq: bu xususiyatlar elektron lug‘atlarda bosma nashrlarga qaraganda ancha erkin darajada ifodalanadi. Bunda giperhavolalar lug‘at maqolasining har qanday elementi yoki lug‘at dasturiy menyusi elementi orqasida joylashtirilishi mumkin. Bu foydalanuvchiga kerakli lug‘at ma’lumotlarini qidirish va tezkor o‘tish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar berib, ko‘rilayotgan so‘zning sinonim va antonimlarini, bir xil semantik guruhga mansub birliklarni, mayl, shaxs-son va zamon paradigmalarini va boshqalarni tez va oson topishga imkon beradi.

Giperhavolalar turli lug‘atlarni bir-biri bilan bog‘lashni osonlashtiradi va onlayn yoki oflayn lug‘atlar ma’lum bir lug‘atlar to‘plami yoki portaliga birikishi mumkin bo‘ladi. Masalan, foydalanuvchi so‘zning ma’nosi haqida kerakli ma’lumot olish barobarida yo‘naltiruvchi havola yordamida boshqa lug‘atlarda ushbu so‘zning sharhlari bilan tanishishi, maxsus bilim sohalarida (terminologik lug‘atlar) uning talqinining xususiyatlarini anglashi yoki uning shakli haqida qo‘shimcha lingvistik ma’lumot olishi mumkin. Alohida elektron lug‘atlar qo‘shimcha xususiyatlarga ham ega bo‘lib, ular bir vaqtning o‘zida o‘quv funktsiyasini taqdim etadi (masalan, ko‘p tilli ABBYY Lingvo elektron lug‘ati ma’lum bir mavzu bo‘yicha tanlangan va juft holda taqdim etilgan so‘zlarni yodlashga imkon beradi).

Mazkur omillar sabab elektron lug‘atning tuzilishi bosma lug‘atning tuzilishidan sezilarli darajada farq qiladi, ammo lug‘atning asosiy qismi – lug‘at maqolalari har ikkala holatda ham lug‘at asosini tashkil etadi.

Lug‘at maqolasining tuzilishi odatiy bo‘lib, odatda, an’anaviy va kompyuter leksikografiyasi uchun tegishli bo‘lgan lug‘at maqolalari quyidagi qismlarni o‘z ichiga oladi:

– leksik kirish;
– grammatik axborot zonasi;
– stilistik “axlat” zonasi;
– qiymat zonasi;
– frazeologik birliklar zonasi;
– etimologiya zonasi;
namuna zonasi va namuna manbayi [4].

Mazkur o‘rinda barcha lug‘at birliklari va ixtiyoriy zonalar uchun majburiy bo‘lgan lug‘at maqolalarini ajratib ko‘rsatish mumkin. Lug‘atlarning har xil turlari uchun lug‘at maqolasining majburiy zonasi faqat leksik kirish sanalib, boshqa barcha zonalar lug‘at turiga bog‘liq: masalan, izohli lug‘at uchun qiymat zonasi talab qilinsa, boshqa turdagisi uchun bu ixtiyoriy bo‘ladi. Frazeologiya zonasi barqaror kombinatsiyalarda ishlatilmaydigan so‘zlarning sharhlarida mavjud emas va misol zonasi va uning manbai mavjudligi lug‘at yaratish tamoyillariga bog‘liq sanaladi.

Kompyuter lug‘atidagi lug‘at zonalari soni odatda “qog‘oz” lug‘atidagi lug‘at zonalari sonidan oshib ketadi, chunki xotira resurslari va zamonaviy kompyuterlar tomonidan raqamli axborotni qayta ishlashning yuqori tezligi bunga imkon beradi. Ammo taklif qilingan lug‘at ma’lumotlarining hajmi lug‘at turiga mos kelishi kerak: agar o‘quvchi talaffuzga muhtoj bo‘lsa, unda tekshirilayotgan so‘zni yoki uning kontekstual ma’nolarini tarjima qilish haqida “qo‘shimcha” ma’lumot foydalanuvchiga halal beradi.

Kompyuter lug‘atlarini tasniflash oddiy lug‘atlarni tasniflash bilan bir xil prinsiplarda amalga oshirilishi mumkin. An’anaviy ravishda lingvistik, entsiklopedik va oraliq (lingvistik va mintaqaviy va terminologik) lug‘atlar ajralib turadi. Lingvistik lug‘atlarda so‘zlarning ma’nolari, foydalanish xususiyatlari, tarkibiy xususiyatlari, mosligi, boshqa tillarning leksik tizimlari bilan aloqasi va boshqalar izohlansa, oraliq turdagi lug‘atlarda lingvistik va ekstralingvistik ma’lumotlar aks etadi.

Quyida lingvistik lug‘atlarning bir nechta turlari haqida to‘xtalib o‘tamiz:

– so‘zlarning ma’nosini talqin qilish (tushuntirish) va ularni nutqda ishlatish, jumladan, umumiy va xususiy bo‘lishi mumkin bo‘lgan tavsiflovchi va tartibga soluvchi lug‘atlar, masalan, frazeologik lug‘atlar, xorijiy so‘zlarning lug‘atlari va boshqalar;

– tezaurus lug‘atlar – alifbo tartibida emas, balki tematik prinsipga bo‘ysunadigan lug‘at maqolasining joylashuvi bilan ajralib turadi;

– ikki tilli (tarjima qilingan) lug‘atlar, masalan, “Inglizcha-ruscha lug‘at” (1-nashr 1943 yilda paydo bo‘lgan), “Fransuzcha-ruscha lug‘at”;

– assotsiativ lug‘atlarning obyekti so‘z birikmalarida assotsiativ munosabatlar sohasi bo‘lib, bunday lug‘atning lug‘aviy maqolasida psixolingvistik eksperimentda olingan chastotalar (chastotani ko‘rsatgan holda) aks etadi, masalan, “Zamonaviy rus tilining assotsiativ tezaurusi”;

– tarixiy va etimologik lug‘atlar – ma’lum bir davr uchun ma’lum bir sanadan boshlab, yangi so‘zlar va ma’nolarning paydo bo‘lishi, ularning iste’moldan chiqishi va o‘zgarishi yoki so‘zlarning kelib chiqish tarixi haqida ma’lumot beradi;

– so‘z shaklining xususiyatlarini aniqlaydigan va ma’nolarni talqin qiladigan yoki yordamchi vazifa bajaradigan til shakllarining lug‘atlari, masalan, imlo va orfoepik, so‘z yasash va morfemik (so‘zlarning morfemalardan qanday shakllanishini va ularni inventarizatsiya qilishini ko‘rsatish), grammatik (har bir so‘z uchun ma’lumot har qanday grammatik jihatdan to‘g‘ri shaklni yaratishga imkon beradi), teskari lug‘atlar (so‘zlar alifbo tartibida boshlang‘ich emas, balki oxirgi harflar bilan joylashtirilgan lug‘atlar);

– onomastikonlar – antroponimik lug‘atlar va toponimik lug‘atlar;

– turli tipdagi noan’anaviy, lug‘aviy tavsifga ega bo‘lmagan lingvistik obyektlar (siyosiy metaforalari lug‘ati, she’riy metaforalar, mualliflik lug‘atlari v. b. [5]).

Hozirda eng ommabop elektron izohli lug‘atlar sifatida Merriam Webster lug‘ati (www. https://www.merriam-webster.com/dictionary/lug) va fransuz tilining “Tresor de la langue francaise” lug‘ati (http://atilf. atilf.), rasmiy elektron lug‘at sifatida e’tirof etilgan rus tilidagi matn terish lug‘atlarini (http://slovari. yandex. ru) [6] aytib o‘tishimiz mumkin.

Kompyuter lug‘atlari, odatda, so‘z birikmalarini avtomatik qayta ishlash va qidirish vositalaridan foydalangan holda matn korpuslari asosida yaratiladi. Buning uchun maxsus dasturlar – ma’lumotlar bazalari, kompyuter fayl kabinetlari, so‘zlarni qayta ishlash dasturlari jalb qilinadi. Bu esa, o‘z navbatida, lug‘at maqolalarini avtomatik ravishda shakllantirish, lug‘at ma’lumotlarini saqlash va qayta ishlashga imkon beradi. Elektron lug‘atni yaratish quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1) matn korpusini shakllantirish va parallel ravishda lug‘at yaratish;
2) avtomatik namuna korpusini shakllantirish;
3) lug‘at maqolalarini yozish;
4) ma’lumotlar bazasiga lug‘at maqolalarini kiritish;
5) ma’lumotlar bazasida lug‘at maqolalarini tahrirlash;
6) ma’lumotlar bazasida matnni tuzatish;
7) lug‘at matnini yaratish va original tartibni shakllantirish;
8) lug‘atni chop etish [7].

Albatta, elektron lug‘atni yaratish jarayonining yuqoridagi tavsifi uning turiga, tadqiqot tamoyillariga va boshqa omillarga qarab farqlanishi mumkin. Biroq har qanday holatda kompyuter leksikografiyasida kompyuterlar va tayyor matnlardan foydalanish elektron lug‘atni yaratish jarayonida bosqichlar sonini kamaytiradi va ularning deyarli har biriga ketadigan vaqtni tejaydi.

Aytishimiz mumkinki, kompyuter leksikografiyasida lug‘at kartasini yaratish o‘rniga ma’lumotlar bazalaridan foydalaniladi. Ma’lumotlar bazasi yozuvlari qatorni tanlangan parametrlarga ko‘ra avtomatik ravishda saralashga, kerakli misollarni tanlashga, ularni guruhlarga birlashtirishga va hokazolarga imkon beradi. Hozirda leksikografik maqsadlar uchun maxsus dasturiy ta’minotlar deyarli yo‘q bo‘lib, ushbu maqsadlar uchun, asosan, ACCESS yoki PARADOX kabi zamonaviy ma’lumotlar bazalari [8] keng qo‘llanmoqda. Lug‘atlarning asl tartibini yaratish, lug‘at maqolalari, uslub, alfavitizatsiya uchun Maker yoki WinWord kabi nashriyot tizimlaridan foydalaniladi. Bugungi kunda kompyuter leksikografik ishlari uchun mo‘ljallangan ixtisoslashtirilgan kompyuter dasturining yagona namunasi sifatida “Lug‘atlarni avtomatlashtirilgan tuzish va qayta ishlash dasturi”ni keltirishimiz mumkin. Mazkur dastur filologik tadqiqotlarda juda faol qo‘llaniladi.

Elektron lug‘atlar nafaqat ularni yaratish jarayonida, balki foydalanish jarayonida ham qulay jihatlarga ega. Xususan, elektron lug‘atlardan foydalanishda quyidagi afzalliklar ta’kidlangan:

1) multimedia vositalaridan foydalanish. Elektron lug‘atlar lug‘at maqolasining mazmunini yoritishda oddiy lug‘atlarda ishlatilmaydigan turli xil grafik va multimedia vositalaridan foydalanishga imkon beradi;

2) zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Berilgan ma’lumotlar kompyuter tilshunosligining turli texnologiyalarini aks ettiradi, masalan, morfologik va sintaktik tahlil, ovozni aniqlash, sintez qilish va boshqalar.;

3) qulay qidiruv. Lug‘atning istalgan zonasida joylashgan ma’lumotni tezda olish va foydalanuvchi uchun qulay shaklda shakllantirilgan so‘rovga bevosita javob berish mumkin bo‘ladi. So‘zni aniq eslab qolishning hojati yo‘q, dasturning o‘zi birinchi harflar uchun turli variantlarni taklif qiladi.

4) ahamiyatlilik va dinamizm. Elektron lug‘at til va dunyodagi o‘zgarishlarga tezda javob berishga imkon beradi va har bir keyingi versiyasini chiqarish yoki onlayn versiyani o‘zgartirish ko‘p vaqt va mehnat talab qilmaydi.

5) lug‘at bazasining katta hajmi. Ko‘pgina elektron lug‘atlarda terminologik baza qog‘oz lug‘atlar bazasidan oshib ketadi va giperhavolalardan foydalanish orqali ma’lumotlarga yanada qulayroq kirish imkonini beradi.

6) foydalanishda o‘zgaruvchanlik – lug‘atlarni mahalliy va global tarmoqlarda ishlatish qobiliyati, ya’ni oflayn va onlayn versiyadan foydalanish.

7) universallik – qoida tariqasida, dasturlar bir vaqtning o‘zida bir nechta til va tarjima yo‘nalishlari bilan ishlashga imkon beradi [9]. Lug‘atga kiritilgan har qanday tillardan kirish sifatida foydalanish mumkin.

Elektron lug‘atlardan foydalanishning ko‘plab afzalliklari mavjud bo‘lishiga qaramay, an’anaviy va kompyuter leksikografiyasiga tegishli ba’zi muammolar hozirgacha hal qilingan emas.

Ommaviy leksikografik amaliyotda semantikani tavsiflash va grammatik jihatlar va so‘z shakllanishining amaliy qo‘llanilishi muammosi aks ettirilmagan. Har bir tilda ommaviy lug‘atlarda muntazam ravishda tasvirlanmagan ma’nolarni grammatik kodlashning o‘ziga xos usullari mavjud. Lug‘atlarda sintaktik ma’lumotni oddiy o‘quvchiga etkazish mumkin bo‘lgan tushunchalar tizimi ham mavjud emas. Ushbu muammoning yechimi progressiv leksikografik g‘oyalarni hisobga olgan holda rasmiy modellarga asoslangan integral lug‘at tavsiflari bo‘lishi mumkin. Xuddi shu modellarda lug‘at tarkibiga kirish texnologiyalarini tashkil qilish kerak.

Ushbu muammolarni nazariy leksikograflar va amaliyotchilar bilan hamkorlikda hal qilish mumkin va kompyuter vositalari, shubhasiz, bu kabi leksikografik operatsiyalarni muntazam ravishda bajarishga yordam beradi.

Umuman olganda, biz elektron lug‘atlarni yaratishga qaratilgan kompyuter leksikografiyasi kompyuter tilshunosligining juda istiqbolli va zarur yo‘nalishi ekanligini ta’kidlaymiz, chunki u yaratgan mahsulotlar – elektron lug‘atlar ko‘p qirrali, multimediya, eng yangi texnologik yechimlarni birlashtirish, zarur ma’lumotlarga kirishni tashkil qilish, materialning dolzarbligi bilan ajralib turadi va foydalanuvchining ehtiyojlarini qondiradi.

ADABIYOTLAR

1. Беляева Л.Н. Машинный перевод в работе переводчика: практический аспек. // Вестник ПНИПУ «Проблемы языкознания и педагогики». – 2019, №2. – С. 8-20.
2. Лукашов С.А. Разработка англо-русского интернет-словаря с применением онтологий. Электронный ресурс: http://masters.donntu.org/m2016/fknt/lukashov/diss/index.htm
3. Кирйигитов Б., Косимов Ш., Хакимов У. Особенности программных средств перевода // Вопросы науки и образования. – 2020, №13 (97). – С.5-10.
4. Компьютерная лексикография Понятие компьютерной лексикографии. Электронный словарь. Отличие электронных и традиционных словарей. Состав словарной статьи. Виды электронных словарей. Преимущества электронных словарей. Перспективы компьютерной лексикографии. Электронный ресурс: https://pandia.ru/text/80/454/41928.php
5. Лаухина С.С., Фесенко О.П. Электронные словари как продукт современной лексикографии / Омский научный вестник, 2015, № 4 (141). – С. 46-48.
6. Викисловарь: лексикографическая концепция. Электронный ресурс: https://ru.wiktionary.org/wiki/
Селегей В. Электронные словари и компьютерная лексикография [Электронный ресурс]/ В. Селегей // Ассоциация лексикографов Lingvo. – 2003. – URL:
7. http://www.lingvoda.ru/transforum/articles/selegey_a1.asp. (дата обращения 11.04.2014).
8. Берков В.П. Двуязычная лексикография / В. П. Берков. – СПб.: СПУ, 1996. – 248 стр.
9. Чепик Е.Ю. Компьютерная лексикография как одно из направлений современной прикладной лингвистики / Е.Ю. Чепик // Ученые записки ТНУ. – Симферополь. 2006. – Т.19 (58). – №2: Филология. – С. 274-280.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК: 82.091”XIX/XX”

Nadejda LOKTEVA,
O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti doctoranti(DSc)
E-mail: nadejda.lokteva@mail.ru

ТДПУ доценти ф.ф.н. Матенова Ю.У. тақризи асосида

"FAMILY CHRONICLE" AND THE LITERARY PROCESS OF THE XIX-XX CENTURIES

Abstract

The article explores the origins and mechanisms of the formation of the literary process on the example of the work of writers of the XIX th- XX th century. Conscious modeling of the family chronicle genre according to the laws of literary creativity is analyzed. The article aims to determine the distinguishing features of a family novel from a family chronicle. The article examines his approach in writing his novels.The scientific novelty of the research work lies in illustrating the significant contribution of American and European writers to the development of the theory of the family chronicle genre, primarily their psychological diversity, which they skillfully capture in their novels, representing the inner world of the individual, in a detailed psychological analysis of the existence of heroes, laying the role of the central consciousness, which includes not only the life of the heroes, but also the psychology of relationships, social habits, the inside of the soul, thereby diverting attention from the plot of the work, the authors bring us to the state of the soul of the hero.

Key words: Hero, psychology, novel, development, family, chronicle, genre.

XIX-XX ASRLAR “OILA SALNOMASI” VA ADABIY JARAYON

Annotatsiya

Maqolada adabiy jarayonning kelib chiqishi va shakllanish mexanizmlari XIX-XX -asr yozuvchilari ijodi misolida o'rganiladi. Oilaviy yilnoma janrini adabiy ijod qonuniyatlari asosida ongli modellashtirish tahlil qilinadi. Maqolada oilaviy romanning oilaviy salnomadan ajralib turadigan xususiyatlarini aniqlash maqsad qilingan. Maqolada uning romanlarini yozishdagi yondashuvi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot ishining ilmiy yangiligi amerikalik va yevropalik yozuvchilarning oilaviy xronika janri nazariyasi rivojiga qo‘shgan salmoqli hissasini, birinchi navbatda, shaxsning ichki dunyosini ifodalovchi o‘z romanlarida mohirona tasvirlagan psixologik xilma-xilligini ko‘rsatishdadir. , qahramonlar mavjudligini batafsil psixologik tahlil qilishda, markaziy ongning rolini belgilash, bu nafaqat qahramonlar hayotini, balki munosabatlar psixologiyasini, ijtimoiy odatlarni, qalbning ichki qismini ham o'z ichiga oladi va shu bilan e'tiborni boshqa narsalardan chalg'itadi. asar syujeti, mualliflar bizni qahramon ruhi holatiga olib keladi.

Kalit so’zlar: Qahramon, psixologiya, roman, taraqqiyot, oila, xronika, janr.

«СЕМЕЙНАЯ ХРОНИКА» И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС XIX-XX ВЕКОВ

Аннотация

Статья исследует истоки и механизмы формирования литературного процесса на примере творчества писателей XIX - XX века. Анализируются сознательное моделирование жанра семейной хроники по законам литературного творчества. В статье ставится задача определить отличительные черты семейного романа от семейной хроники. Статья изучает его подход в написании его романов. Научная новизна исследовательской работы заключается в иллюстрации значительного вклада Американский и Европейских писателей в развитие теории жанра семейной хроники, в первую очередь их психологические разнообразия, которое они умело фиксирует в своих романах, представляя внутренний мир личности, в подробном психологическом анализе существование героев, закладывающее роль центрального сознания, включающего в себя не только жизнь героев, но и психологию отношений, привычки социального характера, изнанку души, тем самым отвлекая внимание от сюжета произведения , авторы подводят нас к состоянию души героя.

Ключевые слова: Герой, психология, роман, развитие, семья, хроника, жанр.

Введении. Романы, получившие название «семейная хроника», чрезвычайно характерны для западноевропейской литературы XIX - XX века. Им свойственен весьма широкий фон действия персонажей. Задачей автора «семейной хроники» является не только рассказать о жизни одного или нескольких людей, так как речь ведется о семье, но и об исторической судьбе, общественной жизни, развитии страны. Как отмечает Л.Симонова, обращение к этому жанру «говорит об осознании современными авторами необходимости поиска основ идентичности в ситуации – смены временной и мировоззренческой парадигмы при наступлении нового тысячелетия». [4]

Метод. Методологическую основу исследования составили историко-биографический и хронолого-проблематический подходы: пересечение этих методов позволило не только создать собственно биографию, но и выделить ее вехи, обосновать закономерности развития тех или иных событий. Поэтому в ходе исследования использовались аналитические методы, в том числе исторический метод, а также историко-сравнительный метод в различных его разновидностях.

Первая часть. Всем известно что рассказ о жизни семьи - символизирует нацию, прошедшую через многие трагические изломы и не расколовшуюся, ибо силы, сдерживающие ее, сильней любых исторических катаклизмов и является удобнейшей формой рассказа о жизни того или иного общества.

Появление западноевропейской семейной хроники XX века предопределил Томас Манн романом «Будденброки». Этот роман повествует о расцвете и падении могущественной в прошлом верхушки немецкой буржуазии.

Как отмечает Е.Апенко, «читатели, открывшие этот роман, когда он был опубликован, нашли в нем исследование основных тенденций национальной жизни».

В романе Джона Голсуорси «Собственник», который был первым в трилогии «Сагы о Форсайтах», особенно ярко проявилось мастерство писателя в области социально-психологического романа в его эпопее о Форсайтах, которая представляет собой хронику класса и нескольких поколений одной семьи.

“The Forsyte Saga” is a series of three novels and two interludes (intervening episodes) published between 1906 and 1921 by John Galsworthy. They chronicle the vicissitudes of the leading members of an upper-class British family, similar to Glasworthy’s own. Only a few generations removed from their farmer ancestors, the family members are keenly aware of their status as “new money”. The main character, Soames Forsyte, sees himself as a “man of property” by virtue of his ability to accumulate material possessions- but this does not succeed in bringing him pleasure”.[6]

Эта мысль подтверждает и Е.Апенко «…говорить о «Саге о Форсайтах» в широком смысле (6 романов), то перед нами классический образец романа-эпопеи – цикла романов, каждый из них отделен, герой один, но в совокупности они создают роман-эпопею. При этом цикл Голсуорси имеет определенное своеобразие, в отличие от тех эпопей, которые создавал Ромен Роллан («Жан-Кристоф», «Очарованная душа»).» [1] Однако он считает, что произведение Голсуорси является как романом-эпопеей, так и «семейной хроникой».

Необходимо отметить, что жанр «семейной хроники» («family cronycle») является характерным для англо-американской литературы 19-XX века, в которой устойчивость и жизнеспособность традиционных повествовательных форм обусловливалась жизнеспособностью семейных хроник. Это подтверждает появление произведений Луизы Мэй Олкотт тетрология «Маленькие женщины», Джона Ирвина «Отель Нью Хэмпршир», Говарда Фаста «Эмигранты», Ирвина Шоу «Богач, бедняк», «Нищий, вор» и многие другие. «Семейная хроника» раздвигала свои границы, расширяла тематику. В 1944 Филлип Эриа опубликовал роман «Семья Буссарделей» - описывающий жизнь трёх поколений биржевых дельцов, здесь мы видим преображение обычного семейного романа в семейную хронику.

Среди американских романистов XIX века, создававших свои произведения, в жанре семейной хроники, заметный след оставил известный писатель Джордж Вашингтон Кейбл (1844-1925), который смог глубоко и детально отобразить культуру креольских народов в своих многочисленных произведениях.

Среди них в последней четверти им были написаны: Старые креольские дни (1879), Грандиссимы: история креольской жизни (1880), Мадам Дельфина (1881), Доктор Севье (1882), Креолы Луизианы (1884), Тихий Юг (1889), Странные правдивые истории Луизианы (1890), Джон Марч, южанин (1894), Любители Луизианы (1918) и многие другие, сюжеты которых охватывали исторический период с конца XVIII, начала XIX и весь XIX век.

За реализм изображений креольской жизни в его родном Новом Орлеане, Луизиане, Дж. В. Кейбла называли «самым важным южным художником конца XIX века»[2], «первым современным южным писателем»[3]. Считается, что в его трактовке расизма, смешанных семей и смешанных браков, его художественная литература предвосхитила историю У. Фолкнера[5].

Кейбл был выходцем из семьи богатых рабовладельцев, членов пресвитерианской церкви и общества Нового Орлеана, семьи которых переехали туда после покупки Луизианы. Юный Джордж получил образование в частных школах и был вынужден начать работать после того, как его отец умер молодым: старший Кейбл потерял вложения, и семья испытывала финансовые трудности.

Позже молодой Кейбл сам выучил французский. Поддерживая южное дело во время Гражданской войны в США, он служил в Армии Конфедеративных Штатов.

На протяжении своей жизни Джордж Вашингтон Кейбл сменил несколько областей деятельности, и приобретенный им опыт изменил его представления о южном и луизианском обществе, и он начал писать в течение двухлетней борьбы с малярией.

В 1870 году он стал журналистом, писал для New Orleans Picayune. Он работал в газете с 1865 по 1879 год, к тому времени он уже стал признанным писателем.

Благодаря Кейблу, который приложил немало усилий к изучению истории и традиций креолов, поскольку желал рассказать о креольской культуре со страниц данного произведения, читатели узнали, что понятие créole ввели в употребление поселенцы-французы для того, чтобы отличать тех, кто родился в штате Луизиана, от тех, кто появился на свет в других местах.

Вторая часть. Особенно хотелось бы остановиться на творчестве Ирвина Шоу писателя XXго века, где развитие жанра «семейной хроники» нашло свое особое выражение в романах «Богач, бедняк», «Нищий вор». Именно романом «Нищий вор» в 1977 году после семилетнего перерыва И.Шоу возвращается к «семейной хронике». В романе «Богач, бедняк» охватывается промежуток от 1945 по 1968 годы, и повествуется о судьбе, не похожих друг на друга, членов одной семьи, пути которых расходятся после смерти отца. Основа этого романа обусловлена простой аналогией: семья – это общество в миниатюре, а общество являет собой «семейную хронику». Герои «Богача, бедняка…» эти типичные американцы, пытаясь осуществить «типично американское» восхождение к славе и успеху, обычно остаются ни с чем.

В «семейной хронике» Джорадхов, в произведениях И.Шоу, важную роль играют деньги, полученные сомнительным путем. Каждые их поступки рассматриваются как преступление: убийство Акселем в Гамбурге англичанина, заработки Гретхен, сестры Тома и Рудольфа, любовницы своего босса, амурные шалости Тома. А Том, в свою очередь, поймает за руку члена респектабельного клуба, который чистит бумажники своих партнеров. Ворует он не корысти ради, а по болезни: он клептоман. Но аналогия слишком прозрачна, чтобы упустить ее из виду: деланье денег в Америке, напоминает Шоу, уже давно стало болезнью – разновидностью клептомании, истоки которой следует искать в расстройствах социальной системы.

Акселю не простится убийство в Гамбурге: логика житейских обстоятельств, вычерченная Шоу, приведет его, запутавшегося и озлобившегося, к самоубийству. Припомнятся и Гретхен, получившая восемьсот долларов от своего босса. Наказание – несчастливый брак, потом гибель второго мужа, талантливого и любимого, потом нарастающее одиночество, рушащиеся мечты о служении великому искусству.

Обрывается роман на мрачной ноте. Герои романа Шоу сами себя разрушают – прежде всего потому, что взяли на вооружение ценности и ориентиры, объективно ложные и губительные.

Тема поиска общности людей, жанр «семейной хроники» подходил художественным исканиям И.Шоу 70-х годов XX века. Указывая многое из того, что разъединяет людей, Шоу был очень внимателен к тем моментам биографии своих героев, тогда, когда между ними рождаются понимание и близость. Дело, не в родстве: например, родная мама Уэсли Джордаха,

окажется для него похуже дурной мачехи, и, напротив, чужие люди проявляют по отношению к нему внимание и заботу во всем протяжении романа.

Как и в первом «семейной хроники», в центре повествования братья-антиподы (братья двоюродные) – Билли Эббот, который «плыть по течению», и неприкаянный, метущийся Уэсли Джордах, отвергающий правила и условности того жизненного уклада, с которым связан. Он и есть «нищий, вор» в глазах тех, кто свято чтит эти условности.

Как и в традиционном жанре «семейной хроники», в «Богаче, бедняке…», тема денег выступает одной из ведущих. Деньги могут решать все. Например, освободить Уэсли чуть было не угодившего надолго за решетку в результате нелепой ссоры в кабаке. Отмщение – Рудольф серьезно заинтересовался услугами «профессионального устранителя», чтобы оградиться от неприятностей того же Уэсли, мечтающего самолично расправиться с убийцей отца.

Каким пагубным может быть стремление «плыть по течению» показывает пример Билли Эббота, оказавшегося втянутым в деятельность ультралевой группировки с помощью заученных цитат и набора фраз. Смысл и последствия террористических актов членов организации просто не волнуют.

Сравнивая романы И.Шоу о Джордахах, американские литературоведы отдавали предпочтение первому – как более острому, драматическому – и отмечали «увядание» в «Нищем, воре» таких персонажей, как Гретхен и Рудольф. Эти книги, однако, вряд ли есть смысл отделять друг от друга: они части единого целого, и у каждой из них свои функции в создании общей картины. Во втором романе И.Шоу не останавливается на констатации неблагополучия, его всерьез волнует проблема обретения человеком устойчивых положительных начал своего существования. Оттого-то, может быть, и теряют в «Нищем, воре» броский мелодраматический ореол иные персонажи, оттого-то и меркнет в нем столь популярная в американском искусстве тема аутсайдерства, гордого и упрямого противостояния всем и вся. Уэсли Джордах так настойчиво собирает сведения об отце: ему важно понять до конца этого человека, слишком поздно ставшего для него родным и близким. Понять отца – это понять самого себя.

Стоит так же отметить, что семейная тема рассматривается в романе Дж.Стейнбека «Гроздья гнева», в котором на фоне общественно-политической жизни излагается судьба фермерской семьи Джоудов, которые, из-за засухи, переселяются в Калифорнию.

Основой композиции и повествования романа Стейнбек показывает дорогу в «страну надежды», как представлялась Калифорния героям романа. Назвав роман «Гроздья гнева» Стейнбек выразил свой протест против тогдашней жизни американского народа.

Большой вклад в развитие жанра «семейной хроники» внес Уильям Фолкнер, создавший эпопею о жизни южных штатов Америки со времен Гражданской войны до середины XX века. «Большая часть произведений Фолкнера – это кусочки, зарисовки большого жизненного полотна, и в результате из кусочков складывается большая картина в человеческом сознании», - пишет Е.Апенко.

Основным произведением У.Фолкнера является сага о «Йоке на патоке» (полувековая история одного из провинциальных городков Америки) состоящая из трилогии «Поселок», «Город», «Особняк».

В центре внимания авторов «семейных хроник» оказывается анализ социальных отношений и «допустимых потерь» вытекающих из них, показ ощущения опасности и нестабильности в разных проявлениях, преследующих героя в стране, некогда прославлявшей свободу личности.

Заключение и рекомендации. Таким образом в взаключении можно с уверенностью сказать, семейная тема на рубеже веков приобретает новые черты и качества. Как отмечает Л.Симонова «художественные открытия XIX - XX века расширяют представления о времени и пространстве, рождают новые ассоциативные связи, новые системы обобщений, что, несомненно трансформирует семейный роман» [4]. Все это приводит к тому что:

В Американской «семейной хронике» рубежа XIX-XX веков появляется тенденция к широкому охвату жизни во времени и пространстве, что способствует пробуждению сознания масс.

Меняется герой в романе «семейной хронике». Вместо традиционного молодого человека из провинции появляется коллективный герой-семья.

Раздвигаются границы времен. Роман охватывает жизнь трех-четырех поколений, чтобы воплотить тенденцию исторического процесса.

Почти все романы этого жанра так или иначе воплощают в себе теорию Дарвина «О происхождении видов», т.е. тот или иной вид в определенном поколении претерпевает эволюцию или исчезает.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апенко Е. История зарубежной литературы XX века. – СПб., 2001. – С.87.
2. Клеман Дж. Джордж Вашингтон Кейбл. // - Нью-Йорк: Нэнси Уокер, - 1996, - с. 1-19, с. 286 с.
3. Лаутер П. Антология американской литературы, 4-е изд. // - Бостон, Массачусетс: Хогтон Миффлин и Компания, - 2002, - с. 89, - 678 с.
4. Симонова Л. Трилогия Э.Базена «Семья Резо» в контексте французского семейного романа. Дисс. на соискание ученой степени канд. фил. наук. – М., 2005. – С.9
5. Эндрюс У. Л., Минроуз Г., Трудье Х., Хобсон Ф. Литература Юга Америки: Антология Нортона, Нью-Йорк: В. В. Нортон и Компания, - 1998, - с. 275-276, - 956 с.
6. www.theforsytesaga.co.uk

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК: 81`36

Манзура МУРАТОВА,
Қарши давлат университети ўқитувчиси
E-mail: muratovamanzura27@gmail.com

СамДЧТИ профессори, ф.ф.д., Ғ.Мирсанов тақризи асосида

ASPECTUAL – SEMANTIC ANALISIS OF THE VERB TO TELL

Abstract

This article discusses one of the topical problems of linguistics - aspectuality, its history, types and aspectual-semantic field of the verb to tell in English are studied on the basis of scientific works of world linguists and analyzed using examples from world literature. Acts, aspectual semantics and aspectual situations of verbs of speech activity are also considered.

Key words: Aspectuality, semantic field, turlocutionary, illocutionary. perlocutive, inchoative aspectual situation, interactive aspectual situation, procedural aspectual situation, terminative aspectual situation, resulting aspectual situation

АПЕКТУАЛЬНО – СЕМАНТИЧИСКИЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛА TO TELL

Аннотация

В данной статье рассмативается одно из актуальных проблем языкознания аспектуальность, его история, виды и аспектуально-семантическое поле глагола to tell в английском языке исследуются на основе научных работ мировых лингвистов и анализируются на примерах из мировой литературы. Рассмотрены также акты, видовая семантика и видовые ситуации глаголов речевой деятельности.

Ключевые слова: Аспектуальность, семантическое поле, турилокутив, иллокутив. перлокутив, инхоативная аспектуальная ситуация, интеративная аспектуальная ситуация, процессуалная аспектуальная ситуация, терминатив аспектуальная ситуация, результативная аспектуальная ситуация

TO TELL ФЕЪЛИНИНГ АСПЕКТУАЛ-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада тилшунусликнинг долзарб муаммоларидан бири аспектуллик, унинг тарихи, турлари ва инглиз тилидаги to tell феълининг аспектуал-семантик майдони дунё тилшуносларининг илмий ишлари орқали ўрганиб чиқилиб, бадиий адабиётлардан келтирилган мисолларда таҳлил қилинди. Шунингдек, нутқ ваолияти феълларининг актлари, аспектуал семантикаси ҳамда аспектуал вазиятлари кўриб чиқилди.

Калит сўзлар: Аспектуаллик, семантик майдон, турилокутив, иллокутив. перлокутив, инхоатив аспектуал вазият, интератив аспектуал вазият, процессуал аспектуал вазият, терминатив аспектуал вазият, натижавий аспектуал вазият

Кириш. Аспектуаллик морфологиянинг феъл сўз туркуми ҳаракат тури синфини (динамик, статив, тугалланганлик, тугалланмаганлик) ўрганувчи бўлими бўлиб, лотин тилидан “aspectus” қиёфа, тус маъноларини англатади.

Унинг дастлабки кўриниши ҳақида қадимда Аристотель феълларнинг тугалланганлик/тугалланмаган–лик турларини айтиб ўтган. Кейинчалик жаҳон тилшунос-лигида олимлар феълларнинг бошқа категорияси, яъни замон категориясига эътиборларини қаратганлар. Ҳозирги кунга келиб эса, аспектуаллик термини замонавий тилшуносликка яна қайтадан А.С.Бондарко томонидан функционал семантик категорияни ифодалаш мақсадида киритилган. Унинг фикрича, аспектуаллик-функционал семантик майдон бўлиб, у гапда морфологик, лексик ва семантик воситалар таъсирида ифодаланади. Рус тилида бу категория феъл ва харакат усуллари орқали, шунингдек, феъл сўз туркумига оид бўлмаган ҳаракат оқимини ифодаловчи лексик-сентактик бирликлар орқали ифодаланади. (Бондарко, 196)

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бондарко аспектуалликни нафақат функционал семантик майдон сифатида, балки ўз ичига лимитатив, давомийлик, фазовийлик, перфект майдонлар ҳамда ҳаракат майдони (акционаллик), ҳолат (статив) ва муносабат (релативлик) майдонларини ҳам киритади. Аспектуаллик темпорал, модал, аниқловчи, миқдор, акционал, локатив каби бошқа концепциялар билан ҳам боғлиқдир. Шу билан бир қаторда у нутқ жараёни, ҳисобот нуқтаси, сўзловчи шахс (кузатувчи) каби умумий тушунчаларда ҳам иштирок этади. Аспектуаллик темпораллик билан муносабатда бўлади, чунки бу иккала концепция ҳам умумий “замон” тушинчасига эга. Бироқ, ҳолат ва маконни замон мазмунида ифодаловчи темпоралликдан фарқли уларок, аспектуаллик ҳаракат оқимини аниқлаб, давомийликни, такрорийликни, тугалланганликни ифодалаб, сўзловчига муҳим бўлган ҳаракатнинг турли босқичларини ажратиб кўрсатади[1].

Бошқача қилиб айтганда, воқеанинг аспектуал характери сўзловчи томонидан ҳолатни англаш натижаси ҳисобланиб, тингловчига бевосита кузатиш имконини бермайди. Шундай экан, аспектуал маъно доимо субъектив ҳисобланади ва ифодаланган воқеани турлича талқини имконини беради.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолада биз инглиз тилидаги баъзи нутқ фаолияти феълларининг аспектуал таҳлилига тўхталиб ўтамиз. Нутқ фаолияти, нутқни юритиш тушунчалари XX аср бошларида нутқ пайдо бўлиши жараёнларини очишга, нутқ муомаласини тушунтиришга қаратилган психолингвистика фанинг асосига айланди. Бу фаннинг асосчилари Ж. Миллер, Н. Хомский, Ч. Осгуд, Е. Галантер, К. Прибрам ва бошқалардир. Нутқ фаолияти – бу икки кишидан кам бўлмаган қатнашчиларнинг вербал мулоқоти, бир субъектнинг иккинчи субъектга маълум бир мақсадда маълумотни етказиш тасиридир. Мисол тариқасида инглиз тилидаги to talk феълини бир кишининг бошқа бир кишига хабар бермоқ, ҳикоя сўзлаб бермоқ, ҳиссиётларини баён қилмоқ деб тушуниш мумкин. Нутқ фаолияти нутқ юритиш инсоннинг лингвистик психологик

ижтимоий маъданий психолингвистик фаолиятини асослаб бергани учун лингвистлар томонидан ўрганилади. Нутқни юритиш феълларини функционал-семантик ва прототип усулда лингвистлар томонидан ўрганилиб чиқилган. Нутқ юритиш феълларининг бошланиш фундаментал теорияси сифатида нутқ актларининг турилокутив, иллокутив. перлокутив турлари қабул қилинган.

Таҳлил ва натижалар. Қуйида биз инглиз тилдаги to tell (айтмоқ, сўзлаб бермоқ) феълининг аспектуал семантик маъноларини кўриб чиқамиз. Феълларнинг аспектуал семантикаси деганда, бир томондан феълнинг чегараланганлиги/ чегараланмаганлиги ва иккинчи томондан, феъл ҳаракатининг ушбу чегарага етганлиги, ёки етмаганлигини, яъни феъл ҳаракатининг тугалланганлиги ёки тугалланмаганлигини тушунилади. Ушбу маъноларни фарқлаш учун феълнинг чегараланганлик/ чегараланмаганлик хусусиятларини феълнинг акционал семантикаси деб аталади. Тугалланганлик / тугалланмаганликни эса аспект семантикаси дейилади.(Мирсанов, мақола)

To tell феъли Лонгман лўғатида қуйидаги хабар етказиш маъноларини беради:

а) бирор кишига хабар бермоқ, ҳикоя сўзлаб бермоқ, ҳиссиётларини баён қилмоқ;

The chief of police told reporters that two people were killed.

б) маълумот бермоқ;

The bear’s sense of smell tells it where prey is hiding.

в) изн бермоқ;

The teacher told the children to sit quietly.

г) маълум бўлмоқ;

The moment Kramer walked in I could tell that things were not going well.

д) фарқини англамоқ;

How can you tell a fake Vuitton handbag from the real thing?

е) огоҳлантирмоқ;

I told you it was waste of time to talk to him.

ё) шикоят қилмоқ;

If you hit me I’ll tell.

ж) таъсир кўрсатмоқ (асосан салбий таъсир);

These late nights are really beginning to tell on him.

Юқорида келтирилган барча мисолларда to tell феъли чегараланган хусусиятга эга. Бундан келиб чиқиб, to tell феълини лимитатив феъллар гуруҳига киритишимиз мумкин.

Феълнинг аспектуал маънолари “майдон назарияси” таҳлилида аспектуал семантиканинг чегараланганлик / чегараланмаганлик тушунчаларидан ташқари, феъл ҳаракатидаги тугалланганлик / тугалланмаганлик, ҳаракат тарзи каби маъноларни ҳам ўз ичига қамраб олади. Шунингдек, “феълларнинг чегараланганлик / чегараланмаганлик хусусиятларини қарама-қарши қўйиш, феълнинг ҳаракат оқими давомидаги якуний чегаранинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги ёки ҳаракатнинг мавжуд чегарага интилганлиги, интилмаганлигининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини аниқлашга хизмат қилади” (Ғ.Мирсанов диссертатция). Аспектуал вазият – гапдаги тил воситалари ёрдамида ифодаланган аспектуал маъноларни (ҳаракатнинг бошланғич фазаси, якуний нуқтага интилиши, ҳаракат оқими ёки ҳаракатни тугалланишини) ифодалайди. Унинг бир неча турлари мавжуд бўлиб, инхоатив аспектуал вазият асосий аспектуал вазиятларга харакатнинг бошланиши ва давом этишини англатса, интератив аспектуал вазият такрорий харакатни англатади. Процессуал аспектуал вазият ўрта оқимда бўлган харакатни, терминатив аспектуал вазият тугал нуқтага етган вазиятни ва натижавий аспектуал вазият харакатни тугалланиб, бирор натижага келганлигини англатади.

Қуйида биз to tell феълининг гаплардаги аспектуал маъноларини кўриб чиқамиз.

The bones roll for a boy, but you never can tell. (Theodor Dreiser. Twelve man. P.28)

Ушбу келтирилган мисолда to tell феъли сўзловчининг тингловчига маълум воқеага нисбатан чегараланган модал экспрессив муносабатини билдириб, процессуал вазиятни ташкил қилган.

The milkman, the coal man, the druggist and cigar man at the next corner all could tell you where Peter lived. (Theodor Dreiser. Twelve man. P.29) – бу гапда чегараланган информатив экспрессив муносабат билдирилиб, терминатив вазият хосил бўлган.

…she could not realize, could not even tell me at first. (Theodor Dreiser. Twelve man. P.31) субъект томонидан чегараланган модал экспрессив муносабат билдирилиб, терминатив вазият хосил бўлган.

Feel her pulse and tell her she's all right! You go back and tell your mother that I'll be there in a little bit,…(Theodor Dreiser. Twelve man. P.73) - гапларда субъектга нисбатан императив информатив муносабат билдирилиб, инхоатив аспектуал вазият ҳосил бўлган.

She'll tell you herself that she's never been without a thing that she really needed, (Theodor Dreiser. Twelve man. P.44) - субъектга нисбатан бошқа субъектнинг информатив экспрессив муносабати билдирилган ва инхоатив аспектуал вазият ташкил топган.

… they were meeting each other in hotel grills or elsewhere and having a drink and telling "funny stories." (Theodor Dreiser. Twelve man. P.59) субъектнинг маълум ходисани хикоя қилишни давомийдигини билдириб, процессуал маълумот алмашилган.

Now, I'll tell you what you can do for me. (Theodor Dreiser. Twelve man. P. 71)

… and I might as well tell it here and now. (Theodor Dreiser. Twelve man. P. 66) ушбу 7- 8 мисолларда to tell феъли пресуппозицион (кейинги маълумот учун кириш вазифасини бажарувчи) прагматик ифодага эга бўлиб, инхоатив аспектуал вазиятни ташкил қилган. Шунингдек, 8 мисолда модал информатив экспрессив муносабат билдирилган.

… haw-hawing over the funny stories which Boulder was always telling while they were waiting for the Pierceton bus. (Theodor Dreiser. Twelve man. P.74) шахс маълум ҳодисани ҳикоя қилишни такрорийлиги ифодаланган. Давомли замонда қўшимча эмотив ифода воситаси бажарилиш билан бир қаторда итератив семантикани ҳосил қилиш учун ҳам хизмат килган. Итеративлик прогриссив шакл билан бир қаторда always равиши ҳамда tell феълининг чегараланганлик хусусияти таъсирида юзага келган.

Let me tell you something, Paul, a good one (Theodor Dreiser. Twelve man. P. 60) Ушбу гап сўзловчининг тингловчига ахборотни етказиш учун изн сўрашини билдириб, харакатнинг бошланиш фазасини англатиб, инхоатив аспектуал вазиятни ташкил қилган.

Didn't I tell you there was nothing the matter with it? (Theodor Dreiser. Twelve man. P.102) - сўзловчи сўраш оҳангида воқеани тасдиқлаши ифодалаган. Didn’t инкор ёрдамчи феъли тасдиқлаш оҳангини янада кучайтириб, натижавий аспектуал вазиятни ташкил қилган.

Even he was not unaware, in retrospect, of the figure he made at times, and would smilingly tell, under provocation, of his peculiar attitude on one occasion or another. (Theodor Dreiser. Twelve man. P. 127) – бу гапда would ёрдамчи феъли эҳтимолли экспрессив муносабатни акс этиб, тугалланган аспектуал вазият ташкил қилган.

"What do you want me to tell you?" (Theodor Dreiser. Twelve man. P. 159) – сўзловчининг субъект мақсадини аниқлашга уриниши ифодаланиб, инхоатив аспектуал вазият ҳосил бўлган.

...he once told me of a yokel who, never having seen a railroad, …(Theodor Dreiser. Twelve man. P.3) – субъектнинг информатив экспрессив ифодаси акс эттирилиб, терминатив аспектуал вазият ҳосил бўлган.

...he laughed, but he never told. (Theodor Dreiser. Twelve man. P. 12) – субъектнинг вазиятга муносабати ифодаланган ва терминатив аспектуал вазият юзага келган.

One of the, to him, richest jokes, and one which he always enjoyed telling, …(Theodor Dreiser. Twelve man. P. 80) - бу гапда сўзловчи субъектнинг холатини ифодалаб келган бўлиб, always пайт равиши ходисанинг такрорийлигини таъминлаган ва интератив аспектуал вазиятни ташкил қилган.

… I tell him not to leave this place open!" (Theodor Dreiser. Twelve man. P.191) – ушбу гапда сўзловчи воқеа ходисага ўзининг экспрессив – эмотсионал муносатини билдирган ва такрорий воқийликни ташкил қилган.

He told me that in some cases they were outlawed, banned or not translated wholly or fully, …(Theodor Dreiser. Twelve man. P.7) – бу гапда сўзловчи информатив воқийликни ифода этиб, воқиеа – ходисанинг натижасини ифодалаган.

It was while he was in Philadelphia that he told me the beginnings of the love affair which eventually ended in his marrying …(Theodor Dreiser. Twelve man. P.16) – бу гап хам воқеа – ҳодисанинг натижасини акс этган.

One of the others finally told me who she was and where she lived… (Theodor Dreiser. Twelve man. P.16) – ушбу гапда субъект тугал натижага эришганлиги ифодаланган бўлиб, finally пайт равиши иш – ҳаракатни тугалланганлигига қўшимча кучайтипув оҳангини берган.

Хулоса ва таклифлар. Келтирилган мисоллардан келиб чиқиб, to tell лемитатив феъли 1 ва 6 мисоллардаги таҳлилларда экспрессив муносабат акс эттириб, процессул вазиятни ташкил қилган.

2-3-14 шунингдек 15 мисолларда информатив экспрессив муносабат акс этган бўлиб, терминатив вазият ҳосил бўлган

4 -5 -10 ва 13 гапда императив информатив муносабат ифодаланиб, инхоатив аспектуал вазият юзага келган.

7 ва 8 мисоллар пресуппозицион прагматик ифодага эга бўлиб, таҳлил инхоатив аспектуал вазиятни кўрсатади.

9 - 16 ва 17 - мисолларда интератив аспектуал вазият яққол намоён бўлиб, ҳодисани ҳикоя қилишнинг такрорийлиги ифодаланган.

11 – 19 ва 18 – гапларда тасдиқлаш оҳанги кучайтирилган бўлиб, натижавий аспектуал вазият хосил бўлан.

12 ва 20 – гаплар эҳтимолли экспрессив муносабатни акс этиб, тугалланган аспектуал вазиятни ташкил қилинган.

Айтиш мумкинки, to tell лемитатив – экспрессив феъли контекстда аспектуал воқеа ва ҳодисаларни тўлиқ намоён этиш функциясига эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Канеко Ю, Петрухина Е. В. Аспектуальная семантика в глаголных системах русского и японского языков (сопоставительный анализ фрагментов языковой картины мира) // Вопросы языкознания. 2004. №4. – С. 19-34.
2. Сафаров Ш.С. Когнитив тилшунослик. – Ж.: Сангзор, 2006. – 92 б.
3. Мирсанов Ғ. Қ. Инглиз ва ўзбек тиллари юриш харакат феълларининг аксионал ва аспектуал хусусиятлари. Автореф. дис..... канд. Филол. Наук. - Тошкент, 2009 24-с. 266
4. Мостовой Н. И. К общей характеристике глаголов со значением движения в английском языке// Лингвистические. Киев 1974.-153-158 с.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

UDK: 821.513

Durdona MURODOVA
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o’qituvchisi
E-mail: durdona_murodova@tsuos.uz

TDShU professori, f.f.d. U.T. Saydazimova taqrizi asosida

PAK VANSO ROMANLARIDA “MEN” SHAXSINING SHAKLLANISHI MASALALARI

Annotatsiya

Psixologlarning fikriga ko‘ra, onalardan tabiiy farq qiluvchi va shu sababli onasidan oson uzoqlashadigan o‘g‘il farzandlarga nisbatan qizlar ancha murakkab jarayonni boshdan kechirishadi, chunki ular ayol jinsiga mansubligi sabab onalariga o‘xshashi tabiiy holdir. Pak Vansoning “men” (“나”) bolalikdan dunyoni onaning ko‘zlari bilan idrok etadi. Biroq, “men” (“나”) onani “mehribon, g‘amxo‘r”, deb tan olmaydi va onasini dunyo bilan tenglashtirmaydi. Dastavval onasining aytganlarini qilmasdan boshqa iloji yo‘q edi, ammo vaqt o‘tishi bilan ona ko‘zlari bilan dunyoga boqishni to‘xtatdi. Pak Vanso romanida bosh qahramon “men” (“나”) ning ruhiyati va onggidagi o‘zgarishlari tasviri batafsil bayon qilinganki, bir inson hayoti asosida o‘ziga xos fazilatlarni aniqlashtirish mumkin.

Kalit so‘zlar: Pak Vanso, “Shuncha shingani kim yegan?” hamda “Tog‘ chindan ham o‘sha yerda bo‘lganmi?” romanlari, “men” (“나”), “ona” va “qiz” munosabatlari.

ISSUES OF FORMATION OF “I” IN PAK VANSO’S NOVELS

Abstract

According to psychologists, girls go through a much more complicated process than boys, who are naturally different from their mothers and therefore easily separated from their mothers, because it is natural for them to look like their mothers because of their gender. Pak Vanso’s “I” (“나”) perceives the world through the eyes of a mother from childhood. However, the “I” does not recognize the mother as “kind and caring” and does not equate the mother with the world. At first, she could not do what her mother told her to do, but in time, she stopped looking at the world with her eyes. Pak Vanso’s novel describes in detail the changes in the psyche and consciousness of the protagonist “I” (“나”), which can be used to identify specific qualities based on a person’s life.

Key words: Pak Vanso, “Who ate so many shingles?” and “Was the mountain really there?” novels, “I” (“나”), “mother” and “daughter” relationships.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ “Я” В РОМАНАХ ПАК ВАНСО

Аннотатсия

По мнению психологов, девочки проходят гораздо более сложный процесс, чем мальчики, которые от природы отличаются от своих матерей и поэтому легко отделяются от своих матерей, ведь для них естественно быть похожими на своих матерей из-за своего пола. Пак Вансо “Я” (“나”) воспринимает мир глазами матери с детства. Однако “я” (“나”) не признает мать “доброй и заботливой” и не отождествляет мать с миром. Сначала она не могла делать то, что ей велела мать, но со временем перестала смотреть на мир своими глазами. В романе Пак Вансо подробно описаны изменения в психике и сознании главного героя “Я” (“나”), по которым можно выявить конкретные качества на основе жизни человека.

Ключевые слова: Пак Вансо, “Кто съел столько черепицы?” и “Была ли гора действительно там?” романы, отношения “я” (“나”), “мать” и “дочь”.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev asosli ta’kidlaganlaridek, “Adabiyot, san’at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi” [1]. Darhaqiqat, bugungi kunda O‘zbekistonda “Adabiy do‘stlik – abadiy do‘stlik” tamoyiliga to‘la amal qilgan holda, jahon adabiyoti, xususan, koreys adabiyoti durdonalari nafaqat o‘zbek tiliga tarjima qilinmoqda, balki keng milliy jamoatchilik tomonidan ilmiy tadqiqot doirasiga tortilmoqda.

Pak Vanso 1931-yili Yaponiya mustamlakachiligi davrida tug‘ilgan, bolalik va o‘smirlik yillari ozodlikdan keyingi Koreya “urushi” hamda “bo‘linish” kabi tarixiy notinchlik, qiyinchiliklar davriga to‘g‘ri keldi. Pak Vanso boshidan kechirganlari hamda dardlarini kelajak avlodga yetkazib berish uchun yozuvchilikni tanladi, boy tajribasiga tayanib realistik yo‘nalishda asarlar yaratdi. Yozuvchi urush davri voqealari tinimsiz qalbiga og‘ir sanchilib turgani sabab ham xotiralarni qog‘ozga tushirganini ta’kidlaydi. Adiba romanlarida nafaqat dunyoga keskin tanqidiy nazar bilan qaraydi, balki o‘quvchidan haqiqatni ko‘rish uchun ziyrak bo‘lishni, dunyoga insoniylik nuqtai nazaridan yondashishni talab qiladi. Pak Vansoning romanlari katta hayotiy tajribaga asoslanib yaratilgani bois haqiqiy san’at asariga aylandi. Ijtimoiy va global muhit, personajlar o‘rtasidagi munosabatlar Pak Vanso asarida haqiqatga aylandi. Shu sababli Pak Vansoning avtobiografik asarlarini tahlil qilish shaxsning o‘sishi, dunyoni tanishi, o‘zligini anglashi kabi masalalarga oydinlik kiritadi hamda yozuvchi va kitobxon o‘rtasidagi masofani yaqinlashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pak Vanso romanlarida insonlar o‘rtasidagi munosabatlar ichida oilaviy munosabatlarga alohida e’tibor qaratilgani yaqqol ko‘zga

tashlanadi. Adiba romanlarida turli ayol obrazlari orqali jamiyat muammolari ko‘tarib chiqilgan, ammo avtobiografik romanlarida munozarali masalalar, xususan “urush”, “bo‘linish” kabi yechimini kutayotgan muammolar “ona” va “qiz” munosabatlarida keng hamda batafsil ochib berilgan.

Chonnam milliy universiteti tadqiqotchisi Kim Yon Xva Pak Vansoning avtobiografik romanlarida ona haqida qarashlarning murakkabligiga alohida e’tibor qaratadi. “Romanda hikoyachi “men” (“나”) ning onasiga nisbatan munosabatlari murakkab tarzda namoyon bo‘lishi, onasiga g‘amxo‘rlik qiladigan “men” (“나”) ning tafakkuri kutilmagan nuqtalarda keskin burilishlarga ega ekanligini ta’kidlaydi. Aslida adiba ona obrazini tasvirlashda “men” (“나”)ning ong tafakkuri va o‘ziga xosligini ko‘rsata olgan va natijada kitobxon ko‘z o‘ngida “men” (“나”) ning ruhiyati anglashiladi. Kim Mi Yong esa zamonaviy koreys nasrida insonga bo‘lgan munosabatlarda ona obraziga nisbatan tanqidiy yondashuvni alohida e’tirof etgan holda adiba romanida yangi ayol konsepsiyasini yaratish – davr talabi, deb ta’kidlaydi. Shuningdek, romanda akaning o‘limi bilan bog‘liq voqealarni “hayot haqidagi qo‘rquv ifodasi” sifatida qarashni taklif qiladi. Kim Mi Yong hayotiy tajribalar fonida muallifning “shaxs” haqidagi tasavvurini ajratib ko‘rsatadi. Pak Vanso otasidan juda ham erta yetim qoladi. Otaning o‘limi tabiiy ravishda oilada onaning ta’sirini kuchaytiradi. Aslida koreys madaniyatida qabul qilingan axloqiy qoidalarga ko‘ra, oilada to‘ng‘ich o‘g‘il o‘z o‘rni va o‘zi uchun amr etilgan xulq-atvor qoidalarini aniq bilishi shart edi. Bu qoidalarning barchasi “katta – kichik” qonuniga qat’iy bo‘ysunadi. Ota vafot etgan holda aynan to‘ng‘ich o‘g‘il oila haqida g‘amxo‘rlikni o‘z zimmasiga olishi va oilaning farovonligi, undagi osoyishtalik va uyg‘unlikni ta’minlashi kerak edi. “Inson bu dunyoda o‘z ota-onasining himoyasi ostida yashaydi, ular vafot etgandan keyin esa o‘zining katta akasiga tayanadi”, deb ta’kidlagan Cho Songi [2]. Romanda an’anaviy oila qoidalarining buzilishi, katta o‘g‘il o‘z vazifalarini bajarmasligi oqibatida oilada uyg‘unlikning buzilishi kuzatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. 1950-1980-yillar Koreyada yuz bergan ijtimoiy-tarixiy o‘zgarishlar, burilishlar ayollar hayotida ham tubdan yangilanish yasagan davr hisoblanadi. Globallashuv jarayonida ayollar hayoti, ularning ijtimoiy hayotdagi o‘rni va roli masalalari dolzarblik kasb etdi hamda bu Pak Vanso asarlarining asosiy obrazi timsoliga aylandi. A.A.Ten, M.F.Soldatova asarlari, shuningdek, bo‘lingan millat muammolarini o‘rgangan koreys olimlarining XX asr zamonaviy koreys adabiyoti yuzasidan olib borgan izlanishlari ahamiyatli o‘rin egallaydi. Shu bilan birga Kim Yun Sikning “Zamonaviy koreys realistik nasri tadqiqi” (“한국 현대 현실주의 소설”), Chan Sokchuning “XX asr koreys adabiyoti namunalari” (“XX 세기 한국 문학의 탐험”), Cho Donilning “Koreys adabiyotining mufassal tarixi” (“한국 문학 통사”), Li Jonsikning “Zamonaviy koreys nasri tadqiqi” (“한국 현대 소설 연구”) asarlaridan foydalanildi. O‘rganilayotgan davr Koreyadagi tarixiy-siyosiy vaziyat tarixchilari Leonov M.V., Tyagay G.D., Pak V.P. ishlari asosida bayon etildi.

Tahlil va natijalari. Pak Vanso “Shuncha shingani kim yegan?” hamda “Tog‘ chindan ham o‘sha yerda bo‘lganmi?” romanlari bosh qahramoni “men” (“나”) shaxsining shakllanishida onaning ta’siri alohida ajralib turadi. Adibaning o‘zi ham romanlarida otasidan erta yetim qolgani sababli “men” (“나”)ni tarbiyalashda onaning ulkan rol o‘ynagani, natijada “men” (“나”)ning o‘ziga xos xususiyati va dunyoqarashi shakllanganligini qayd etadi. Shuningdek, romanlarida “men” (“나”) onasi bilan birga urush azob-uqubatlariga bardosh bergani, yaralangan akani davolash jarayonida ruhiy tushkunlikka tushganini ko‘rish mumkin. Adiba romanlariga asoslanib shuni ta’kidlash joizki, “men” (“나”)ning ko‘zlarida aks etgan ona portretida ijodkor ruhiy olami aks etadi.

Pak Vanso romanlarida oilaviy munosabatlar, xususan, bir jins vakillariga mansub “ona va qiz” munosabatlarining darz ketishiga, asosan, onaning o‘z burch-mas’uliyatini unutganligi, erta yo‘qotilgan ota yoki “urush” sabab qilib ko‘rsatilgan. Bu hikoyachi “men” (“나”) nigohi orqali beriladi:

“우선 아들을 서울 학교에 집어넣고 자기도 뒷바라지를 핑계로 맡며느리 자리를 훨훨 박차고 서울로 가버렸다. 나는 할머니 할아버지는 물론 숙모들까지 수군대며 엄마를 비난하는 소리를 듣지 않으면 안 되었다. 그러나 여전히 하나밖에 없는 손녀여서 숙모들에게 상전 노릇을 톡톡히 했고 할아버지의 반신불수와 엄마의 부재로 보다 많은 자유를 누리게 되었다” [3] .

“Onam avval akamni Seuldagi maktabga berdi va o‘zi ham akamga qarab turishini bahona qilgancha katta kelinlik vazifasini rad etib, Seulga ketib qoldi. Buvam va buvim u yoqqa tursin, hatto yangalarimgacha shivirlashib, onamni tanqid qilishayotganini eshitishimga to‘g‘ri keldi. Biroq hanuz yagona nabira qizligim bois o‘zimni yangalarimga xo‘jayindek tutib, buvamning yarim falaj bo‘lib qolganligi va onam yo‘qligi sabab yanada ko‘proq erkinlikdan bahramand bo‘ldim”.

Adiba onasiga nisbatan salbiy munosabatda bo‘lmagan, aksincha ona olamini yangi rakurslarda ochishga muvaffaq bo‘ldi. Romanda adiba xarakterining o‘ziga xos tarzda shakllanishi, atrof-muhitga munosabatida “ona” obrazi ulkan rol o‘ynadi. Romanda “men” (“나”)ning dunyoqarashi shakllanishi va ongining o‘sishida atrofdagi “boshqa” odamlar ham ta’sir ko‘rsatgani shubhasiz.

Pak Vanso yaratgan barcha romanlarda qaysidir darajada yozuvchining shaxsiy qarashlari mavjud, ammo “Shuncha shingani kim yegan?”, “Tog‘ chindan ham o‘sha yerda bo‘lganmi?” kabi romanlarida muallifning hayotni idroki etishi bo‘rtib namoyon bo‘ladi. Muallifning “Shuncha shingani kim yegan?” romani muqaddimasida bu masala yanada oydinlashadi. Adiba romanlarida xotirani ortiqcha bo‘yoqlarsiz berishga harakat qilgan va buning juda ham mushkul bo‘lganini qayd qilgan:

“자화상을 그리듯이 쓴 글

이런 글을 소설이라고 불러도 되는 건지 모르겠다. 순전히 기억력에만 의지해서 써보았다.쓰다 보니까 소설이나 수필 속에서 한두 번씩 우려먹지 않은 경험이 거의 없었다. 그러나 그때그때의 쓰임새에 따라 소설적인 윤색을 거치지 않은 경험 또한 없었으므로, 이번에는 있는 재료만 가지고 거기에 맞춰 집을 짓듯이 기억을 꾸미거나 다듬는 짓을 최대한으로 억제한 글쓰기를 해보았다. 그러나 소설이라는집의 규모와 균형을 위해선 기억의 더미로부터 취사선택이 불가피했고, 지워진 기억과 기억 사이를 자연스럽게 이어주기 위해서는 상상력으로 연결 고리를 만들어주지 않으면 안 되었다” [4].

“Asar xuddi avtoportretdek yozilgan. Buni roman deb atasa ham bo‘ladimi, bilmayman. Faqat xotiramga suyangan holda yozdim. Roman yoki ocherk kabi asarlar yozayotganimda xotiramga murojaat etmagan holatlar deyarli bo‘lmagan. ...Bu safar xuddi mavjud materiallar bilan uy qurgandek xotiramdagi voqealarni imkon qadar bezamasdan va to‘g‘rilamasdan yozishga intildim. Biroq roman deb ataluvchi uyning hajmi va muvozanati uchun xotira uyumidan keragini tanlash muqarrar bo‘lib, unutilgan xotiralar oralig‘ini tabiiy ravishda bog‘lash uchun tasavvur kuchiga suyanishga to‘g‘ri keldi”.

Adibaning boshidan kechirgan hayotiy tajriba, psixologik o‘zgarishlar va his-tuyg‘ular, shaxsiy “men” (“나”) bolalik va o‘smirlik yillari aks ettirilgan “Shuncha shingani kim yegan?” hamda balog‘at yoshi tasviri berilgan “Tog‘ chindan ham o‘sha yerda bo‘lganmi?” romanlarining asosiy mazmun-mohiyatini belgilaydi. Bir qarashda “Shuncha shingani kim yegan?”, “Tog‘ chindan ham o‘sha yerda bo‘lganmi?” romanlarining mazmuni adiba hayotining muhim jihatlariga qaratilgandek tuyuladi, lekin romanga tushirilgan voqea-hodisalar zamirida mazkur davr muhiti mohirona joylashtirilgan. Har ikki romanda asosiy qahramon “ona va qiz” obrazidir.

Pak Vanso romanida bosh qahramon “men” (“나”) ning ruhiyati va onggidagi o‘zgarishlari tasviri batafsil bayon qilinganki, bir inson hayoti asosida o‘ziga xos fazilatlarni aniqlashtirish mumkin. Jumladan, romanda Pak Vansoning bolalik kunlaridan voyaga yetguncha bo‘lgan oraliq davrda shaxsning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan vaziyatni baholash imkoni mavjud. Har ikki roman voqealariga ko‘ra inson hayotini yaxlit tushunish mumkin:

“엄마는 통치마 입고 구두 신고 신식교육 받은 여자들을 휘뚜루 신여성이라고 칭했고, 나도 그렇게 만들고 싶어했다. 그러나 나는 아직 어렸고 또 형편상 딸까지는 엄두를 못 냈다” [5].

“Yubka va tufli kiyib, yangicha ta’lim olgan ayollarni onam “zamonaviy ayollar”, deb atardi va mening ham shunday bo‘lishimni xohlardi. Ammo men yosh edim va onamning meni ham Seulga olib ketishi oilaviy sharoitimizga juda og‘irlik qilar edi”.

Onasi oila a’zolarining qarshiligiga qaramay, katta akasi bilan Seulga borib tirikchilik qildi. Shundan so‘ng ona “men” (“나”) ni ham Seulga olib borish va o‘qitish uchun qishloqdagi uyga keldi hamda qizining sochini so‘rab o‘tirmasdan kalta qilib qisqartirdi. Sochlari “men” (“나”)ga g‘urur bag‘ishlardi, onasining bu harakati ilk bor qizida o‘ziga nisbatan nafrat uyg‘otdi:

“엄마는 아무에게도 상의 안 하고, 심지어 나한테도 안 물어보고 내 머리를 빗겨주는 척하면서 싹둑 잘라버 렸다. 나는 그때까지 우리 동네 계집애들이 다 그랬듯 이 종종머리를 땋고 있었다.

내 머리는 고모가 시집가기 전서부터 취미 삼아 가꾸며 길들여놓은 걸 숙모가 이어받아 늘 단정하고 반들반들하게 빗겨놓아, 난 그게 은근히 자랑스러웠다” [6].

“Onam hech kim bilan maslahatlashmasdan, hatto mendan ham so‘ramasdan xuddi sochimni tarayotgandek tutib, qirqib tashladi. Men o‘sha vaqtgacha hududimizdagi barcha qizaloqlar singari uch o‘ram sochga lenta taqib yurardim...Mening sochimni ammam turmushga chiqishidan oldin sevimli mashg‘ulot sifatida parvarishlab o‘stirardi va keyinchalik bu ishni yangam davom ettirib, doim saranjom, silliq qilib tarab qo‘yardi, bundan men ichimdan g‘ururlanardim”.

Ona “men” (“나”) ni poytaxtga olib ketish uchun sochini Seul bolalari soch turmagiga o‘xshash kalta qilib kesib tashladi. Yangicha soch turmagi maktabga qatnash uchun, zamonaviy ayol bo‘lishi uchun muhimligini tushuntirdi. Ona o‘z xohish-irodasini amalga oshirish uchun “men” (“나”) ni o‘g‘lidan farqli ravishda tarbiyalay boshladi.

Bosh qahramon “men” (“나”) onasi sabab keng qishloq hovlidan kelib, shahardagi tor ijara uyda yashay boshladi. Ustiga-ustak ona qiziga qo‘shni qizlar bilan nafaqat o‘yin o‘ynashni, hatto muloqot qilishni ta’qiqlab qo‘ydi. End “men” (“나”) yolg‘iz edi:

“너는 근지 있는 집 자식이다. 본데없이 자란 이 동네 아이들하고 어울려봤댔자 못된 물만 든다. 나가 놀지 마라” [7].

“Sen tagli-tugli oilaning farzandisan. Tarbiya ko‘rmasdan o‘sgan bu hudud bolalariga qo‘shilsang yomon tarbiyasi yuqadi, xolos. Chiqib o‘ynama”.

Onasi shaharda tirikchilik qilish uchun tikuvchilik bilan shug‘ullanardi. Bichishdan qolgan chiroyli mato bo‘laklarini onasi yig‘ib qo‘yardi. Shunda “men” (“나”) zerikishdan xalos bo‘lish uchun bu bo‘laklarni xuddi quroq yig‘ayotgandek o‘ynardi. Bundan onasining jahli chiqar, qizining qo‘lidan bu mato bo‘laklarini yulib olardi. Qishloqda o‘z tengdoshlari qo‘lda tikish ishlarini qila olishlari hamda mato bo‘laklarini bir-biriga ulab tikishlariga havasi kelgan “men” (“나”) onasining bu harakatini tushunmasdi. Ammo ona har safar, mayda-chuyda ishlarga o‘ralashma, “sen ko‘p o‘qib, “zamonaviy ayol” bo‘lishing kerak”, derdi.

Onaning hayotdagi shiori faqat shu edi. Ammo qizaloq “zamonaviy ayol” kimligini tushuna olmasdi. Onaning bunday cheklovlari “men” (“나”) uchun xuddi zulmga o‘xshab ko‘rinardi. Ona ma’nosi tushunarsiz, ammo qandaydir jozibali “narsa”ga intilib yashardi. Ona degan ustun “men” (“나”)ning ovoz chiqarishiga yo‘l qo‘ymaslikka harakat qilardi.

Qizaloq maktabga qatnay boshladi. Maktabda ilk bor uchratgan o‘qituvchisi “zamonaviy ayol” tushunchasiga aniqlik kiritgandek bo‘ldi:

“선생님은 예쁘고 향기로웠다. 엄마가 말하는 신여성이란 바로 저런 여성이로구나, 딱 들어맞는 본보기를 보는 느낌이었다” [8].

“O‘qituvchimiz chiroyli bo‘lib, undan xushbo‘y hid taralardi. Onam aytgan “zamonaviy ayol” aynan ana shunday ayol ekan-da..Qizlarning hammasi ustozimizga ergashardi...”.

Bola dunyoni idrok etish jarayonida son-sanoqsiz tartibsizliklarga yo‘l qo‘yadi. Bunday paytda ota-ona farzandini qo‘llab-quvvatlaydi, unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi. Ammo “men” (“나”) onasi qiyofasida qarama-qarshi insonni ko‘radi. Jumladan, o‘zi kambag‘allar dahasida ijarada turgan ona atrofdagi qo‘shnilarni “tuban xalq” deb ataydi. Qishloqda yanban bo‘lgan buvasi hech qachon kambag‘al, bechora insonlar bunday atamagan edi, buvasi har doim ularni “oddiy xalq”, derdi. Bunday paytlarda “men” (“나”) onasi kisenlar uchun kiyim-bosh tikish orqali kun kechirayotganini unutgandek tuyuladi. Onadagi ziddiyat faqat shundan iborat emas edi. Qo‘shnilarni ichdan yomon ko‘radigan, ularni mensinmaydigan ona, ular bilan ko‘rishganda muloyib bo‘lib qolar, xushmuomalalik bilan murojaat qilardi. Bu bilan u o‘ziga tasalli berayotgan odamni yodga solardi. “Men” (“나”) esa buni onasining zaifaligida deb biladi.

Pak Vanso romanlaridagi ona-qiz munosabatlari aslida 70-yillar ijtimoiy hayotda kuzatilgan “begonalashish” masalasiga oydinlik kiritadi. Har safar onasining harakatlarini salbiy baholagan “men” (“나”) vaqt o‘tib, ongi va tafakkuri o‘sishi natijasida onasidan yiroqlasha boshladi.

Dastavval onasi haqida yomon xayollarga borgan “men” (“나”) vaqt o‘tib onasining barcha xatti-harakatlari zamiriga yashirin onalik muhabbatini anglab yetdi. Onasini tinglmasdan oddiy ishchiga turmushga chiqqan qizi haqiqatni anglab yetganida yuraklari ezilib ketdi. Oxir-oqibat onasi oldida o‘zini qarzdordek tutdi. Har doim onasidan xabar olib tursa-da, uning og‘irini yengil qilishga harakat qilsa-da, onasining fidoyiligi oldida bularning yetarli emasligini tushundi.

Xulosa va takliflar. Adiba romanlarida ko‘tarilgan masalalar, ona-qiz munosabatlarida mafkuraviy bo‘linish bir oila misolida yoritiladi. Bu muallif ko‘rsatmoqchi bo‘lgan mafkuraning “ichki” ko‘rinishidir. Aslida ona qiyofasida oilani himoya qilish uchun harakat qilayotgan, eskilik sarqitlaridan xalos bo‘lishni istagan, zamonaviy hayotni orzu qilgan, savodxonlik uchun kurashayotgan ayol qiyofasi gavdalanadi. To‘g‘ri, o‘zi qishloqdan tashqariga chiqmagan, qishlog‘ida hatto “sholg‘om” terishga borishga ruxsat berilmagan, johillik orqasi erta beva qolgan ayol xatti-harakatlari mazkur davr uchun isyonkorlik kabi ko‘rinadi. Ona o‘z-o‘zini anglab yetdi, hayotda nima uchun yashayotganini tushundi, ammo bu farzandlarining “begonalashuvi” va “ziddiyat” ga olib keldi. Shu bilan birga ona-qiz munosabat-larining chuqurlashishiga mafkuraviy urush ham sabab bo‘ldi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “O‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o‘rganish va targ‘ib qilishning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya. – T.: “Til va adabiyot ta’limi” jurnali, 2018-yil 8-son.
2. 한국 문학 전설: 고전 소설. –서울.1997. 265.쪽.박완서. 그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까.(주)도서출판 세계사, 2012. 54.쪽.
3. 박완서. 그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까.(주)도서출판 세계사, 2012. 36.쪽.
4. 박완서. 그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까.(주)도서출판 세계사, 2012. 53.쪽.
5. 박완서. 그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까.(주)도서출판 세계사, 2012. 78-79.쪽.
6. 박완서. 그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까.(주)도서출판 세계사, 2012. 107.쪽.
7. 박완서. 그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까.(주)도서출판 세계사, 2012. 124.쪽.
8. Liu, L.H. Translingual Practice: Literature, National Culture, and Translated List Books from Korea. The 3rd Internatinal translator’s conference. – Vol. 5. Autumn, 2009.
9. Sybil S. Steinberg. Review of My Very Last Possession and Other Stories. – “Publishers Weekly”, June 21, 1999.
10. T. Carolan. Review of A Sketch of the Fading Sun, –Choice, October, 2000. – 326 p.
11. Choi Won-shik. Rethinking Korean Literary Modernity//Korean Journal. – 1995. –Vol. 35. – № 4, Winter. – p. 5-26.
12. Ли Сан Юн. Проблемы традиционно корейского и западного в современной литературе Республики Корея (Рассказ Пак Вансо “Как их много!”) // Материалы IX научной конференции кореeведов России и стран СНГ. – Институт Дальнего Востока РАН. Москва, 2005. – с. 165-170.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК: 892.7 -9

Дилафруз МУХИДДИНОВА,
Тошкент давлат шарқшунослик университети доценти, ф.ф.д.,
E-mail.dmuhiddinova@inbox.ru

Ф.ф.д. проф. Г.Халлиева тақризи асосида

АРАБ ЁЗУВЧИСИ ЖАМАЛ АЛ - ҒИТОНИЙ ВА ЎЗБЕК ЁЗУВЧИСИ МИРКАРИМ ОСИМ ҲИКОЯЛАРИДА ТАРИХИЙ МАВЗУЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотатсия

Мисрлик машҳур ёзувчи Ж.ал-Ғитоний тарихий мавзуларда роман ва ҳикоялар муаллифидир. Мазкур адибнинг Марказий Осиё халқлари тарихи, Ўзбекистон ҳақидаги роман ва ҳикоялари мавжуд. Араб ёзувчисининг “Мўғул” ҳикояси ҳам шулар жумласидандир. Ж.ал-Ғитоний мазкур ҳикоясида мўғулларнинг Марказий Осиёга қилган босқинчлик юриши, Ўтрор шаҳарига хужуми, Ўтрор қамали каби тарихий воқеаларга бағишланган. Мисрлик ёзувчи мана шундай тарихий воқеаларни бадиий талқин қилар экан, бадиий тўқима билан бир қатордатарихий фактларга тўлиқ таянган. Худди шунингдек, ўзбек адиби, таниқли тарихий қиссалар муаллифи Миркарим Осим бўлиб, мазкур адиб ҳам барча қиссаларини Марказий Осиёнинг ўрта асрлардаги тарихий воқеаларига бағишлаган. Шу жумладан, Миркарим Осимнинг “Ўтрор” қиссаси ҳам мўғуллар босқинига бағишланган. Мазкур мақолада бир хил тарихий мавзуга бағишланган асарлар қиёсий таҳлил қилинган бўлиб, бунда икки халқ адибининг бадиий маҳорати очиб берилган.
Калит сўзлар: тарихий асар, тарихий қисса, тарихий ҳикоя, портрет, пейзаж, характер, “онг оқими”, фрагментарлик.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ РАССКАЗОВ АРАБСКОГО ПИСАТЕЛЯ ГАМАЛЯ АЛЬ-ГИТАНИ И УЗБЕКСКОГО ПИСАТЕЛЯ МИРКАРИМА ОСИМА

Аннотатсия

Аль-Гитани-автор исторических романов и рассказов. Им написаны романы и рассказы об истории народов Центральной Азии, об Узбекистане. К числу таковых относится рассказ Гамаля аль-Гитани “Монгол”. Этот рассказ Гамаль аль-Гитани посвятил таким историческим событиям, как завоевательный поход монголов в Центральную Азию, нападение на город Утрор, осада Утрора. Египетский писатель полностью опираясь на исторические факты художественно интерпретирут наряду с художественным вымослом и исторические события. Миркарим Осим-известный узбекский писатель, автор исторических повестей, который посвятил все свои рассказы средневековым историческим событиям Центральной Азии. В том числе повесть Миркарима Осима “Утрор” посвящена монгольскому нашествию. В данной статье проведен сравнительный анализ произведений, посвященных одной и той же исторической теме, в которых раскрыто художественное мастерство двух народных литераторов.
Ключевые слова: историческое произведение, историческая повесть, историческая повесть, портрет, пейзаж, персонаж, «поток сознания», фрагментация.

COMPARATIVE ANALYSIS OF HISTORICAL THEMES IN THE STORIES OF ARAB WRITER JAMAL AL-GHITANI AND UZBEK WRITER MIRKARIM OSIM

Abstract

Al-Ghitani is an author of historical novels and short stories. He wrote novels and stories about the history of the peoples of Central Asia, about Uzbekistan. Among these is Gamal al-Ghitani's short story “The Mongol". Gamal al-Ghitani dedicated this story to such historical events as the Mongols' conquest of Central Asia, the attack on the city of Utror, the siege of Otrar. The Egyptian writer, relying entirely on historical facts, artistically interprets historical events along with artistic imagery. Mirkarim Asim is a well-known Uzbek writer, author of historical novels, who devoted all his stories to the medieval historical events of Central Asia. Including Mirkarim Osim's novel “Utror” is dedicated to the Mongol invasion. This article presents a comparative analysis of works devoted to the same historical theme, in which the artistic skill of two folk writers is revealed.
Keywords: historical work, historical story, historical story, portrait, landscape, character, "stream of consciousness", fragmentation.

Кириш. Мисрлик машҳур араб ёзувчиси Жамол ал-Ғитоний[1] нинг аксарият узун ҳикоялари ҳам тақдир ҳукмидан азият чекаётган қаҳрамонини тарихий воқеалар жараёни фонида кўрсатиш билан ажралиб туради. Ж.ал-Ғитоний тарихий мавзуларга кўп мурожаат қилади. Бунинг сабаби: у ўтмишни ҳозирги кун билан боғлайди, ўтмишдан ҳозирги кун муаммолари сабабларини топишга, саволларига жавоб қидиришга ҳаракат қилади. Ж.ал-Ғитонийнинг йигирмага яқин ҳикоялари айни мана шундай тарихий мавзуларга бағишланган. Шу жумладан, *“Мўғул”[2] (”"المغول"- “ал-Муғул”)* ҳикояси Марказий Осиё халқлари тарихига, хусусан мўғулларнинг босқини воқеаларига бағишланган. Адиб бу ҳикоясида тарихнинг энг аянчли ва даҳшатли саҳифаларини бадиий жиҳатдан тадқиқ этади. Унда Чингизхоннинг Марказий Осиёга босқинчилик юриши, Хоразмшохлар мамлакатининг, асосий дарвоза шаҳри Ўтрор[3] нинг муғуллар томонидан қамал қилиниши ва, ниҳоят, шаҳарнинг бутунлай вайронагарчиликка дучор бўлиши тасвирланган.

Таҳлил ва натижалар. Ҳикоянинг бош қаҳрамони Исмоил исмли ёш йигит. Ёзувчи тарихий воқеаларни, Ўтрор қамалини мана шу образнинг бошидан ўтказган воқеалари асносида тасвирлаган. Мазкур ҳикояда ҳам ўрта аср араб анъанавий насри билан онг оқими, фрагментарлик каби модернистик бадиий тасвир услубларининг ўзаро омихталиги акс этган.

Ҳикоя сюжети икки йўналишда (бири учинчи шахс, яъни муаллиф баёни, унда шаҳарни босқиндан олдинги аҳволи, сўнг Исмоилни мўғуллар томонидан асирга олиниб, зиндонбанд қилинишидаги воқеалар,

иккинчиси Исмоилнинг хотиралари асносида) ривожланади. Ж.ал-Ғитоний ҳикояда мана шу тарихий воқеалар орқали ватанпарварлик, диний ва ижтимоий адолат мавзуларини қаламга олади. Ёзувчи бош қаҳрамон - талаба Исмоилнинг бошидан ўтказган воқеалари тизимига тарихий воқеалар билан бир қаторда қаҳрамонниг руҳий кечинмалари, орзу-истаклари-ю, армонларини ҳам маҳорат билан жойлайди. Ҳикоя ўттиз тўрт қисмдан иборат. Ҳар бир қисми воқеалар ўзаро бир-бирига изчил боғланган эмас. Фрагментарлик ҳикояда ёзувчининг ижодий ниятини икки йўналишда ривожланишига имкон яратади. Ҳикоянинг биринчи қисми шоҳ фармони билан бошланади:

“Эй, Ўтрор шаҳри аҳолиси..
Тоғлардан мўғуллар тушиб келди..
Шаҳрингизни қуршовга олди
Огоҳ бўлинглар!
Ҳеч ким чиқмасин, ҳеч ким кирмасин,
Ёрдам беринглар шоҳ аскарларига ва шаҳар ҳимоячиларига
Аллоҳ изни билан хатарни қайтаришади..
Огоҳ бўлинглар!
Ғалаба фақат Аллоҳдан”[4].

Парча ҳикоя бошланишида келган. У шоҳнинг фармони бўлиб, ҳикоядаги воқеа-ҳодисаларнинг ривожига ўзига хос кириш вазифасини бажаради. Ж.ал-Ғитоний шоҳ, шаҳар ҳокими, сўнг Чингизхоннинг фармонларини бериш орқали бир томондан, ўрта аср ҳужжатли насрига хос хусусиятларни, иккинчи томондан, ўша давр руҳиятини акс эттиради, ҳикояда сажъ услуби етакчилик қилади. Ҳикоянинг иккинчи қисмида кўзи боғланган маҳбус йигитни судраб, қийнаб тор йўлаклардан олиб ўтишлари ва зиндонга ташлашлари тасвирланган. Ва ҳеч қандай изоҳларсиз фрагментлик услубида ўша даврдаги Ўтрор шаҳрининг манзараси, ёшларнинг бепарволиги, беғамлиги, қариларнинг эса хавф-хатар туфайли ғам-қайғуга ботгани намоён бўлади. Ҳикояда муаллиф нутқи асосан тарихий воқеаларни умумий тасвирлашга ҳизмат қилади.

“*Даҳанигача совут кийган эркак деди: “Бизнинг элчиларни аввал ҳурмат қилмадингиз ва ўлдирдингиз. Бу инсонга хос иш эмас. Шуни билингизки, биз бу ерда Яратган юборган лашкаримиз, унинг норозилигидан пайдо бўлганимиз, кимки унинг ғазабига дучор бўлса устидан ҳукм сурамиз. На йиғлаганга, на шикоят қилганга шафқат қилмаймиз. Қанча мамлакатларни забт этдик, қанча инсонларни қулларга айлантириб қақшатдик. Яратган бизга олам аҳолиси чорак қисмининг устидан ҳукмронлик қилиш имконини берди. Қаршилик бефойда. Бизга қаршилик кўрсатма, қалъани мустаҳкамламай, дарвозаларни очинг*”.

Ушбу парча Қамал пайтида Ўтрор шаҳар ҳокими ҳузурига келган муғул элчиларига қаратилган нутқидан олинди. Ж.ал-Ғитоний эчиларининг кўчирма гапи орқали Ўтрор қамалига, Марказий Осиёни босиб олишга сабаб бўлган тариҳда бўлиб ўтган воқеаларга ишора қилади. Ўша пайтда Ўтрор ҳокими Ғоирхон савдогарлар ниқобида келган элчи ва айғоқчиларни ўлдиришга буюрган эди.

“Эй, Ўтрор аҳолиси ва яшовчилари..
Ҳотиржам бўлинглар, шаҳар девори мустаҳкам.
Мўғул, албатта, ёз келгунича кетади.
Уларнинг қамални давом эттиришга қурби етмайди.
Тинчланинглар, деворлар мустаҳкам.
Кофирлар улардан ҳеч қачон ўта олмайди”.

Ж.ал-Ғитоний ҳикояда бир нечта ўринларда шаҳар ҳокими фармонини бериши орқали Ўтрор шаҳрининг қамал[5] пайтдаги аҳволи, қалъанинг ниҳоятда мустаҳкамлиги, муғулларнинг эса қамалда узоқ ушлаб туриш учун кучи етмаслиги каби тасвирлар воситасида халқнинг руҳини кўтаришга бўлган даъватлар акс эттирилган. Ҳикояда муғулларнинг фармони ҳам берилади.

Ж.ал-Ғитонийнинг “Мўғуллар” ҳикоясининг тузилиши ҳам, услуби ҳам мураккаб. Ёзувчи онг оқими, фрагментарлик каби композицион воситалар, ҳамда тарихий хроника, “ҳикоя ичида ҳикоя”, Қуръони Карим оятларига ишоралар каби ўрта аср араб адабиёти услублари орқали янги, замонавий услубдаги асар яратган. Ж.ал-Ғитоний Марказий Осиё тарихига, мўғуллар босқини воқеаларига бағишланган ҳикояси орқали етук тарихий билимлар эгаси, ўзи тасвирлаётган халқнинг урф-одатлари-ю, анъаналари, дунёқарашларини яхши билган маҳоратли ёзувчи эканлиги намоён эта олган.

Мўғулларнинг Марказий Осиёга, шу жумладан, Ўтрорга ҳужуми, Ўтрор қамали каби тарихий воқеалар мавзуси ўзбек ёзувчиси, тарихий асарлар муаллифи Миркарим Осим (1907-1984) ижодида ҳам ўзига хос ўрин тутганлиги яхши маълум. Унинг “Ўтрор”[6] номли қиссаси билан Ж.ал-Ғитонийнинг “Мўғуллар” ҳикоясидан ҳам бир қатор ўхшаш ва фарқли хусусиятлари мавжуд.

Ўзбек ва араб адибларининг айни мавзудаги асарларидаги ўхшаш жиҳатлар қуйидагиларда кўринади:

Ж.ал-Ғитонийнинг асари гарчи ҳикоя жанрида ёзилган бўлса-да, катта ҳажмга эга. У араб адабиётидаги “узун ҳикоя”лар сирасига киради. М.Осимнинг “Ўтрор” асари ҳам катта ҳажмдир, зеро, тарихий қисса жанрига мансубдир.

Икки адиб ҳам асарларида тарихий мухитни, тарихий манзарани акс эттириб беришда ўша даврда яшаган аҳолининг яшаш тарзини, дунёқарашларини, туриш-турмушини моҳирона тарзда кўрсатган. Икки адиб ҳам асарларида тарихий мухитни, тарихий манзарани акс эттириб беришда ўша даврда яшаган аҳолининг яшаш тарзини, дунёқарашларини, туриш-турмушини моҳирона тарзда кўрсатган. М.Осим ҳам Ж.ал-Ғитонийдек, асарда мусулмон халқларнинг дунёқарашини, азон, номоз ўқиш лавҳаларини ёрқин акс эттирган:

“Ҳар тарафдан азон товуши эшиталарди. Саҳар пайтида бир хўроз қичқириши билан, тевараккааги хўрозлар баланд-паст, йўғон-ингичка товушлар билан унга жавоб бера бошлаганларидек, Ўтрор шаҳридаги Масжиди жоми муаззинининг кетидан барча муаззинлар чувуллашиб, одамларни номози хуфтонга даъват қила бошладилар”[7].

Шунингдек, мўғуллар босқини хавфи бўла туриб Ўтрорнинг баъзи амалдор қатламларининг беғам, бепарво ҳолатлари М.Осимнинг “Ўтрор” қиссасида қуйидагича акс эттирилса:

“Сирдарё бўйидаги хушманзара ерга ўнлаб ўтовлар қурилган. Баъзи ўтовлардан ўлан овози эшитилади, баъзиларидан қаттиқ сўзлашаётган кишиларнинг товушлари, баъзан қаҳқаҳасадоларичиқиб туради”[8].

Мисрлик адиб Ж.ал-Ғитонийнинг “Мўғуллар” ҳикоясида ҳам қуйидагича акс эттирилган:

“Шаҳар марказида жойлашган кўм-кўк ўтлоқлар уларнинг қаҳқаҳаси қаттиқлигидан титраб турардилар. Улар ҳазиллашишарди. Уларга яқин ўтирган кексалар уларнинг устидан кулишмоқда деб ўйлашарди”[8].

Асарларда қаҳрамонлар портретини яратишга ҳам ҳар икки адиб алоҳида маҳорат кўрсатган; ҳар икки адиб ҳам реал, тарихий шахслар билан бир қаторда тўқима образларга мурожаат этишган. Ж. ал-Ғитоний асарида мўғулларнинг портретини ёрқин акс эттирган бўлса, М. Осим асарида Ғойирхон Инолчиқ, Қорача Ҳожиб, Маҳмуд Тилмоч, Бадриддин бин Тожиддин, Чингизон, Жўжа, Чиғатой, Ўгадой, Тули каби тарихий шахсларнинг портретлар жуда жонли ва ишонарли, маҳоратли равишда яратилган. Масалан, (Ўтрор ҳокими Ғойирхон портрети:

“Ғойирхоннинг юзи ориқ, кўзлари киртайган бўлсада, лекин кенг яғрини, қисқа бўйни унинг кучли одам эканини кўрсатиб турарди. Тахминан қирқ беш ёшларда бўлга бу кишиниг пешонасини ажин босган, кўзларининг қараши жиддий, юзида доимий фикр ва мулоҳазалар изи кўриниб туради. У Қорача Ҳожиб сингари оғир ва сипо эмас, ирода ва ғайрат барқ уриб турган чеҳрасида ғурур ва кибрдан асар йўқ. Юриш туришидан эпчил, ишчан киши экани кўриниб туради”[10].

Айни пайтда Мазкур адибларнинг асарларидаги фарқлар ҳам оз эмас:

Ж. ал-Ғитоний ҳикоясида бадиий тўқима устунлик қилади, ҳикояда бош қаҳрамон ёш йигит Исмоил образи, унинг ҳаёти, уни мўғуллар томонидан асирга олиниб зиндонбанд қилиниши, қаттиқ қийновларга солиниши каби воқеалар тизими онг оқими, ҳиссиёт, сезги орқали тасвир ёритилиб берилса, М.Осимнинг “Ўтрор” ҳикоясида тарихий воқеалар бевосита персонажлар ҳаракати тасвири орқали очиб борилади.

Ўзбек адиби М.Осимнинг “Ўтрор” қиссасида Ж.ал-Ғитонийнинг “Мўғуллар” ҳикоясидан фарқли ўлароқ, қисса тарихий образлар иштирокида тасвирланади. Қиссада Ўтрор ҳокими Ғойирхон Инолчиқ, Қорача Ҳожиб, Ғойирхон Инолчиқнинг ноиби, девонбоши Хўжа Бадриддин бин Тожиддин, ўша даврда Ўтрор шаҳрининг машҳур савдогарларидан Маҳмуд Тилмоч, Чингизхон ва унинг ўғиллари Жўжи, Чиғатой, Ўгадой ва Тули каби тарихий образларнинг сиймоси асосий ўрин тутади.

“Ўтрор”да Ўтрорнинг беш ой қамал пайтидаги мўғуллар билан бўлган жанглари, қамал пайтида аскарларга эга бўлган Ўтрорлик амалдор ва савдогарларнинг (Қорача Хожиб, Хўжа Бадриддин бин Тожиддин, Маҳмуд Тилмоч) ўз ватанига қилган хиёнати (мўғулларга Ўтрор дарвозаларини очиб бериши), Ўтрор хокими Ғойирхон Инолчиқнинг охирги томчи қони қолгунича юрт ҳимоясида мўғуллар билан жанг қилиши, Чингизхоннинг Марказий Осиёни босиб олиш учун тузган пухта режалари анча батафсил кўрсатилган.

Ж.ал-Ғитоний ҳикоясидаги ватанпарвар Исмоил каби М.Осим қиссасида ҳам Тоштемир образининг акс этиши диққатга сазовор. Тоштемир Ўтрор ҳокими Ғойирхоннинг энг ишонган саркардаларидан бири, мард, жасур, паҳлавон йигитдир. Тоштемир ҳам Ғойирхоннинг ёнида охирги қони қолгунича мўғуллар билан жанг қилиб мардоновор ҳалок бўлади. Ҳатто, Чингизхоннинг ўғли Чиғатой ҳам Тоштемирнинг жасорати, мардлигига қойил қолади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, М.Осим Ўтрор қамалини тарихий шахслар ва воқеалар тасвири воситасида кўрсатса, Миср адиби Ж.ал-Ғитоний кўпроқ қамалда қолган қаҳрамоннинг ички кечинмалари орқали акс эттиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Жамол ал-Ғитоний (1945-2015)– Мисрлик машҳур ёзувчи. Адибнинг қаламига “Минг йил аввал яшаган ўсмир кундалаги” (1969), “Аз-Зайн ал-Барака” (1972), “Ракета –“Ер-Ер” (1972), “А-Зафарон кўчасидаги воқеа” (1976), “Ар-Рифаи” (1977), “Ал-Ғитоний замини” (1981), “Муҳаббат ва шавқ номаси” (1986), “Пирамида матнлари (1995) ва бошқа ҳикоялар тўплами ва романлар муаллифидир.
2. جمال الغيطاني. الأعمال القصصية. المجلد الثاني. القاهرة. الهيئة المصرية العامة للكتاب. 1991. ص. 91-125.
3. Ўтрор, Турарбанд, Тарбанд, Ўтрортепа – қадимий шаҳар харобаси (мил. авв. I аср – мил. XVI аср) жанубий Қозоғистондаги Арис дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойида жойлашган. Ўтрор 3 қисм (арқ, шаҳристон, работ) дан иборат бўлиб, буржлар билан мустаҳкамланган мудофаа девори ва хандақлар билан ўралган. Мўғуллар истилосига қадар (IX-XII аср) Хоразмшохлар мамлакатининг савдо ва хунармандчилик шаҳарларидан бири бўлган.Ўтрор қамалидан сўнг, мўғуллар томонидан вайрон қилинган. Оқ Ўрда хонлари Ўтрорни XIV асрда тиклаганлар. Амир Темур ва темурийлар даврида муҳим ҳарбий шаҳар, қалъа бўлган.
4. جمال الغيطاني. الأعمال القصصية. المجلد الثاني. القاهرة. الهيئة المصرية العامة للكتاب. 1991. ص. 91.
5. Манбаларга кўра Ўтрор қамали 5 ой давом этган. Мўғуллар шаҳарга оқиб кирадиган ариқларни кўмиб ташлаган, шаҳарга қарата тош, нефть билан тўлдирилган кўзачалар(пиликларни ёндириб) ирғитганлар, қўрғон теварагида хандақлар шох-шабба ва тупроқлар билан тўлдирилган, қўрғон девори остидан лаҳм қазилган. Ўтрор қамали пайтида шаҳар ҳокимияти вакиллари, Бадриддин Амид, Сафий Акра Ҳожиб, Қорача Ҳожиблар бошчилигидаги қўшинлари билан шаҳар дарвозасидан чиқиб мўғулларга таслим бўлганлар, улар мўғуллар томонидан қатл қилинган. Шу аснода ўтрорликлар шаҳарни мудофаа қилиб, 5 ой давомида ўз қўлларида ушлаб турадилар. Айниқса, Ўтрор ҳокими Ғойирхон (Инолчиқ) сўнгги нафасигача душманга қарши курашади ва мўғуллар томонидан тирик ушланиб, Самарқандда қийнаб ўлдирилади. Натижада Ўтрор шаҳри мўғуллар томонидан талон-тарож қилиниб, харобага айлантирилган, шаҳар аҳолиси эса хайдаб чиқарилган, ўлдирилган, тирик қолганлари асир қилинган.
6. Осим М. Ўтрор. Тарихий повесть. –Т.: Ўздавнашр. 1947. – Б.49.
7. Осим М. Ўтрор. Тарихий повесть. Т.: Ўздавнашр. 1947. Б. 3.
8. Осим М. Ўтрор. Тарихий повесть. Т.: Ўздавнашр. 1947. Б. 7.
9. جمال الغيطاني. الأعمال القصصية. المجلد الثاني. القاهرة. الهيئة المصرية العامة للكتاب. 1991. ص.93.
10. Осим М. Ўтрор. Тарихий повесть. –Т.: Ўздавнашр. 1947.– Б.8.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК:811

Шаҳноза НАЗАРОВА,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти докторанти филология фанлари бўйича фалсафа доктори
E-mail: nazarxonova@mail.ru

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. Болтабоев Ҳ.У. тақризи асосида

ЯНГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА АРУЗ ВАЗНИ МУАММОСИГА ДОИР АЙРИМ ҚАЙДЛАР

Аннотация

XX асрнинг биринчи чорагида юзага келган янги ўзбек шеърияти Мумтоз адабиёт, Маърифатпарварлик адабиёти, сўнг миллий уйғониш кайфиятидаги татар, турк, озар адабиёти таъсирида шаклланди. Ушбу мақолада мана шу янги ўзбек шеъриятининг вазн жиҳатлари таҳлилга тортилади.

Калит сўзлар: мумтоз адабиёт, жадидчилик, янги давр ўзбек шеърияти, вазн, аруз вазни, бармоқ вазни, халқ оғзаки ижоди.

SOME NOTES ON THE PROBLEM OF ARUZ POETIC SUSTEM IN THE NEW UZBEK POETRY

Abstract

The new Uzbek poetry of the first quarter of the XX century was formed under the influence of classical literature, Enlightenment literature, and then Tatar, Turkish, and Azeri literature in the mood of national awakening. This article analyzes the poetic systems of this new Uzbek poetry.

Key words: Classical literature, Jadidism, Uzbek poetry of the new period, the poetic systems, the poetic systems of aruz, the poetic systems of barmoq, folklore.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ПОЭТИЧЕСКОМ СИСТЕМЫ АРУЗ В НОВОЙ УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация

Новая узбекская поэзия первой четверти XX века формировалась под влиянием классической литературы, просветительской, а затем татарской, турецкой и азербайджанской литературы в духе национального пробуждения. В данной статье анализируются системно-поэтические аспекты этой новой узбекской поэзии.

Ключевые слова: Классическая литература, джадидизм, Узбекская поэзия нового периода, поэтическая система, аруз, бармак, фольклор.

Кириш. Миллий уйғониш даври ўзбек шеъриятида янгиланган мазмун дастлаб эски шаклларда ўзини намоён қилди. Мадраса таълимини кўрган, аруз доирасида поэтик мушоҳада юритган, қофия илмини ўзлаштирган шоирлар янги тушунчаларни арузда ифода этдилар. Вазнлар алмашинуви биридан иккичисига табиий ўтиб борди. Аруздан тўла воз кечиш эвазига бармоқ ва сарбастга ўтиб борилмади. Аруз ўз ичида сифат ўзгаришларига учради, бунда мазмунда илгарилаб кетиш, дунё адабиёти таъсирларига берилиш каби муҳим ташқи омиллар ҳам мавжуд, албатта. Айнан октябрь тўнтаришигача бўлган даврда яратилган шеърларда аруз вазни билан боғлиқ кўплаб сифат ўзгаришлари акс этади (маълумки, тўнтаришдан сўнг бармоқ ва сарбастга мурожаат кучайган). Давр шеъриятидаги вазн, қофия, ритмга оид мураккабликлар арузга хос қатъий тартибнинг бузилиши билан юзага келди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Фитрат “Чиғатой гурунги” дастури доирасида, янги яратилган асарларни илмий баҳолаш мақсадида 1919 йил “Шеър ва шоирлиқ” рисоласини яратди, 1926 йилда “Адабиёт қоидалари” тадқиқотида ўз фикрларини нисбатан тугал шаклга келтирди, 1936 йилга бориб “Аруз ҳақида” қўлланмасида “чин шеър ва санъат”дан узоқлашган шеъриятимиз бажариши керак бўлган вазифаларни қайта кўриб чиқди. Жадид шеъриятига оид жанрий янгиланишлар, шакл, вазн ва ритм масаларига айнан Фитрат тадқиқотлари орқали чуқурроқ кириб бориш мумкин. Фитрат “Шеър ва шоирлиқ” ҳамда “Адабиёт қоидалари”да шеърни шакл томондан 2 турга ажратган:

манзум (тизим) – вазнли, қофияли, яъни безакли – тизим ўлчови ўзбекларда икки турли: миллий вазнимиз бўлган бармоқ, араб-форс ўлчови бўлган аруз; бизда бармоқ 4ликдан 16 ликкача (мисрадаги туроқлар сони)дир;

мансур (сочим) – вазнсиз, қофиясиз, яъни безаксиз – туйғуларни тўғридан-тўғри ифодаловчи.

Тизим шеърнинг сифати, безаги – вазн билан қофия. Сочим шеърларда вазн, қофия бўлмайди, сўзлар санъаткорона қўлланади. Фитрат аруз ва бармоқни манзум шеърлар системасига киритса, учинчи “вазн” – вазнсиз шеърлар деганда турли номлар билан аталувчи бир ҳодисани – эркин, сарбаст, верлибрни назарда тутган. Бу учинчи вазн ҳақида биринчилардан бўлиб Миён Бузрук кузатишлар олиб борган [3]. Аммо Фитрат М.Бузрук келтирган мисоллар эркин эмас, аруз вазнидадир, дея эътироз билдиради. Фитрат эрон арузида туркча ёзиб бўлмайди, бунда арабча, форсча сўзларни олиб кириш ёки туркча сўзларни бузиш талаб этилади, шунинг учун ҳозирги шеърият йўлсиз ва қоидасиздир, дер экан, шеър, сўз миллий вазндагина ривожланиши мумкинлигини ёзади. “Аруз ҳақида” рисоласида олим аруз, бармоқ системаларига кенг тўхталган. Олим бу икки система параллел муомалада бўлиб, сарой, мадраса шоирлари орасида аруз етакчи мавқеда тургани ҳолда бармоқда ёзганлар ҳам бўлганлиги; бармоқда яратилган халқ ашулалари ҳамда манзумаларида ҳам айрим аруз баҳрлари кузатилганига эътибор қаратади. Фитрат фикрича, аруз инқилобга қадар жадид адабиётида ҳам асосий шеър вазни эди. Жадидларнинг бир қисми (панисломизм) аруз; ўзбек миллатчилиги бармоқ тарафдори бўлган ва бу борада кескинлик, фикрлар қарама-қаршилиги кузатилган. Фитрат ёзади: “Мен шу вақтларда ўзбек тор миллатчилиги нуқтаи назаридан қарор топган эдим ва шу нуқтаи

назардан бармоқ вазнини ёқладим. Бармоқ вазнида шеърни бошлаб Чўлпон ёздими, мен ёздимми – эсимда йўқ. Фақат шуниси аниқки, бармоқ вазнини назарий жиҳатдан ёқлаб чиққан биринчи ўзбек миллатчиси мен эдим” [7]. 1936 йилга келиб Фитрат арузни мутлақ рад этиш эмас, ислоҳ кўзи билан қараш кераклигини, шунингдек, бу вақтда бармоқ ва эркин вазн намуналари кенг тарқалганини ёзади. Фитрат фикрича, эркин вазнда ёзган ёш шоирлар бевосита рус совет ёзувчиларидан таъсирланган, ижтимоий талабдан келиб чиқиб эрон, тожик адабиёти ҳам шу вазнга мурожаат қила бошлаган.

Тадқиқот методологияси. Фитрат давр шеъриятини услуб томондан ўрганар экан, Элбек, Чўлпон, Боту, Ш.Сулаймон ўз йўлига эга эканлигини, айниқса, Чўлпон ва Боту “юракчилик – лирика”нинг чиройлик меваларини бераётганини, шу билан бирга, мундарижани янгилаш зарурлигини, эски адабиётга хос ифодадаги ўзгармас маром энди иш бермаслигини уқтиради. Фитрат рационализм, романтизм, реализм ва футуризмни ҳаракатдаги адабий оқимлар сифатида баҳолар экан, “оқартиш оқимининг очиқ ўрнаклари бизнинг жадидизм давримизнинг адиб-шоирлари бўлган Беҳбудий, Авлоний, Тавалло, Ҳожи Муинлардир”, дея жадид тараққийпарварларни кўрсатса, романтизмни шеърга фалсафа ва диннинг аралашмаси деб қаровчи, идеализмга эргашувчи оқим сифатида шарҳлайди. Романтик форс адабиётидан озиқланган чиғатой-ўзбек шоирларининг бари романтизмда, инқилобгача бўлган бутун ўзбек адабиёти шу йўналишда, янги шоирлардан Чўлпон унинг улуғ намоёндасидир, улар маънавий олам, ички дунёларга ишонадилар, дея изоҳ беради. Боту ва унинг сафдошларини романтизмдан қутулиб, реализмга киряпти, деса, рақамлар қўллаш, янги сўзлар ясашга мойил футурист сифатида Олтойни тилга олади [6, 85-88]. Фитрат қарашларига таяниб, мумтоз шеърият анъаналаридан чекиниш ва янги ўзбек шеъриятининг пайдо бўлиши маърифатчилик, романтизм, реализм чегарасида содир бўлган, деган хулосага келиш мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Фитратнинг ҳар уч таянч тадқиқотидаги қарашларини умумлаштирайлик ва миллий шеър муаммосининг вазн жиҳатидан ҳал этилишига эътибор қаратайлик:

- эски шеърий тизимларда мавзу ва шакл доираси жуда тор; “адабиёт, шеър торликни истамайдир, торликда ўсмайдир”;

- тақлидчилик (“иярuчилиқ”) дан сақланиш керак; тақлидчиликдан чиқолмасликнинг сабаби мавзу ва шаклдаги (аруз тизимидаги шакллар: ғазал, қасида, қитъа, маснавий каби) торликдир, форс-араб адабиётининг ясама санъат ўйинларига берилишдир (лафзий санъатларга берилиш – тажнис, муаммо, таърих, муаммо каби);

- қофия ва вазнга шеър табиатини ифодаловчи бирламчи омил сифатида қарамаслик лозим, қофия ва вазннинг “шеърнинг ҳақиқатига таъсири” йўқ, вазн ва қофия сўзнинг “безаги”; юракдаги сезгиларни тўғри бермоқчи бўлинса, қофиясиз, вазнсиз – сочим шеър пайдо бўлади;

- арузга ислоҳ кўзи билан қараш керак; турк сўзи оғир, виқорли, гавдалидир, шунинг учун бу тил арузга кира олмайди, сиғмайди; эрон арузида туркча ёзиб бўлмайди, бунда арабча, форсча сўзларни олиб кириш ёки туркча сўзларни бузиш талаб этилади, шунинг учун ҳозирги шеърият йўлсиз ва қоидасиздир;

- бармоқ ва эркин вазни тарқалишидаги ижтимоий сабаб ҳамда талабларни ҳисобга олиш зарур; бармоқни ҳам аруз қадар бойитиш ва музикалантириш лозим;

- қофия масаласида янги адабиётимиз эл адабиёти йўлидан бормоқда;

Фитрат асарларида бериб борилган бу концепция янги адабиётни йўлга солиши, унга юкланаётган вазифаларни тайин этиши ва келажак адабиётини оёққа қўйиши керак эди. Бу бандларда акс этган янгиланиш тамойиллари, қанчалик оғир бўлмасин, пролетар адабиёт номли сохта бир тушунча майдонга келгунча деярли адо этилди. Миллий шеър номли шаклланган янги тур жадид шеърият ичидаги алоҳида адабий ҳаракат даражасида етилди.

Фитрат “Адабиёт қоидалари” қўлланмасида Навоий, Бобурдан то Муқимий, Камийларгача бўлган шоирлар эрон-ислом таъсири остида қолгани, улар дабдаба-ю ҳашаматни севувчи сарой-мадраса синфини ўқитиш учун ёзганлари ва бу адабиёт, асосан, мана шу табақага эътибор қаратганини айтиб ўтади [6, 19]. Фитрат ўрталиқдаги яна бир шоирларни санаб ўтганки, улар “самимийлиги билан... самимийликни севган элга қаратиб ёзған” шоирлар (А.Яссавий, Қул Сулаймон, Машраб), бахшилардир. Фитрат услуб нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият қаратган бу ўрталик эл адабиётига жуда яқин эди, кенг халқ оммасини ўз ўқувчиси деб биларди ва шу жиҳати билан янги ўзбек шеърияти шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Табиийки, эл адабиёти шакл ва мазмун томондан содда, табиий, кўпчиликнинг завқига “ярарлиқ” хусусиятларга эга. Демак, мумтоз адабиёт ва айниқса, арузнинг енгил вазнларида яратилган намуналар, халқ китоблари, халқ достонлари – вазн, қофия, услуб масалаларида янги шеъриятнинг юзага келишига замин бўлди.

В.Маҳмуд “санъат санъат учун эмас, балки санъат ҳаёт учундир” тамойилига кўра санъатни баҳолар экан, “Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз” мақоласида: “бизда янги адабиёт Туркия адабиёти тақлиди билан бошлонғондир”, дейди ва унингча, бунга тил ва тарихий маданий муштараклик, шунингдек, Европа маданиятига қарши бу кунги вазият муштараклиги сабаб. В.Маҳмуд девон йўли ва янги назмни қиёслар экан, улар тил, тарзи баён, саноеъи шеърия жиҳатидан фарқланишига эътибор қаратади, эски шакллар ишлатилмаётгани, анъанавий шеърий санъатлар ўрнини табиийликка яқин рамзий ифодалар эгаллаётгани ёзади. Олим жадид матбуоти саҳифаларида эълон қилинган жуда кўплаб шеърий намуналарнинг муҳим камчилиги – шеър техникасига амал қилмаслик ҳолатини танқид қилади. Эски шеърга уста Фитрат билан янги шеъриятнинг илк намояндаси бўлган Чўлпондан ташқари жуда кўплаб шоир ва ҳаваскорларда мавзу // шакл // вазн // оҳанг // сўз тузилишида уйғунлик йўқлиги, бу узвлар ўртасидаги уйғунликсиз шеър пайдо бўлмаслигини уқтиради. Бунга бу кунги адабиёт ўз тарихидан тамоман узилган бир ҳолда бораётгани сабабдир, деган хулосага келади: “Эскидан бир нарсаси бор эдими, йўқми, тили қандай ҳолда эди, ишланган эдими, йўқми, не даражага қадар ишланган эди, ортиқлиқ ва камчилиги қаерида? Адабий оқим жараёнлари бор эди. Уларнинг бир-биридан айирмалари қандай ва не даражада эди, бу кунги адабиёт нега эскини ташлади, ўзининг бу ишидан зарар кўрдими, форвда? Бу масалалар жиддий бир адабиёт туғдириш даврига эришилган бўлса, кенг бир суратда майдонға ташланатурғон ва очилатурғон мабҳаслардир” [2, 51-56]. Вадуд Маҳмуд “Инқилоб” журналининг 1924 йил 11-12 сонида босилган “Турк шоири – Ажзий” сарлавҳали мақоласида вазн масаласига эътибор қаратар экан, вазн ва ритмда, яъни шаклда маърифатпарварлик адабиёти кимларга эргашгани ҳамда бунинг сабабларини шарҳлайди: “Турк тилида табиий назм шакли ҳижо вазнларидир. Аруз вазнининг «оҳангдор» ва «сомеънавоз» бўлиши туркларнинг-да уни қабул қилишлариға бир сабаб бўлғондир... Ҳижо вазни аввалдан бери ора-сира тузук шоирлар етишдиргандир ва ҳалигача халқ вазни бўлуб халқ ашулаларида ишлатилиб келинмакдадир. Аруз вазни эса «юксак адабиёт» учун ишлатилгандир ва шунинг

учунда умумий адабий вазн ўлароқ қабул қилинғондир... Бизда Уйғониш даврига кирган кўб шоирларнинг ишқий асарларининг майдонга қўйилмагони у вақтнинг умумий руҳининг таъсири биландир. Кўб шоирларимиз «жадид» бўлиш ила эски шеърларини йиртиб, ёндируб ташлағондирлар. Ҳолбуки, бу асарларда ҳақиқатан санъат эътибори ила қийматли нарсалар кўб бўлғондир... Бизнинг шоир эски шеърнинг шаклий жиҳатларини, ифода тарзини айнан қабул қилиб, ичига эскига тамомила қаршу бўлғон ўз руҳини, янги руҳни киргизгандир. Ажзий... ҳам ошиқдир. Фақат бунинг ишқи у на тасаввуф ишқидир, на реалист шоирларнинг зоҳирий ишқидир. Шоиримиз ошиқдир, маъшуқ эса халқдир, миллатдир. Миллати ва халқиға муҳаббати унинг ишқидир” [2, 34-42]. В.Маҳмуд фикрларидан англашиладики, миллий уйғониш даври шоирлари наинки мавзу, балки вазн танлашда ҳам бир муддат тараддутга тушиб қолган ва бармоққа, эркинга ўтишда халқ ашулалари орқали йўл излаган.

“Миллий шеър” ҳодисасига бирламчи объект сифатида қаралмаган бўлса-да, жадид шеъриятидаги жанрий янгиланишлар, вазн ва ритм масаласи кейинги авлод адабиётшунослари Ҳ.Болтабоев, Н.Афоқова, М.Тожибоева, У.Ҳамдамовлар томонидан ўрганилган. Ҳ.Болтабоев янгиланиш мумтоз адабиёт негизида содир бўлди деса, Н.Афоқова 20-30-йиллар шеъриятига анъана ва янгилик юзма-юз келган давр сифатида ёндашади. Зеро бу даврда девон адабиёти ҳам, маърифатпарварлик адабиёти ҳам жадид адабиёти билан бирга яшаётган эди. Айни ҳолат давр шеъриятида тўлалигича намоён бўлади. Н.Афоқова фикрича, “ХХ аср бошларигача аруз қоидалари қатъий қолип тусини олди ва шу мақомни сақлаб турди. Жадид арузи ҳам дастлаб ана шу анъанавий шаклларда намоён бўлди” [1, 20]. Шеърий системалар алмашинуви жараёнида жанрлар ҳам ўз поэтик хусусиятларини ўзгартира бошлади, жанрлар поэтик шакл сифатида қабул қилинди. Н.Афоқова жадид шеъриятида ғазал, мусаммат, таржеъбанд ва таркиббанд, рубоий, қитъанинг ўрни ва сифат ўзгаришларини ўрганар экан, “Кўринадики, ўзбек мумтоз адабиётида жанрларнинг мазмуний-шаклий сатҳлари аниқ, замоний шеъриятда эса жанр ва шеърий шакллар ўртасида ажралиш кўзга ташланади”, дейди [1, 166-167]. Мана шу нуқтада “миллий шеър” ўзининг шакл хусусиятини кўрсатади. У гарчи вазн, қофия жиҳатидан мумтоз жанрларга хос элементларга эга бўлса-да, тўлалигича ғазал, тўлалигича мусаммат, рубоий, таржеъбанд ёки таркиббанд эмас. У халқ куйлари, қўшиқларини такрорлаётган бус-бутун бармоқ ҳам эмас. Адабиётшунос М.Тожибоева жадид шеъриятидаги ғазал, мустаҳзод, рубоий, қитъа, фард жанрлари, мусаммат шаклларига мурожаат қилар ва адабий-тарихий ворислик масаласини тадқиқ этар экан, “Ғазал жадид шоирлари мурожаат этган энг фаол жанр бўлиш билан бирга шоирлар шуурини янги замонавий шеъриятни қабул қилишга тайёрлади”, дея хулоса берган [4]. Бу илк миллий уйғониш даврига хос жараён. Янги ўзбек шеъриятида ғазал устивор жанр саналмайди. Умуман, бу даврда бирор мавжуд жанр етакчилик қилмайди. Миллий шеър деган шаклланаётган бир шеър тури мавжудки, у шаклда, мазмунда мутлақо янги ҳодиса. Ҳижолар ортиқчалиги, уларнинг сифат ўзгариши, рукннинг туроққа тенглаштирилиши, бармоқдаги шеърларда мумтоз шакллар қофия тазимининг сақланиши, аруз ва бармоқ ўрталиги – булар милий шеърнинг шаклланиш аломатларидир.

Арузда сифат ўзгаришлари. Чўлпоннинг “Туркистонли қардошларимизга” номли ғазали рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган. Радифли қофиясиз мазкур ғазалда биринчи мисраданоқ вазндан чиқиш кузатилади:

Ил-му маъ-ри/фат ҳам ҳу-нар-дан/ қол-ди маҳ-рум/ биз-ни халқ,

Маъ-ри-фат-сиз/лик ба-ло-си/ га йў-лиқ-қан/ би-зни халқ.

Биринчи мисрадаги ҳам сўзи ортиқча ҳижо бўлиб, ундан воз кечилгандагина тақте қуйидагича кўриниш олади: –V– – / –V– – / –V– – / –V– ва фоилотун фоилотун фоилотун фоилун афоилига эга бўламиз. Ғазалда сўзлар талаффуз билан вазнга созланган ўринлар ҳам бор:

Бўл-ди-лар бой/ ар-ма-ни-лар/ пи-во сот-мак/ лик и-ла,

–V– – / –V– – / –V– – / –V–

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Топ-га-ни-га/ о-ли-б ич-гай/ хо-р бўл-гай/ биз-ни халқ [5].

–V– – / –V– – / –V– – / –V–

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

тарзида. Бунда истиҳлоф мавжуд, яъни арманилар, топганига сўзларидаги –ни қисқа ҳижо вазн талаби билан чўзиқ, яъни –ний тарзида талаффуз қилинади. Истиҳлоф вазндан чиқиш эмас, балки оҳанг имкониятларидан кенгроқ фойдаланишдир.

Чўлпоннинг “Табиатга” ғазалида ҳам вазндан чиқишлар мавжуд. Ғазалда шоир атай аруздан чекингандек тасаввур уйғонади.

Кел ма-лак кел/ кел па-ри кел/ кел ў-пай бир/ эр-калаб,

–V– – / –V– – / –V– – / –V–

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Кел қу-ёш чиқ/кун-ча ўп-тир/ кел ў-пай бир/ эр-талаб

–V– – / –V– – / –V– – / –V–

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Яъни рамали мусаммани маҳзуф вазнида. Кейинги байтни кўрайлик:

Кел қу-чоқ-лай/ кел қў-линг-ни/ бар-мо-ғинг-ни/ бир кў-рай

–V– – / –V– – / –V– – / –V–

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Кел кў-зинг-га/ кўз со-лай/ кел кў-рай сўнг/ ра ў-лай

–V– – / –V– / –V– – / –V–

фоилотун фоилун фоилотун фоилун

Дастлабки уч мисра рамал баҳрида, аммо тўртинчи мисрада ўзгариш бор, унда уч мисрадаги рукнлар такрори йўқ. Тўртинчи мисрада рамал баҳрига мансуб фоилотун фоилун рукнлари эркин такрорланади, аммо аруз амалиётида бу рукнлар такроридан бирор вазн тармоғи ҳосил бўлмайди. Бу ўринда шоир рукн ва туроқни тенглаштиришга уринади, аруз рукнларини эркин такрорлаш орқали туроқланишга йўл очади. Рукнни туроққа тенглаштириш билан аруздан бармоққа ўтиб борилади, янада аниқроқ ифоласак, бармоққа ўтишда аруздан тўла воз кечилмайди, аруз асосига таянган ҳолатда ўтилади. Ғазалнинг кейинги байтлари бўлса тўлиқ рамал баҳрида давом этган бўлиб, шоир яна аруз чегарасида қолади:

Кел-ма-кел-ма/ эй па-ри сен/ тан-ла-ринг нур/дир се-нинг

Тан-ла-ринг нур/ юз-ла-ринг нур/ тенг-ла-ринг ҳур/дир се-нинг

–V– – / –V– – / –V– – / –V–

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

тарзида. Ғазал маснавий тарзида қофияланган бўлиб, унинг жанр белгилари ҳам ўзгаришга учраган.

Хулоса ва таклифлар. “Миллий шеър” энди адабий тил қонуниятларини яратар, вазнни ислоҳ этар, рамзий-фалсафий мазмун билан тўйинган ҳолатда услубий янгиликка, ифода туранглигига интилар, кескин риторик сўроқлар ва хитоблар билан ловуллаб турарди. У

ҳам Шарқча, ҳам Ғарбча, айни вақтда миллий ҳодиса эди. Гарчи вазн, қофия жиҳатидан мумтоз жанрларга хос элементларга эга бўлса-да, тўлалигича ғазал, тўлалигича мусаммат, рубоий, таржеъбанд ёки таркиббанд эмас эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Афоқова Н. Ўзбек жадид адабиётида шеърий шакллар тараққиёти тамойиллари: фил.фан.док... дисс... – Тошкент, 2006. – Б. – 20, 166-167.
2. Маҳмуд Вадуд. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2007. – Б.34-42, 51-56.
3. Миён Бузрук. Ижодий йўлимиз тўғрисида // Ўзбекистон совет адабиёти. – 1935. - № 3-4.
4. Тожибоева М. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари: фил.фан.док... дисс... – Тошкент, 2017. – Б.62, 104.
5. Садои Туркистон. 1914 йил 3-сон.
6. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – Б.19, 85-88.
7. Фитрат, Абдурауф. Танланган асарлар. Жилд 5 // Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муалифи: Ҳ.Болтабоев. Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев ва бошқ.; Масъул муҳаррир: Н.Каримов. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.227-229.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

UDK: 823.456

Utkir NORMUMINOV,
Qarshi davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail: utkir.normuminov@gmail.com

TDO‘TAU professori, f.f.d. B.Mengliyev taqrizi asosida

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA ATOV BIRLIKLARI VA FRAZEOLOGIZMLARIDA XALQ MAQOLLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma’lumotlar manbayi sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlari, ma’naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo’ladi. Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi eng qulay va faol kommunikatsiya vositasi sifatida, jamiyat a’zolari o‘rtsasidagi mavjud aloqalarni tartibga solish va uni rivojlantirishga ham xizmat qilishi kerak.
Kalit so‘zlar: Maqol, ta’lim, g’oya, zamon, tizim, shaxs.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF FOLK PROVERBS IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES AND PHRASEOLOGY

Annotation

The phraseological fund of the language is a valuable source of information on the culture and mentality of the people. Phraseologisms refer to the myths, customs, narrations, customs, traditions, spirituality, morals, etc. of a particular people. will be concentrated. The fact that language is a social phenomenon, as the most convenient and active means of communication, should also serve to regulate and develop the existing connections between members of society.
Keywords: Proverb, education, idea, time, system, person.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ И ФРАЗЕОЛОГИИ

Аннотация

Фразеологический фонд языка является ценным источником информации о культуре и менталитете народа. Фразеологизмы относятся к мифам, обычаям, сказаниям, обычаям, традициям, духовности, нравам и т. д. того или иного народа. будет сконцентрирован. Тот факт, что язык есть социальное явление, как наиболее удобное и активное средство общения, должен также служить регулированию и развитию существующих связей между членами общества.
Ключевые слова: Пословица, образование, идея, время, система, человек.

Kirish. Nominativ gaplarda fikrning nisbiy tugalligi, predikativlik intonatsiya orqali ifodalanadi. Intonatsiya mazkur gaplarda alohida ahamiyat kasb etadi. Intonatsiya tufayli oddiy so`z gapga aylanadi. Nominativ gap, odatda, yakka holda qo`llanmaydi, undan so`ng ko`pincha boshqa bir gap keladi.

Nominativ gaplarda nutq so`zlanib turgan paytda mavjud bo`lgan predmet yoki voqea-hodisalar nomlanadi, qayd etiladi. Bunday gaplar quyidagi semantik xususiyatga ega:

1. Aniq predmetlarning mavjudligini tasdiqlaydi: Bir chetdagi stol ustida katta-kichik limonlarning suratlari. Boshqa stolda mikroskop.Mayda shishachalarda limon suvlari, yaproq tolqonlari, limon poyalari.

2. Mavhum predmetlarning mavjudligini tasdiqlaydi: Avazlarning hovlisida boshqa o`ylar, boshqa tashvishlar.

3. Turli tabiat hodisalarining mavjudligini tasdiqlaydi: Yaproqlar... yaproqlar! Quyosh shu’lasida jilva urib, cho`g`dek tovlanib turgan oltinrang va shafaqrang yaproqlar! Hazin va za’faron yaproqlar! O, ko`p latofat bor sizlarda! (F.Musajonov). Ariq bo`yida gulsapsar, namozshomgul, rayhon, uch-to`rt tup atirgul, yarim bo`yracha joyda elpillab o`sgan o`sma.

4. O`rin-joyning mavjudligini tasdiqlaydi: Cho`l! ... Cho`lning ham o`z gashti bor, zavqi bor! Tanish ko`cha. Yo`l yoqasida o`sha novcha daraxtlar!

5. Aniq paytini tasdiqlaydi: Mayning oxirlari. Vodiylarda barvaqt xazon bo`lgan lolaqizg`aldoqlar Turkiston tizma tog`ining etaklarida endi ochilgan.

Xazonrezlik payti. Xirot bog`lariga suv beradigan Hiriyrud daryosi va Injil anhorining qirg`oqlariga za’faron yaproqlar to`kilgan.

6. Hayot voqealarini tasdiqlaydi: Yoqimli ohang, zavqli qo`shiqlar. Anorxon yo`lidan to`xtab tinglaydi.

7. Ko`rsatishni ifoda qiladi: Manna, yosh-yosh chinorlar! Barglari to`kilmabdi. Shoxlarini qor bosgan. Ana, archalar. Ana, akasi bilan yangasi turadigan imorat. Bu imorat Zeboga yaqin, aziz ko`rinib ketdi.

Nominativ gap yig`iq va yoyiq bo`lishi mumkin. Yig`iq nominativ gap bosh bo`lakning o`zidan iborat bo`lsa, yoyiq nominativ gap bosh bo`lakdan tashqari ikkinchi darajali bo`laklardan tashkil topadi. Masalan: Kechqurun. Quyosh ufqni qip-qizil qondek lovillatib botib bormoqda. Iliq tun. Qumlarning shitirlashi suv yuzida engilgina suzgan qayiq sasiyday mayin sadoni eslatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mashhur rus tilshunosi B.A. Larinning ta’kidlashicha, “Frazeologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o’z davrining mafkurasini bilvosita aks yettiradi”. Frazeologizmlarning semantikasida xalq madaniyati rivojining uzoq jarayoni aks yetadi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va ma’naviy-madaniy meyorlar, diniy tasavvurlar, milliy an’ana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxetiplar o’z aksini topgan bo’lib, ular avloddan-avlodga uzatiladi. F. I. Buslayevga ko’ra, frazeologizmlar o’ziga xos kichik dunyo bo’lib, ular ajdodlar tomonidan avlodlarga meros qilib qoldirilgan axloqiy qoidalar va haqqoniy fikrlarni o’z ichiga olgan qisqa, hikmatli ifodalardir. Ular millatning o’ziga xos ruhini betakror obrazlar

vositasida ifodalaydigan har qanday milliy tilning jonidir. V.A. Maslova frazeologizmlar tahlil qilib, ular haqida quyidagi gipotezani ilgari suradi:

1. Frazeologizmlarning aksariyatida aniqlanishi lozim bo’lgan milliy madaniyatning “izi” mavjud.

2. Frazeologik birliklarning ichki shaklida obektiv olamning u yoki bu hodisalarini obrazli tasavvuri bo’lgan madaniy informasiya saqlanadi va u frazeologizmga madaniy-milliy boyoq beradi.

3. Madaniy-milliy o’ziga xoslikni aniqlashda madaniy-milliy konnotasiyani ochish juda muhimdir.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazelogizmlar alohida rol o’ynaydi. Aniqrog’i, frazeologiya olam lisoniy manzarasining bo’lagidir. Frazeologik birliklar “xalq hayotining ko’zgusi”dir. Frazeologik birliklarning tabiati til yegasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so’zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an’analari bilan chambarchas bog’liqdir. Frazeologik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi. Frazeologik birliklar har doim subektga qaratilgan bo’ladi, ya’ni ular olamni tasvirlash uchungina yemas, balki uni talqin qilish, baholash va unga subektiv munosabat bildirish uchun yuzaga keladi. Frazeologizm va metaforalar aynan mana shu jihati bilan boshqa atov birliklaridan ajralib turadi. Har bir xalq vakili o’z fikrini obrazli yoki his-hayajonli tarzda ifoda yetish maqsadida barqaror so’z birikmalari yaratishda o’ziga yaqin yoki tanish narsa va hodisalar nomlaridan foydalanishga harakat qiladi. Masalan, “boshdan-oyoq”, “to’la-to’kis”, “butunlay”, “tamomila” tushunchalarining obrazli ifodasi uchun yunon tilida Ot alfi do omegi iborasi ishlatiladi. Mazkur iboraning ta’sirida turk tilida A’dan Ze kadar rus tilida Ot A do Ya iboralari paydo bo’lgan. Yoki yunon tilida “ibtido va intiho”, “hayotning boshi va oxiri” ma’nosida “Alfa va Omega” iborasi qo’llaniladi. Ayni iboralarning obrazliligi mazkur tillardagi birinchi va oxirgi harflarning majoziy qo’llanilishi – bir-biriga qarshi qo’yilishi asosida vujudga kelgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Lingvokulturologiya fanining asoschilaridan biri, Moskva frazeologik maktabining rahbari V.N.Teliyaning yozishicha, tilning frazeologik tarkibi “lingvomadaniy jamoa milliy o’zligini ko’radigan ko’zgudir”. Aynan frazeologizmlar til yegasining dunyoni, hodisalarni o’ziga xos ko’rishini namoyon yetadi. Masalan, o’zbek xalqining turmush tarzi (bozor bahosi “hamma qatori, hech yon bosmay”, xirmon ko’tarmoq “yekin-tikinni yig’ib, hosil meyorini hisob-kitob qilmoq”), milliy kiyim-kechaklari (to’n kigizmoq “qo’shib-chatib, pardozlab gapirmoq”, kavushini to’g’rilab qo’ymoq “haydab yubormoq”), yeguliklari (xamir uchidan patir “katta ko’p narsadan boshlang’ich va kichik bir qism”) va h.k.

Ma’lumki, xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma’lumotlar manbayi bo’lgan tilning frazeologik fondini boyitishda yozuvchilarning o’rni beqiyosdir. O’zbek milliy frazeologizmlarining boyishi va rivojlanishiga yeng katta hissa qo’shgan yozuvchilardan biri A.Qahhordir. Yozuvchining xalq iboralaridan foydalanish mahorati, uning frazeologik novatorligi qator ilmiy tadqiqotlarda o’rganilgan. Chunki, A.Qahhor qo’llagan frazeologizmlarning aksariyatida madaniy-milliy konnotasiya kuchli, ularda milliy madaniyatning ruhi, “izi” mavjud.

“Xalqning so’z donoligini mukammal yegallagan yozuvchi o’z hikoyalarida iboralardan muntazam va ifoda maqsadiga favqulodda muvofiq tarzda foydalanadi. O’zi ham yangi iboralar yaratadi, ammo bu yangi iboralar xalqning o’zida mavjud bo’lgan iboralarning modeliga asoslangan bo’ladi. Shuning uchun yozuvchining yangi iborasini o’qiganda, xalqning o’zidagi tegishli ibora ham yesga tushadi. Aytish mumkinki, yozuvchchi bitta iborani qo’llaydi, lekin yozuvchi maqsadi uchun bir paytning o’zida ikkita ibora “ishlaydi”. Mana bir dalil: “Yeshakni yashirsangiz, hangrab sharmanda qiladi (“Ikki yorti bir butun” hikoyasi). Ayni ibora Qahhorniki, bu iborani o’qish bilan “Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi” degan xalq iborasi yesga tushadi, ya’ni tekstda implisit ravishda bu ibora ham ishtirok yetadi, uni birinchi ibora ovozsiz “chaqiradi”. Bu– qahhorona mahorat”.

A.Qahhorning xalq iboralari modeli asosida yaratgan va bizga meros qilib qoldirgan ayrim iboralari bugungi kunda haqiqiy xalq iborasiga aylangan. O’zbek tilida “tekinxo’r” ma’nosini ifodalagan tekin tomoq iborasi mavjud. “A.Qahhor mana shu iboraning strukturasi va tayanch komponenti tekin so’zi asosida yangi, original ibora yaratadi: tekin quloq. Bu ibora tamomila yangi tushunchani, ya’ni qarshiliksiz quloq soladigan, toqat bilan tinglaydigan odam” tushunchasini ifodalaydi: Odamlarki bor, halol mehnat bilan o’zini ko’rsatgani yerinadi-yu, olamda borligini ma’lum qilib turish uchun ko’proq gapirishga harakat qiladi; majlis-pajlisda so’z tegib qolsa, foydali biron fikr aytish uchun yemas, gapirish, faqat gapirish uchun gapiradi. Jamiyatda o’zi ko’rinmay, faqat tovushi chiqadigan bu xildagi odamlar, tekin quloq topilsa, bitta yeski to’ppi to’g’risida sakkiz soat suv ichmasdan gapiradi (Tanlangan asarlar, I t., 1957, 279-bet).

Xalq og’zaki ijodiyoti, dostonlar, turli-tuman afsona va rivoyatlar frazeologizmlarni shakllantiradi, ularga sayqal beradi, ularni xalq mulkiga aylantiradi. Binobarin, “Alpomish”, “Go’ro’g’li”, “Rustamxon”, “Kuntug’mish” kabi ulkan dostonlarda o’zbek xalqining ko’hna va hamisha navqiron tili o’zining butun imkoniyatlari va go’zalligi bilan “jilvalangan”.

“Alpomish” dostonidagi betakror, g’oyatda nozik iboralarni ko’rib lol qolasiz. Ana shunday iboralardan biri “gap yetaklamoq”dir. “Yurishimiz qirqin qizlar bilmasin, U qurg’urlar gap yetaklab yurmasin, Yel ichida malomat so’z bo’lmasin”. Mazkur iboraning hozirgi tilimizdagi muqobili bo’lmish “gap(ni) ko’tarib yurmoq” iborasida gapning bevosita harakati yo’q, u goyo oddiy bir narsa, uni faqat ko’tarib yuradilar, xolos. “Gapni yetaklab yurmoq” iborasi shuning uchun o’tkir va o’zg’irki, unda gapning o’zi bevosita yuradi, faol harakatga qodir, faqat uni chirkin maqsadlarga xizmat qildirish uchun qayoqqa xohlashsa, o’sha yoqqa yetaklab yuradilar, bechora gap yetovdagi molday iznini no’xtachiga tamoman tutqazib ketaveradi, no’xtachining muddaosi yesa gapning ma’noyu mantiq muvozanatini butunlay boshqa burchakka burib yuborishdan iborat. Frazeologizmlarning muayyan guruhi xalqlarning urf-odatlari, an’analari va irimlari ta’sirida shakllanadi. Jumladan, o’zbek xalqida azaldan quloqtishlar odati mavjud. Quloqtishlar, ya’ni beshikketdi odati hozirgi kunda Surxondaryo viloyatining ayrim tuman va qishloqlarida saqlanib qolgan. Oilada qiz bola tug’ilib, chillasi chiqqandan keyin beshik to’yi o’tkaziladi. Qarindosh urug’, do’st-og’aynilar yangi farzand bilan muborakbod yetgani bu oilaga kelishadi. Shunda o’g’illik birodarlardan biri niyat qilib, yetaklab borgan 5-6 yashar o’g’ilchasiga chaqaloq qizchani tilaydi, so’ratadi. Qizi bor oilaning buvasi, buvisi, ota-onasi va qarindosh-urug’lari rozilik berishsa, “quloqtishlar” odati o’tkazilgan. Boyagi bolakay beshikda yotgan qizaloqning “qulog’ini tishlagan. Qadim zamonlarda bunday “qudachilik” marosimi qabilalar o’rtasidagi urush-janjallarga chek qo’ygan. Tinch qo’shnichilikni saqlab qolgan. Mazkur odatni ifodalovchi, “qiz bolani go’dakligidayoq bo’lajak qaylig’i deb belgilab qo’ymoq” ma’nosida qulog’ini tishlamoq iborasi qo’llaniladi: Qizimni tilga olaverma, tug’ilgan kunida qulog’ini tishlagan kuyovi bor; o’g’ling kelib, kuyov bilan oramiz buzilay deb qoldi. O’zbek xalqining nikohlash marosimi, unashtirish odati bilan bog’liq iboralari tarkibida somatik so’zlar faol qatnashadi: boshlarini qovushtirmoq, boshlarini biriktirmoq, boshlarini qo’shmoq “kelin-kuyovqilmoq”; boshini ikkita qilmoq “uylantirmoq”; bir yostiqqa bosh qo’ymoq “turmush qurmoq”; boshini bog’lamoq “kelin qilib olishga shartlashib kelmoq” va h.k. O’zbek oilasida bola tug’ilishi bilan chilla

davriga katta ye’tibor beriladi. Farzand ko’rgan ayol va uning chaqalog’i chilla davrida maxsus sharoitda saqlanib, turli ins-jinslar va kasalliklardan himoya qilinadi. Frazeologik birliklarning tayanch komponenti sifatida tarixiy va diniy-mifologik mashhur shaxslarning nomlari kelishi mumkin: Xo’ja ko’rsinga “shunchaki nomigagina”, Musoning alamini Isodan olmoq “aybdor chetda qolib, aybsiz kishiga qarshi ish tutmoq”, Xizrni yo’qlasam bo’lar yekan “kimnidir ko’rish istagi qo’qisdan royobga chiqqanda aytiladigan ibora”. Turk tilida: Bir Köröğlü bir Ayvaz “bola-chaqasi yo’q yer-xotin”, Derdini Marko Paşa’ya anlat “dardini yeshitadigan hech kim yo’q”.

Turli geografik joy nomlari ham frazeologik birliklarning tayanch komponentlari vazifasida keladi. Masalan, o’zbekcha frazeologik birliklar tarkibida O’zbekiston hududida joylashgan shahar, qishloq, daryo va sahrolar nomlari uchraydi... Frazeologik birliklar tarkibida qo’llanilgan toponimlar o’zlari jonlantiradigan sifat va belgilar, chunonchi, uzoqlik, saxiylik, taqvodorlik kabi alomatlar timsollari sifatida namoyon bo’ladi: Beva xotinga Buxorodan it xuradi, onasini Uchqo’rg’ondan ko’rsatmoq frazeologik birliklari tarkibidagi “Buxoro”, “Uchqo’rg’on”, do Moskvi ne pereveshayesh, krichat vo vsyu Ivanovskuyu frazeologizmlari tarkibidagi “Moskva”, “Ivanovskaya” O’zbekiston va Rossiya hududlarida joylashgan geografik nomlar bo’lsa, yazik do Kiyeva dovedet, tuxumi Bag’doddan kelibdimi?, Do in Rome as the Romans do nomlaridir yoki “umid qilgan, kutgan narsaning teskarisi bo’lib chiqdi” ma’nosidagi Göründü Sıvas’ın bağları, “bu ish hozircha bo’lgani bilan keyinchalik orqasidan g’avg’o chiqadi” ma’nosidagi Karaman’ın koyunu, sonra çıkar oyunu tarkibida foydalanilgan “Kiyev”, “Bag’dod”, “Rome (Rim)”, “Sıvas”, “Karaman” shaharlari rus, o’zbek, ingliz va turk xalqlari uzoq asrlar davomida munosabat-muloqotda bo’lib kelgan shahar nomlaridir.

Tahlil va natijalar. O’zbek xalqi kiyinish madaniyati nuqtayi nazaridan ham dunyodagi xalqlarning oldingi saflarida turadi. Bir necha ming yillar ilgari ota-bobolarimiz yegniga yaktak-lozim, oyoqqa kovush-maxsi, yetik, boshga shabpo’sh, do’ppi, telpak, ustga chopon, to’n kiyib, belga belbog’, qars boylashgan. Shuning uchun ham xalqimizda yerkak kishilikni ramziy ifodalash xususida “belingda belbog’ing bormi?” degan ibora qolgan.

Har bir xalqning o’ziga xos kiyim-kechak nomlari va realiyalari ham milliy frazeologizmlarni hosil qilishda asos vazifasini o’taydi. Masalan, to’nini teskari kiyib olmoq “o’chakishgan holda qasarlik qilmoq”, do’ppini osmonga otmoq “juda xursand bo’lmoq”, do’ppi tor keldi “iloj-imkonsiz og’ir ahvolga tushmoq”, bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan “yoshi kattaroq, turmush tajribasi ko’proq” chorig’ini sudramoq “zo’rg’a-zo’rg’a, amal-taqal qilib yashamoq”, paytavasiga qurt tushdi “xotirjamligi buzilib, bir yerda tinch tura olmaslik”, ko’rpasiga qarab oyoq uzatmoq “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”, chovlisini solmoq “aralashmoq”, turk tilida Ali’nin külâhını Veliye Veli’nin külâhını Aliye giydirmek “puli bo’lmagani holda, birovdan olgan pulni boshqasiga, boshqasidan olganini yana boshqa birovga berib kun ko’rmoq”, Bir don bir gömlek “yarim yalang’och holda” iboralari shular jumlasidandir.

O‘zbek xalqi turmushida kundalik hayotda ishlatiladi-gan uy-ro’zg’or buyumlari ham muayyan frazeologizmlarni shakllantirganini ko’rish mumkin: ko’rpasiga qarab oyoq uzatmoq “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”: Ha, onang ko’rpasiga qarab oyoq uzasin, uqdingmi?; chovlisini solmoq “aralashmoq”: Nigoraga hayronman, har narsaga o’z chovlisini solavermay, tinchgina yursa nima qilarkin.

Iste’mol qilinadigan taom nomlari mavjud bo’lgan frazeologik birliklar ham ko’p hollarda milliy xususiyatga yega bo’ladi: osh bermoq “to’y-marosim munosabati bilan katta qozonda palov damlatib, ziyofat o’tkazmoq: Xuddi shu o’g’il tug’ilganda Pirimqul hoji qo’y ham, ho’kiz ham so’ydirib, yurtga osh berdi ; tog’ni tolqon qilmoq “har qanday katta va og’ir ishni ham bajarmoq”: Undan keyin charchamaguningcha chopma, ayni qizishgan vaqtingda, g’ayrating kelib, tog’ni tolqon qilaman deganingda dam ol, birpasgina dam ol!

Turli madaniyatlarda iste’mol qilinadigan taom turlari haqida gap ketganda, birinchi navbatda, taom tayyorlanadigan mahsulotning halol yoki haromligiga ye’tibor qaratiladi. Shuning uchun ham muayyan lingvomadaniy birliklarning obrazliligi joriy yetilgan taqiq asosida yaratiladi.

Taqiqlangan mahsulot nomi yesa ifodaning milliy xususiyatini tashkil yetadi. Masalan, baqa go’shti fransuzlarning yeng lazzatli taomi hisoblansa, xitoyliklarda bunday fazilat ilon go’shti zimmasiga tushadi. Qadimda ruslar ot go’shtini yemagan bo’lsalar, haqiqiy musulmon cho’chqa go’shtini iste’mol qilmaydi. Mol go’shti dunyoning deyarli barcha xalqlari uchun iste’molbop bo’lgani holda, uni hindlar yemaydilar, chunki sigir ularning tasavvurida muqaddas sanaladi. Frazeologizmlarning shakllanishida biron bir mahalliy hunarmandchilik yoki sanoatning ham muayyan ta’siri kuzatiladi. Jumladan, Rossiyadagi Tula shahri o’zining samovarlari, ingliz shahri Nyukastl yesa ko’mir sanoati bilan mashhurdir. Bu kabi xususiyatlar yezdit v Tulu so svoim samovarom yoki to carry coals to Newcastle singari frazeologik birliklarni yuzaga chiqargan.

Xulosa va takliflar. Xullas, frazeologizmlar dunyo, obektiv borliq va jamiyat haqida madaniy informasiya tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham frazeologik birliklar o’zida xalq mentaliteti va madaniyatini saqlovchi “hikmatlar xazinasi” bo’lib, ular avloddan avlodga meros qilib qoldiriladi. O’zbek tilining frazeologik boyligi haligacha to’liq to’planmagan. Frazeologizmlar lingvomadaniy jihatdan o’rganilmagan. Shuning uchun frazeologik birliklarni yig’ish, tasniflash, lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq yetish, ularni o’zga madaniyat iboralari bilan qiyosiy o’rganish bugungi o’zbek tilshunosligining kechiktirib bo’lmaydigan dolzarb masalalaridan biridir.

Ingliz tilida xalqaro sohada ko’plab lingvistik vositalardan, xususan, so’z yasalishidan foydalaniladi. Bino-barin, ingliz tilida terminlar yasash maqsadida (prefiksatsiya, sufiksatsiya)bir nechta so’z yoki so’z birikmalaridan foydalanishi mumkun. Quyida ingliz tilida terminlarning yasalish tamoillari va uslublarini keltiramiz: Prefiksatsiya yordamida terminlar, asosan, ingliz tilida old so’z qo’shimchalari (pre, inter, im,re, de, com, con, dis, ex) orqali yasaladi va biror bir ish-harakatning oldindan bajarilganlidini yoki bajarilishi kerakligini bildirishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Кунин А.В. Английская фразеология. - М.: ВШ. 1970. - 344 с.
2. Ўзбек халқ мақоллари. –Тошкент : F.Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.1989. -511 б.
3. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Москвқа: 1967.
4. Мезенцева Е.С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. -№2. 2005. - с. 25.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. - Москва: Академия, 2001.-С.43
6. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008.
7. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarining 2-bosqich talabalari uchun “Hozirgi o‘zbek adabiy tili darsiligi”.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК:81.32

Мардон РАҲМАТОВ,
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти
E-mail:mardonrahmat@gmail.com

ЎзМУ профессори, филол.ф.д. М.Қурбонова тақризи асосида

THE PROBLEM OF A POETIC SENTENCE IN THE LYRICS OF ALISHER NAVOIY

Annotation

In the genres of classical literature, in particular, the basic poetic unit strictly adheres to the unity of content and form in all lyrical genres based on verse. The main unit of their ghazals is the byte and its constituent parts, strings (misrs) consist of their devices with different forms and content, including Alisher Navoi's ghazals. The classification and analysis of existing devices that form a byte structure in accordance with the signs of communication are also considered important issues.
Key words: Gazelle, byte, string, predicate, predicativity, syntax, semantics, communication, sentence.

ПРОБЛЕМА СТИХОТВОРНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЛИРИКЕ АЛИШЕРА НАВОИЙ

Аннотация

В жанрах классической литературы, в частности, основная поэтическая единица строго придерживается единства содержания и формы во всех лирических жанрах, основанных на стихе. Основной единицей их газелей является байт и его составные части, стихотворные строки (мисры) состоят из своих устройств с различной формой и содержательным планом, в том числе газелей Алишера Навои. Классификация и анализ существующих устройств, формирующих байтовую структуру в соответствии с признаками коммуникативности, также считаются важными вопросами.
Ключевые слова: Газель, байт, строка, предикат, предикативность, синтаксис, семантика, коммуникация, предложение.

АЛИШЕР НАВОИЙ ЛИРИКАСИДА ШЕЪРИЙ ЖУМЛА МУАММОСИ

Аннотация

Классик адабий жанрларда, хусусан, асосий шеърий бирлиги байтга асосланган барча лирик жанрларда мазмун ва шакл бирлигига қатъий амал қилинган. Ғазалларининг асосий бирлиги саналган байт ва унинг таркибий қисми саналган мисралар турли шаклий ва мазмуний планга эга бўлган қурилмаларидан ташкил топган, жумладан, Алишер Навоийнинг ғазаллари ҳам. Байт структурасини шакллантирувчи мавжуд қурилмаларнинг коммуникативлик белгиларига кўра таснифлаш ва уларни таҳлил қилиш ҳам муҳим масалалардан саналади.
Калит сўзлар: Ғазал, байт, мисра, предикат, предикативлик, синтаксис, семантика, коммуникация, гап, жумла.

Кириш. Тилшунослик илмида муайян бир гап мақомини белгилашда предикатнинг ўрни муҳим саналади. Лингвистик адабиётларда предикат семантик, мантиқий ва грамматик тушунча эканлиги таъкидланади [8]. Семантик тушунча сифатида предикат ҳар қандай синтактик қурилманинг номинатив асоси. Грамматик тушунча сифатида предикат ўзи бошқариб келаётган синтактик элементларнинг маркази, мантиқий тушунча сифатида фикрнинг субъект белгисини билдирувчи қисми.

Предикат предикативлик билан узвий боғлиқдир. Ҳар қандай предикативлик предикат асосида шаклланади, яъни гап предикативлик белгилари (модаллик, шахс, замон, майл)га эга бўлади ва предикатнинг ўзи энг кичик гап саналади [8]. Демак, гапнинг семантик ва грамматик асоси предикативлик бўлиб, уни ташувчи асосий элемент кесимдир. Формал-функционал йўналиш вакиллари ишларида ҳам замон, модаллик, шахс-сон категориялари феълнинг морфологик категорияси сифатида эмас, балки, кесимлик категорияси эканлиги ва ушбу категориялар мазмуни кесим позициясида келувчи барча сўз шаклларида мавжудлиги ҳақидаги мулоҳазалар билдирилади [7].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Формал-функционал йўналиши вакиллари тадқиқотларининг аксарияти ҳозирги ўзбек адабий тили (асосан насрий асарлар тили)ни ўрганишга қаратилган ва шу асосда назарий хулосаларга келинган. Мавжуд назариялар шеърий асарлар тилига ҳам тегишли. Атов бирлиги [W]га эга бўлган сўзларнинг ифодалайдиган маънолари (тасдиқ//инкор, майл//замон, шахс//сон)га нейтраллиги ўзбек тилининг барча услублари учун бир. Айтиш мумкинки, [Pm] ҳар қандай сўзларга қўшилиб, ҳар хил кесимлик кўрсаткичлари маъноларини юзага чиқаради ва гап марказини шакллантиради. [Pm] исталган атов бирлигига нутқий гап мавқеини таъминлаб беради, яъни исталган атов бирлиги [Pm] воситасида маълум бир парадигмада турган муайян бир шаклни қабул қилгач, маъновий ва интонацион бутунликка эга бўлган нутқий гап сифатида юзага чиқади [1]. Аммо мумтоз шеърий асарларда, жумладан, лирик асарларнинг байт/мисралар таркибида бу каби одатий меъёрлар яширин ҳолда қўлланиши ва бугунги кун учун ноодатий бўлган гап турларини ҳосил қилганлиги кузатилади.

Тадқиқот методологияси. Ҳар қандай ахборот, матн ўзининг ички структура элементларига эга бўлгани каби поэтик ахборот, яъни шеърий матн ҳам ўзининг ички тузилишга эга. Аслида бу хусусият барча ахборот манбалари учун умумий саналса-да, бироқ уларнинг орасидаги фарқли жиҳатлари талайгина. Бу фарқ, биринчи навбатда, шеърий ритм билан боғлиқ. Ритм энг асосий ва фундаментал фарқ бўлиб [5], у шеърий ахборотнинг тузилишига, услубига, шаклига таъсир қилади, ундаги ифода шаклларининг ранг-баранглигига олиб келади ва, ўз навбатида, тил бирликларининг бирикувчанлиги, семантик мосланувчанлиги ва вазифасига катта таъсир қилади. Натижада шеърий – поэтик нутқ (ахборот) санъат тили, поэтик тил даражасига кўтарилади. Поэтик нутқ санъат тили, поэтик тил вазифасини ҳам бажарар экан, албатта, унинг барча структура элементларини, жумладан, байт ва унинг синтактик структурасини лингвистик нуқтаи назаридан ўрганишни талаб қилади. Ўзбек тилшунослигида байт синтаксиси махсус тадқиқот

объекти бўлмаган, лекин байтларга хос айрим жиҳатлар, унинг айрим структура элементлари, жумладан, уларнинг қўшма гапларга муносабати таҳлилга тортилган. Жумладан, Н.Умарова Алишер Навоий ғазаллари мақта байтларининг структурасидан ўрин олган сабаб ва оқибат муносабатли қўшма гаплар монографик планда тадқиқ қилган [10], Н.Жўраева эса байт ва унинг поэтикасини ўрганган [4].

Таҳлил ва натижалар. Ғазаллар таркибий қисми саналган байт/мисра шундай синтактик қурилмалардан шаклланадики, уларнинг муайян бир қолипи, ифода тури мавжуд эмас, улар ҳар бир байтда такрорланмас. Ғазал матни синтаксиси ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш учун унинг структура элементлари – байт/мисра таркибидаги гапларнинг ўзига хос белги-хусусиятларини, уларнинг юзага келиши сабабларини аниқлаш, уларнинг илмий асосини яратиш ва уларни таснифлаш зарур бўлади. Зеро, ҳаққоний илмий тасниф ҳар қандай мураккаб ҳодисанинг табиати ҳамда моҳиятини очишга ва уларни янада ишончли бўлишига олиб келади.

Байт синтаксиси бўйича тадқиқот ишлари олиб борилганда ғазал байтларига қўйилган дастлабки талаблар (бир байт, бир мустақил мотив) асосида иш кўрилса мақсадга мувофиқ саналади. Шу боис таҳлилларда асосий эътиборимизни бир байт, яъни икки мисранинг икки гап/икки мазмун (икки предикатив ифода)га тенглигига қаратдик.

Ғазал байт/мисралари таркибидаги синтактик бирликларнинг синтаксиси ва семанитикасини таҳлил қилиш жараёнида қуйидагиларга гувоҳ бўлдик:

Ғам тошин жисмимда пайконинг била банд айладинг,

Ул самарни бу йиғочқа барг пайванд айладинг. (ҒС 361)

yoki

Юз бало ҳижрон топар ҳар дам бу маҳзун жон учун,

Тенгри гўёким яратмиштур мени ҳижрон учун. (ҒС 466)

Мазкур икки байт ғазалларнинг матласига қўйиладиган талаблар асосида шакланган, яъни бир мисра – бир гапга тенг. Байт таркибидаги ҳар бир гап грамматик жиҳатдан мустақил шаклланган: тасдиқ/инкор, замон, шах-сон, майл маъноларига эга. Биринчи байтнинг биринчи мисрасидаги банд айладинг, иккинчи мисрасидаги пайванд айладинг от кесимнинг кесимлик маънолари (тасдиқ, ўтган замон, II шахс, бирлик, хабар майли); кейинги байтда эса ҳижрон топар феълида тасдиқ, келаси замон, III шахс, бирлик, хабар майли; иккинчи мисрадаги яратмиш феълида эса тасдиқ, ўтган замон, III шхс, бирлик, хабар майли маънолари мавжуд.

Ғазалларнинг биринчи байти – матланинг ҳар бир мисраси бошқа байт мисраларига қараганда ўзининг синтактик-семантик мутақиллигини тўлиқ сақлайди ва бунда гапнинг марказий бўлаги муҳим ўрин тутади. Адабиётшунослар таъкидлаганидек, ғазал матласининг шакл ва мазмун жиҳатдан мукаммал бўлиши ғазал мавзусининг тўғри англанишига хизмат қилади. Классик ғазал жанрига қўйилган талаблардан яна бири бундай байтларда шоир содда, чиройли ва ёқимли сўзларни қўллаши, лафз ва маъни уйғунлигига эришишдир [6]. Бундан ташқари ҳар иккала мисра ўзаро қофияланиши ва ўқувчиларнинг эътиборини тортиш вазифасини ҳам бажариши керак. Адабиётшунослик илмида ўзаро қофияланган бу турдаги байтларга нисбатан мусарраъ байт атамаси ҳам қўлланади. Мусарра байтларда поэтик фикрни ихчам, лўнда ифодаланиши кўра мақол ва афоризмларга ҳам яқинлашиб қолади. Шунингдек, бундай байтлар қасида жанрига ҳам хос, уларга нисбатан матлаъ байт (ёки байти матлаъ, бадиий санъат тури сифатида ҳусни матлаъ деб номланади) ҳам деб юритилади [4]. Қуйида ҳусни матлада жумланинг предикативлик белгилари билан боғлиқ муҳим жиҳатга тўхталамиз.

Алишер Навоий ғазалларида тусланган –б/п (-иб/-ип//-уб/-уп) равишдош шакли гапнинг марказий бўлаги сифатида қўлланган:

Парийвашим қора бўркинки, бир ён эгри қилибдур,

Магарки шамъи жамоли фатиласи эгилибдур. (ҒС 146)

Ул ойки, жафо нардини хўблардин утуптур,

Ё раб, не бало, меҳру вафони унутуптур.(ҒС 175)

Баъзан ғазаллар матнида мазкур равишдош (феъл кесимлар)нинг тусловчиларсиз қўлланиши ва улар ҳам гапнинг тўлақонли кесим (гапнинг марказий бўлаги) сифатида келганлигига гувоҳ бўлдик. Бундай предикатларнинг тусловчи қисмлари (предикативлик шакллари) шеърий эллипцияга учрайди.

Шеърий матнда жумла предикатининг предикативлик белгиларисиз қўлланиши кенг тарқалмаган. Бу фақат мумтоз шеъриятга хос. Шунинг учун улар қўшимча изоҳларни талаб қилади. Аслида бундай предикатларни тусловчиларсиз эмас, балки белгисиз тусланган равишдош шакллари сифатида изоҳлаш тўғри бўлади. Гапнинг уюштирувчи маркази сифатида қўлланган феъл кесим (равишдош)нинг белгисиз тусланиши ҳар III шахс маъноси билан боғлиқ. Демак, бундай ўринларда –иб равишдошли тусланган феъллар шаклан равишдошнинг вазифа шаклига ўхшайди, бироқ унинг мазмунида гапга хос бўлган барча белгилар мавжуд бўлади. Биз бунга ҳозирги ўзбек тилининг грамматик қоидаларидан келиб чиқиб эмас, балки тилга тарихийлик тамойиллари ҳамда шоир тилнинг поэтик имкониятларидан унумли фойдалана олганлиги билан изоҳласак, масала янада ойдинлашади. Дастлаб, туркий тиллар тарихида (туркий-ўзбек ёзма манбаларида) феълнинг равишдош шакллари тўғридан тўғри ўзида предикативликни акс эттирмаган. Равишдошларнинг предикативликни акс эттириши ҳодисаси кейинги давр маҳсули саналади. Дастлаб, феъл шакллари, хусусан, равишдош шакллари коммуникативликни ифодаловчи тасдиқ-инкорлик, замон, шах-сон, модал маъноларни ифодалаш учун махсус сўзлардан, жумладан, дурур//турур ҳолат феъллари ва шахс-сон маъносини ифодалаш учун кишилик олмошларидан кўчган мен, сен, ол, биз/миз, сиз каби сўзлардан фойдаланилган:

Мен бариб дурур мен	Биз бариб дурур биз//миз
Сен бариб дурур сен	Сиз бариб дурур сиз
Ол бариб дурур -0	Анлар бариб дурур -лар
Кейинги тараққиёти (Навоий лирикасида):	
Мен барибмен	Биз барибмиз
Сен барибсен	Сиз барибсиз
Ол барибдур/дурур	Алар барибдур/дурурлар

Ғазаллар баёнида бундай ифода шаклларни тез-тез учратамиз. (Қуйида шеърий эллипцияга учраган предкативлик шакллари қавс ичида бериб борилади). Шоир тилнинг айни шу архаик хусусиятидан унумли фойдаланган ва турли синтактик қурилма (жумла)ларни шакллантирган:

Ул ой қасдима тийғи буррон чекиб (дур),

Мен оллида шукронаға жон чекиб (мен). (ҒС 65)

Ғазал матнида дурур/дур//турур/тур кесимлик шакли исталган шахс (I, II, III шахс)да шаклланган жумланинг белгисиз тусловчиси сифатида қўлланиши мумкин. Шеърий нутқда қисқаришга учраган кесимлик шакллари оқали ифодаланадиган шахс маъноси гап таркибидаги бошқа синтактик шакллар маъносидан ойдинлашади. Классик шеъриятга хос бу ҳодиса кўпроқ яширин тусланган -иб равишдошли феъл предикатларда кузатилади. У матлаъ байтларнинг турли қисмларида садр-аруз ва ибтидо-ажузда, баъзан ҳашвда қўлланган. Буни, албатта, ғазалларга шеърий, яъни ритм талаби билан юзага келишини алоҳида таъкидлаш ўринли.

садр		ҳашв		аруз
ибтидо		ҳашв		ажуз

Қуйидаги мисолда яширин тусланган равишдош шакли миср структурасининг охрида, аруз ва ажузда қўлланган:

Чобукум рахш уза ҳижрон йўлида пўя қилиб(дурур/дур),

Мен анинг кейнича гоҳе югуруб(men), гаҳ йиқилиб(мен). (ҒС 66)

Байт/мисра таркибидаги равишдош ўрамли қурилмаларнинг жумла синтаксисидаги ўрнини белгилаш муҳим саналади. Шунинг учун биринчи навбатда унинг грамматик шахс маъносига ойдинлик киритиш лозим бўлади.

Не махласим бор: анинг ишқидин канора қилиб(мен),

Не тўймоғим бор: анинг ҳусниға наззора қилиб(мен). (ҒС 64)

Жумлада равишдош ўрам тусланган. Унинг таркибида шаклланмаган I шахс – мен шахс-сон шакли мавжуд: уни қуйидагича транформациялаш мумкин: Унинг ишқидан четлатилдим, лекин (ишқ дардидан) қутула олмаяпман. Унинг ҳуснига қанча назар солсам ҳам, тўймаяпман.

Шунингдек, ғазаллар байт/мисрасининг аруз қисмида ҳам тусланган феъллар билан бир қаторда равишдошларнинг тусланмаган шакллари ҳам фаол қўлланган. Буни ғазалнинг радифи ёки қофияси -б(-иб) шаклига асосланган тури бўлса, бу яққол кўзга ташланади. Уларни, албатта, тусланган феъллардан фарқлаш лозим бўлади. Белгисиз тусланган равишдошлар ғазал байт/мисраларининг бошқа қисмларида, жумладан, байтнинг садр ва ибтидо қисмларида ҳам қўлланган:

Жон етиб(дур) оғзимға топмон дарди ҳижрондин халос,

Жонни ҳижрондин халос эт ё мени жондин халос.(ҒС 273)

Ғазаллар матнидаги -иб равишдош шаклли сўзларни равишдошларга хос ҳолат ёки пайт маъносини ташувчи грамматик шакл сифатида қабул қилинса, услубий ғализлик пайдо бўлади, жумла мазмуни очилмай қолади. Натижада шоирнинг мазкур жумладан кўзлаган мақсади амалга ошмай қолади. Бу эса, ўз навбатида, гапнинг синтактик қурилиши таҳлили билан боғлиқ муаммоларни ҳам пайдо қилади. Юқоридаги байтнинг биринчи мисрасини ҳижрон дардидан халос бўла олмадим, шунинг учун жоним оғзимга етди (етибдур) тарзида тушиниш лозим. Демак, мазкур шеърий матндаги жон етиб феъли равишдош шакли сифатида эмас, балки тусланган III шахс шаклидаги соф феъл саналади. Шунинг учун мазкур байтнинг биринчи мисраси иккита мустақил жумладан ташкил топган, дейишга асос бўлади.

Ғазаллар матнида чун боғловчили эргаш гаплар ҳам фаол қўлланган. Насрий асарлардан фарқли ҳолда чун боғловчили бирламчи пропозициянинг кесимлик шакллари яширинган ҳолда қўлланиб шаклан иккиламчи пропозиция сифатида намоён бўлади. Яъни чун боғловчили гап (предикатив қурилма) шаклан иккиламчи предикат шаклига эга бўлади [9]. Ғазаллар матнида унинг -б (-иб) равишдош шакллари билан қўлланган ўринлар учрайди. Бундай пропозицияларнинг кесимлик шакли ўтган замон, аниқлик майлидаги III шахсдан иборат: уларни (-иб)дурур/дур шакли орқали ўтган замон маъноси англашилади:

Чун ўтуб (дур) ишқ аҳлидин ошуби сабру фаҳм ўлуб (дур),

Чун етиб (дур) зуҳд аҳлиға торожи ақлу дин солиб (дур). (ҒС 54.)

Байтдаги предикативлик белгиси яширин бўлган ўтиб (дур), етиб(дур) байтнинг садр-ибтидо қисмида, фаҳм ўлуб(дур), солиб(дур) эса аруз-ажуз қисмларида қўлланган ва гапнинг марказий бўлаги – синтактик кесими саналади.

Шунингдек, от кесимли гапларда боғламаларнинг яширин қўлланиши ҳам кузатилади. Шеърий асарларда III шахс от кесимларнинг грамматик жиҳатдан тўлиқ шакллантирилмаганлиги ҳам уларнинг мазмунини англашда ва синтактик таҳлида маълум даражада қийинликлар туғилади:

Топмоқ ажиб(дур) фикру таҳайюл била сени,

Етмак маҳол(дур) ақлу фаросат билан санга.(ҒС 4)

Феълнинг яширин (эллиптик) кесимлик шаклига эга бўлган равишдош шаклларининг байт мисраларининг ҳашв қисмида қўлланилиши:

Эй зотинга ҳар неча қилиб(дур) ақл тафаккур,

Ул фикрга бўлмай самаре ғайри таҳайюр.(ҒС 132)

Зиҳе висолингга толиб тутуб(дур) ўзин матлуб,

Муҳаббатидин отингни ҳабиб атаб(дур) маҳбуб.(ҒС 40)

Мазкр байтда қўлланган равишдош шакллари тутуб, атаб аслидда III шахс бирликдаги тусланган феъл бўлиб, гапнинг марказий бўлаги, яширин предикатив-ликка эга бўлган мустақил кесимдир. Маълум бўладики, бундай мисраларнинг ҳар бири мустақил ҳолда ўз кесимлик шаклларига эга гап сифатида қараш ўринли: Қандай яхши, талаб қилувчи (толиб) ўзини сенинг висолингга этишни талаб қилибди ва (у) ҳабиб ўзининг сенга бўлган чексиз муҳаббатидан отингни маҳбуб деб атабди.

Хулоса ва таклифлар. Предикативлик белгиларга эга бўлган, коммуникативликка хизмат қилувчи предикатлар Алишер Навоий лирик асарлари жумла семантикасини белгилашда муҳим ўрин эгаллайди.

Алишер Навоий лирик асарларида тусланган равишдош шаклларининг тусловчилари (предикативлик белгилари) ритм талаби билан баъзан белгисиз қўлланиши кузатилади. Бундай жумлалар услубий ғализ саналмайди, улар шеърий экспрессиясини таъминлашга хизмат қилади.

Тадқиқотда келтирилган таҳлиллар Алишер Навоий ғазалларини ўқиш ва унинг мазмунини тўғри тушуниш ва тўғри талқин қилинишига ёрдам беради.

Грамматик шаклидан қатъий назар синтактик бирликларнинг байт/мисра таркибида қўлланилиши ижодкорнинг поэтик маҳоратини белгилайди ва тил белгиларидан унумли фойдалана олиш имкониятини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Bobokalonov R. O’zbek tilida gap sintaksisi va so’z-gaplarning sistem-struktur talqini. -Toshkent, Fan. 2006. 24-b.
2. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. –Тошкент, 2002. 422-Б.
3. Абдураҳмонов Ғ. Тарихий синтаксис. – Тошкент: Фан, 1974. – 75 б.
4. Жўраева Н.Г. Ўзбек мумтоз шеъриятида байт ва унинг поэтикаси. Филол.фан.номз...диссер. –Т., 2004. 10-13-b.
5. Ковтунова И. Поэтический синтаксис. –М.: Наука. 1986. 7 с.
6. Қуронов Д. Адабиётшунослик луғати. -Тошкент: Akademnashr, 2010. 396-b.
7. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. –Т., Фан. 1976. с.80.
8. Нурмонов А.ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Т., Фан. 1992. 44-б.
9. Раҳматов М. Алишер Навоийнинг насрий асарларида эргаштирувчи боғловчили гапларнинг синтактик-семантик хусусиятлари. Филол.ф.номз. ...дисс. –Тошкент. 2008. 32-72-б.
10. Умарова Н. Алишер Навоий ғазалларида мақтасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши. Филол.ф.н. ...дисс.автореферати. – Фарғона, 2005
11. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.: –Ленинград. АН СССР, 1962. –274 с.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УЎК: 811.512.133’27

Dilnoza RO‘ZIMATOVA,
O‘zRFA, O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti ilmiy xodimi
E-mail: dilnozarozimatova05@mail.com

O‘z DSMI professori, f.f.d., M. Yuldashev taqrizi asosida

THE CONCEPT OF STATUS IN LINGUISTICS

Annotation

Social status is a multifaceted feature of a person, reflecting a certain set of characteristics. In this article, an administrator is given about the concept of social status, its definitions in Sociology, Psychology, its main feature. Also in linguistics it is touched on the meaning and essence of this concept. The science has been given information about who has studied it, what aspects it has spoken about. Pragmatic, sortsiolingvistical views on the concept of social status are described. Opinions about the colloquial dialogue are expressed.

Key words: Language, conversational communication, social status, social role, sociolinguistics, pragmalinguistics, conversational habit.

ПОНЯТИЕ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Социальный статус-это многогранная характеристика личности, отражающая определенный комплекс свойств. В данной статье дается понятие социального статуса, его определения в социологии, психологии, дается понятие об основной характеристике. Также в лингвистике затрагивается вопрос о сущности этого понятия. В науке приводятся сведения о том, кто их изучал, о каких аспектах идет речь. В прагматическом, социолингвистическом аспекте излагаются взгляды на понятие социального статуса. Изложены мысли о речевом общении.

Ключевые слова: Язык, речевое общение, социальный статус, социальная роль, социолингвистика, прагмалингвистика, речевая привычка.

TILSHUNOSLIKDA IJTIMOIY MAQOM TUSHUNCHASI

Annotatsiya

Ijtimoiy maqom – bu ma’lum xususiyatlar majmuasini aks ettiruvchi shaxsning ko‘p qirrali xususiyatidir. Ushbu maqolada ijtimoiy maqom tushunchasi, uning sotsiologiya, psixologiyadagi ta’riflari, asosiy xususiyati haqida ma’mulom berilgan. Shuningdek, tilshunoslikda ushbu tushunchaning mazmun-mohiyati haqida to‘xtalib o‘tilgan. Fanda kimlar tomonidan o‘rganilganligi, qaysi jihatlari haqida so‘z yuritgani haqida ma’mumotlar berilgan. Ijtimoiy maqom tushunchasiga pragmatik, sotsiolingvistik jihatdan qarashlar bayon etilgan. Nutqiy muloqot haqida fikrlar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Til, nutqiy muloqot, ijtimoiy maqom, ijtimoiy rol, sotsiolingvistika, pragmalingvistika, nutqiy odat.

Tilshunoslik qadimgi fanlardan biri ekanligi, til, uning tabiati, birliklari haqida eng qadimgi manbalar qimmatli ma’lumot berishi hammaga ma’lum. Tabiiyki, tilshunoslikning tadqiq manbai – til. Til esa, faqat va faqat insoniy jamiyatda uning o‘ziga xos aloqa aralashuv – muloqot vositasi sifatida yashagan va yashaydi. Jamiyatdan tashkari til va tilsiz jamiyat bo‘lishi mumkin emas. Tilning ijtimoiy mohiyati va muloqotning eng asosiy vositasi ekanligi hamma davrlarda barcha tilshunoslar tomondan yakdillik bilan tan olinganligi holda qadim-qadimdan XX asrning 70-yillarigacha tilning muloqot vositasi sifatida o‘nlab etnik, sotsialpsixologik omillar bilan birgalikda voqelanishi tilshunoslar diqqatidan chetda qolib keldi. Tilshunoslar muloqot jarayonida yaxlit bir butunlik sifatida voqelanuvchi va lingvo-etnopsixologik omillar majmuyi bo‘lgan muloqot birliklaridan faqat og‘zaki yoki yozma nutq shaklida voqelana oladigan hodisalarnigina tilshunoslikning tadqiq birligi sifatida ajratib oldilar va ularning tadqiq tahlili bilan mashg‘ul bo‘ldilar. Muloqotni jamiyat a’zolarining o‘zaro aloqa-aralashuvisiz va ularning bir-biriga ta’sirini fikr almashtirish (axborot berish va axborot olish)siz tasavvur qilish mumkin emas. Nutqiy muloqot (ruscha: “rechevoye obsheniye”, inglizcha “diskurs”) pragmatikada keng tarqalgan atamalardan biridir. “Muloqot” atamasi ko‘p holarda verbal, ya’ni so‘z, lisoniy vositalar orqali va noverbal, so‘zsiz, nolisoniy vositalar (imo-ishora, har xil belgi, nishona, ramz, simvollar) orqali axborot berish va bir-birining ta’siriga ko‘ra verbal yoki noverbal muloqot sifatida tasnif qilinadi [10]. Nutqiy muloqot deganda muloqot jarayonida lisoniy va nolisoniy vositalarning birgalikda, hamkorlikda ishlatilishi tushuniladi. Bu nutqiy muloqotning eng birinchi o‘ziga xosligidir. Inson dunyoqarashining o‘sishida til haqidagi bilimlar muhim rol o‘ynaydi Tilshunoslik fani predmetini kengaytirish, tilshunoslik rivojlanishining ichki tushunchalari tufayli ham, mantiq, psixologiya, sotsiologiya, etnografiya va boshqa fanlarning tilshunoslikning ayrim sohalariga faol kirib borishi, bir qancha gumanitar fanlarga mansub tushunchalarni tahlil qilish zaruratiga olib keldi. Sotsiolingvistikaning ayrim terminlari va tushunchalari sotsiologiya va ijtimoiy psixologiyadan olingan. Jumladan, ijtimoiy maqom va ijtimoiy rol tushunchalari ham psixologiya va sotsiologiya fanlari kesishmalarida vujudga kelgan. Ushbu tushunchaga dastlab “Словарь социолингвистических терминов” lug‘atidagi ta’rifga to‘xtalib o‘tishni joiz deb topdik. “Shaxsning jamiyatdagi mavqeyi, uning jamiyatdagi boshqa shaxslar bilan o‘zaro munosabatlarini belgilaydigan turli xil ijtimoiy iyerarxiyalardagi doimiy yoki vaqtinchalik o‘rni”. Shuningdek, lug‘atda keltirilishicha, ijtimoiy maqom tushunchasi turg‘un (qiz, erkak, xitoy), orttirilgan (o‘qituvchi, rahbar), vaziyat nuqtayi nazaridan (mijoz, xaridor) farqlanishi mumkin[8]. Ushbu tushunchaga boshqa manbalarda esa quyidagicha ta’riflar keltirilgan. Ijtimoiy maqom – bu ma’lum xususiyatlar majmuasini aks ettiruvchi shaxsning ko‘p qamrovli xususiyati[3]. Ijtimoiy maqomlarning aksariyatiga insonning o‘zi erishadi. Bunday maqomlarga orttirilgan maqomlar deyiladi. Talaba maqomiga oliy o‘quv yurtiga

kirish imtihonlarini muvaffaqiyatli topshirish, chempionlik maqomiga musobaqada g‘olib bo‘lish, er maqomiga nikohdan o‘tish yo‘li bilan erishiladi. Har qanday maqom huquq, majburiyat va unga mos me’yoriy muomaladan iborat boiadi. Jumladan, talaba maqomi darslarga qatnashish, imtihonlar topshirish, amaliyot o‘tash, universitet kutubxonasidan foydalanish va boshqalardan iborat bo‘iadi. Professor-o‘qituvchi maqomi muayyan fandagi salohiyat, ma’lum pedagogik malaka, ilmiy faoliyat, kafedra majlisida ishtirok etish va boshqalardan iborat bo‘ladi. U yoki bu ijtimoiy maqomga ega bo‘lgan kishidan atrofdagilar mazkur maqomga mos bo‘lgan ma’lum muomalani kutadi. Ana shunday standart, umumqabul qilingan holat esa ijtimoiy rol deyiladi[5]. Bir maqomga bir necha rollar mos kelishi mumkin. Jamiyat uchun xos bo‘lgan aksariyat rollar tilda maxsus ma’no kasb etadi: ota, turmush o‘rtog‘i, o‘g‘il, sinfdosh, qo‘shni, o‘qituvchi, xaridor, yo‘lovchi, mijoz va hokazolar. Jamiyatning har bir voyaga yetgan a’zosi rollarini bajarish jarayonida o‘zini qanday tutishni yaxshi bilishi kerak. Jamiyatda shaxsning ijtimoiy mavqeyi bilan ko‘p sonli omillar belgilanadi. Shuni ta’kidlash kerakki, ijtimoiy tabaqalanishning eng keng tarqalgan, tarixan belgilangan mezonlari ma’lumot, moliyaviy ahvol, faoliyat nufuzi va boshqalar hisoblanadi. Ijtimoiy maqom tushunchasi dastlab yuridik shaxsning huquqiy maqomini anglatgan. Ushbu tushuncha mashhur nemis sotsiologi Maks Veber tomonidan keng ilmiy foydalanishga kiritilgan bo‘lib, uning asarlarida maqom, sinf va hokimiyat ijtimoiy tabaqalanishning asosiy o‘lchovlari bo‘lib xizmat qiladi[11.305]. Ijtimoiy maqom - bu shaxsning boshqa odamlar o‘tasidagi umumiy mavqeyi, bu odamlarning shaxs tomonida o‘ziga bo‘lgan baholovchi munosabatining asosidir. Ushbu jarayon shaxsning o‘ziga xos ijtimoiy rollari orqali namoyon bo‘ladi, ijtimoiy rollar esa har qanday insonning faoliyati, kasbi, ishdagi mavqeyi, o‘rni, jamiyatda o‘ziga bo‘ysinuvchilarning mavjudligi yoki o‘zi bo‘ysinuvchi ekanligi kabi jihatlar bilan belgilanadi. Bu jihatlarning barchasi shaxsning nutqiy xulq-atvori shakllarining umumiyligiga hissa qo‘shadi. Shaxsning nutqiy xulq-atvorida bevosita namoyon bo‘ladigan ijtimoiy mavqega ko‘ra muloqot ishtirokchilari ijtimoiy maqomi teng va teng bo‘lmagan singari turlarga bo‘linadi. Teng ijtimoiy maqom – bu shaxsning o‘zidan sinfiy va boshqa ijtimoiy jihtdan farqi bo ‘lmagan inson bilan muloqotga kirishuvidir. Teng bo‘lmagan ijtimoiy maqom – bu ijtimoiy jihatdan sezilarli farq mavjud bo‘lgan shaxslarning o‘zaro muloqotga kirishishidir. Qadimda ijtimoiy maqomdagi tengsizlikning yorqin ko‘rinishi sifatida boshliqlar va unga bo‘ysunuvchilar ortasidagi farqni keltirish mumkin[1].

Tilshunoslikda bu yo‘nalishda bir qancha ishlar amalga oshirilgan bo‘lib ular orasida eng ko‘zga ko‘rinarli tadqiqot sifatida rus tilshunosi Карасик И.В. ning “Язык и социальный статус” monografiyasini ta’kidlab o‘tish joiz. Ushbu monografiyada ijtimoiy maqom tushunchasining mohiyati, mazmuni haqida ahamiyatli fikrlar bayon qilingan. Shuningdek, ushbu tushunchaning yuzaga kelishi, sotsiologiya va sotsiopsixologiyada o‘rganilishi, sotsiolingvistik atama sifatidagi xususiyatlari haqida ma’lumot berilgan. Jumladan, ijtimoiy maqomning semantik, sotsiolingvistik, pragmalingvistik jihatlari ochib berilgan. Keyinchalik rus olimasi Саушева Е.В. “Образ социального статуса коммуниканта в диалоговом дискурсе (на материале английского и русского языков)” nomli nomzodlik dissertatsiyasida ijtimoiy maqom tushunchasining pragmaling-vistik va psixolingvistik jihatlariga e’tibor qaratgan. Dissertatsiya muallifining fikricha, nutqiy muloqot qatnashuvchilarning lingvistik ongidagi ijtimoiy maqom obrazi ta’sirida o‘ziga xos tarzda quriladi, bu esa ijtimoiy-verbal o‘zaro ta’sirning lingvistik ko‘rinishlaridan biridir[9.11]. Букин А.С. “Некооперативный диалог на материале англоязычный художественной литературы” nomli nomzodlik dissertatsiyasida ham ijtimoiy maqom tushunchasiga to‘xtalib o‘tgan. Uning fikricha, muloqot qiluvchilarning nisbiy ijtimoiy mavqeyi va ijtimoiy roli og‘zaki muloqot jarayonini tartibga solishning eng muhim omillari hisoblanadi. Muloqotning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi ko‘p jihatdan ushbu omillarga bog‘liq[9]. Ijtimoiy rol - bu shaxsning jamiyat a'zosi sifatidagi real faoliyatining modeli yoki turi. Ijtimoiy maqom va ijtimoiy rol tushunchalari ijtimoiy rol maqomi tushunchasi bilan birlashtirilishi mumkin [7].

Shaxsning ijtimoiy mavqeyi ma’lum bir jamiyat yoki boshqa odamlar guruhi (qabilalar, millatlar,)ning o‘ziga xos xususiyatlariga qarab juda ko‘p omillar bilan belgilanadi. Shuni ta’kidlash kerakki, eng keng tarqalgan, tarixiy ijtimoiy tabaqalanishning belgilangan mezonlari – ma’lumot, moliyaviy ahvol, faoliyat nufuzi va boshqa jihatlardir. Shu bilan birga, nutqni tarbiyaning bir qismi, ya’ni shaxsning ijtimoiy mavqeyining ko‘rsatkichlaridan biri sifatida baholash mumkin.

So‘nggi yillarda o‘zbek tilshunosligida ham ijtimoiy maqom, ijtimoiy rol tushunchalari yuzasidan dastlabki ishlar ko‘zga tashlana boshladi. Jumladan, ushbu tushunchalar doirasida dastlab filologiya fanlari doktori, professor Sh.Iskandarovaning 1993-yilda yozgan nomzodlik ishida nutqy odatning sotsiolingvistik xususiyatlari haqida o‘z qarashlarini bayon etgan. Unda nutqiy odatda so‘zlovchi va tinglovchi holati, maqomi haqida fikrlarini bayon etgan[4]. “Ma’limki, har bir sotsial guruh a’zolari yashash joyi, kasb-hunari, bilim darajasi, yoshi, jinsi va shu kabi tomonlari bilan bir-biridan farqlanadi. Bu farq ularning nutqida ham ma’lum darajada namoyon bo‘ladi. Nutqiy odatning bu tomoni uning sotsiolingvistik yo‘nalishini tashkil qiladi. Suhbatdoshlarning qarashlari, kasbi, saviyasi, tushunchalari bir xil yoki yaqin bo‘lsa, ijtimoiylik bir-biriga to‘g‘ri keladi, bu jihatlar bir-biriga mos kelmasa, ijtimoiylik to‘g‘ri kelmaydi”[4]. Olima nutqiy odat birliklarini tavsiflash jarayonida ularni tavsiflash omillaridan biri sifatida ijtimoiy mansublikni ham aytib o‘tgan.

Ijtimoiy maqom tushunchasining pragmalingvistik jihatlari haqida ham to‘xtalib o‘tishni joiz deb topdik. Ma’lumki, kishilar jamiyatda yashash jarayonida undan ma’lum bir andozalarni oladilar, o‘sha ijtimoiy muhitga mos tarzda harakatlanib, hayotda turli sotsial vazifalarni bajaradilar. Har qanday shaxs o‘zining bajarib turgan ijtimoiy mavqeyiga mos holda me’yoriy so‘zlash majburiyatiga ega bo‘ladi. Ularning nutqi so‘zlovchining o‘zi bajarayotgan ijtimoiy vazifa xususida ma’lumot beradi. Ijtimoiy vazifa nutq sohibining egallab turgan vazifasi yoki bajarib turgan kasbi ma’nosini anglatadi. Shunga ko‘ra bu hodisani nutqning sotsial xoslanishi deb yuritish mumkin. Ma’lum ijtimoiy vazifa bajaruvchi har qanday shaxs nutqi uning kasbi nuqtayi nazaridan maxsus til belgilariga ega bo‘ladi. Ular nutq sohibining psixologik, mantiqiy hamda falsafiy munosabati bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Nutqiy muloqotda so‘zlovchi va tinglovchi o ‘rtasidagi ijtimoiy tengsizlik faqat uning kasbi, jamiyatdagi o‘rni bilan cheklanib qolmaydi, nutq subyekti o‘zining asosiy sotsial vazifasidan tashqari ota, er, xaridor, bemor, qo ‘shni sifatida qator qo ‘sjimcha sotsial vazifalarni ham bajaradi[2]. Bu ijtimoiy vazifani bajarish uchun nutq subyekti o‘zi bayon qilmoqchi bo‘lgan fikrni muayyan nutq vaziyati hamda uslubiy jihatdan to‘g‘rilay olishi, nutqni shunga ko‘ra boshqara olishi kerak. Sotsiolingvisika va pragmalingvistika o‘rtasidagi o‘zaro munosabat haqida filologiya fanlari doktori, professor M.Hakimov “Pragmaling-vistika asoslari” kitobida Л.А.Киселеванинг lingvistik pragmatika sotsiolingvistikaning qismlaridan biri deb hisoblagan fikrlarini aytib o‘tadi va bu fikrlarga xulosa sifatida quyidagilarni bayon etgan. “Tilning sotsiolingvistik aspektda tadqiq etilishi ma’lum jihatlari bilan lingvistik pragmatika sohasiga yaqinlashadi, lekin tadqiqot predmeti qaysi nuqtada

ikkala soha uchun bir obyektga aylanishi nisbiydir. Tadqiqot predmeti bir bo‘lsa-da, bu ikki soha mana shu vaziyatda o‘zining tadqiq etish usuli bilan ma’lum darajada farqlanadi. Pragmalingvistika sohasi uchun so‘zlovchi va tinglovchi orasidagi munosabat, sotsiolingvistikada til va nutqning shakllanishi uchun sabab bo‘lgan sotsial faktorlarning ta’siri asos qilib olinadi”[6].

Jamiyatda nutq sifatining roli katta. Nutq ijtimoiy tabaqalanishning tarbiyaviy mezonining ko‘rsatkichidir. Uning yordami bilan siz martaba zinapoyasiga ko‘tarilish yo‘lini sezilarli darajada soddalashtirishingiz, osonlashtirishingiz, qabul qiluvchiga yetkaziladigan ma’lumotlar miqdori sifatini oshirishingiz mumkin. Nutq ko‘nikmalarini doimiy ravishda rivojlantirish kerak, chunki faol so'z boyligi asta-sekin rivojlanadi[3]. Adabiy talaffuz qoidalarini eslab qolish juda muhim, chunki nutq shunchaki ma’lumot uzatish usuli emas, bu odam haqida mutlaqo hamma narsani ayta oladigan aniq tasvirdir. Ijtimoiy maqom – bu ma’lum xususiyatlar majmua-sini aks ettiruvchi shaxsning ko‘p qirrali xususiyati. Ushbu tushuncha sotsipsixologiyada ma’lum darajada o‘rganilgan bo‘lsa-da, tilshunoslikning, xususan, sotsiolingvistikaning obyekti sifatida alohida o‘rganilgan emas. Faqatgina sotsiolingvistikaga, pragmalingvistikaga doir ilmiy adabiyotlarda tor doirada qayd etib o‘tilgan, xolos. Ushbu tushuncha mohiyatini kengaytirish, keltirilgan misollar yordamida mustahkamlash soha mutaxassislari tomonidan qilinishi lozim bo‘lgan vazifalardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Букин А.С. “Некооперативный диалог на материале англоязычный художественной литературы”. автореф. дисс.канд. филол.наук. –Москва, 2016. –С.19.
2. Быганова А.Е. Прагмалингвистическии аспект категории социального статуса в немецкоязычном тексте. Автореф. дисс.канд. филол.наук. –Москва, 2011. –С.19.
3. Галимова ХН. Речь и социальный статус человека//Baltic Humanitarian Journal. 2019, № 3(28).
4. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одобининг мулоқот шакллари. филол.фан.номз... диссертацияси. – Самарқанд, 1993. – 140 б.
5. Карасик. И.В. Язык и социальный статус. –Москва, 1991. –С.220.
6. Киселова Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. –Москва, 1978. –С.220.
7. Крысин Л.П. Речевое обшение и социальные ролы говоряших. // Социально–лингвистические исследования. –М, 1976. –с.49.
8. Словарь социолингвистических терминов. –Москва, 2006. – С.315.
9. Саушева Е.В. Образ социального статуса коммуниканта в диалоговом дискурсе (на материале английского и русского языков). Автореф. дисс.канд. филол.наук. –Москва, 2005. –С.24.
10. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. – Samarqand, 2007.– 19b.
11. Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. G.Roth, C.Wittich (Eds.). – Berkeley: Univ. of California Press,1978.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК:821.411.21

Наргиза САИДОВА,
Старший преподаватель Ташкентский государственный университет востоковедения
E-mail: ms.umaro@mail.ru

На основе рецензии д.и.н. Ариповой З.

ЭВОЛЮЦИЯ ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ В САУДОВСКОЙ ОБЩЕСТВЕ В КОНЦЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ РАССКАЗОВ АХМАДА АБДУ АЛЬ-МАЛИКА)

Аннотация

В данной статье на примере творчества современного саудовского Ахмада Абду аль-Малика рассматривается эволюция образа женщины в саудовском обществе в конце XX века. В рассказах «Запоздавшее наследство», «Женщина…достоинство», «Комната под номером 405» рассматривается проблема женского вопроса с точки зрения достижения равноправия мужчины и женщины во всех сферах жизни общества.

Ключевые слова: мутава, женский вопрос, культурные нормы, опекун.

XX ASRNING OXIRIDA SAUDIYA JAMIYATIDA AYOLNING IMIDJINING EVOLYUTSIYASI (AHMAD ABD AL-MALIK HIKOYALARI MISOLIDA)

Annotasiya

Ushbu maqolada, zamonaviy Saudiya Arabistoni Ahmad Abd Al-Malik ijodining misolida, 20-asrning oxirida Saudiya jamiyatida ayol tasvirining evolyutsiyasi ko'rib chiqiladi. "Kechiktirilgan meros", "ayol...qadr-qimmat", "405-raqamli xona" hikoyalarida ayol va ayolning jamiyat hayotining barcha sohalarida teng huquqliligiga erishish nuqtai nazaridan ayol masalasi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Mutava, ayol savol, madaniy me'yorlar, vasiy.

THE EVOLUTION OF THE IMAGE OF WOMEN IN SAUDI SOCIETY AT THE END OF THE TWENTIETH CENTURY (BASED ON THE STORIES OF AHMAD ABD AL-MALIK)

Abstract

This article examines the evolution of the image of a woman in Saudi society at the end of the twentieth century using the example of the work of modern Saudi Ahmad Abd al-Malik. In the stories "Belated inheritance", "Woman ... dignity", "Room number 405", the problem of the women's issue is considered from the point of view of achieving equality between men and women in all spheres of society.

Keywords: mutava, women's issue, cultural norms, guardian.

Введение. Положение женщины в современном саудовском обществе начала XXI века мало, чем отличается от её положения в средние века. Главенствующую роль в саудовском обществе до настоящего времени продолжают играть мужчины. В судах женщины также подвергаются дискриминации: в юридической системе Саудовской Аравии показания мужчины равны показаниям двух женщин. Культурные нормы ограничивают поведение женщины на публике. За их соблюдением следит мутава[1].

В творчестве известного современного саудовского писателя Ахмада Абду аль-Малика проблема женского вопроса рассматривается не с точки зрения социального неблагополучия, как это было свойственно многим произведениям передовой арабской литературы, посвящённым данному вопросу, а с точки зрения достижения равноправия мужчины и женщины во всех сферах жизни общества.

Анализ и результаты. Рассказ "التركة المتأخرة" («Запоздавшее наследство») посвящён такому, издавна существующему мусульманскому понятию, как «опекунство». Согласно этому понятию, у каждой взрослой женщины должен быть близкий родственник мужского пола в качестве её «опекуна». Жизнь взрослой одинокой женщины в саудовском обществе полностью зависит от решения её опекуна. Опекун принимает множество важных решений от лица женщины, как: разрешение для женщины путешествовать, держать некоторые виды лицензий на бизнес, учиться в университете или колледже, работать, если вид занятости выглядит приемлемым для женщины, и даже выходить замуж. Женщина, если она незамужняя, не может даже получить медицинскую помощь без разрешения на это её опекуна.

Главная героиня Марьям живёт с семьёй своей старшей сестры. Она - незамужняя, никогда не состояла в браке, и давно уже вышла из возраста невесты. Рассказ начинается с печальной сцены: Марьям стоит перед телом только что умершего после продолжительной болезни мужа своей сестры, но не скорбит о нём, а задаётся мучительным вопросом.

لماذا ؛ و كيف و لاي سبب ؛ كل تلك الاسئلة ذهبت معه في قبره .

«Почему? Как, и по какой причине? Ответы на эти вопросы он унёс с собой в могилу»[1].

Даже не выразив сестре своего соболезнования, и не пытаясь её утешить, Марьям поднимается в свою комнату, и погружается в горестные воспоминания. Жизнь её прошла в унижениях, оскорблениях, а порой и побоях со стороны мужа старшей сестры. После смерти родителей Марьям перешла жить к замужней сестре. Она была хороша собой, и поэтому от желающих на ней жениться не было отбоя. Но муж сестры каждый раз отсылал обратно очередного претендента на её руку, не утруждая себя излишними объяснениями. Что могла сделать Марьям? Такова была её сиротская доля: полная зависимость от этого человека, дающего кусок хлеба и крышу над головой.

و كان عليها أن تستسلم لهذا القدر و تتعامل معه كالواجب اليومي . لم تستطع أختها الكبيرة عمل شيء فزوجها من النوع الذي لا يناقش أو يحاور , انه

رجل البيت و حاكمه , يثور لاتفه الاسباب و يرفع يده في وجه زوجته أو أختها كلما اضطربت الدماء في عروقه و أحمرت و جنتاه .

«Она должна была смириться со своей судьбой, и принять её как неизбежное долженствование. Старшая сестра ничем не могла ей помочь. Её муж принадлежал к такому типу людей, который не вступал в диалоги, и не обсуждал свои решения. Он был полновластным хозяином в доме. Он мог раздражаться из-за малейших пустяков, и поднимал руку, как на жену, так и на её сестру, как только кровь вскипала в его жилах, и багровели щёки»[2].

Возраст Марьям приближался к сорока годам, но муж сестры продолжал обращаться с ней, как с прислугой, помогающей его жене по дому. Он разбогател, вместе с материальным достатком в доме появились слуги, и Марьям уже не было необходимости хлопотать на кухне, или стирать бельё. Но её статус бесправной сироты продолжал оставаться прежним. Марьям мечтала о своей семье, о человеке, с которым могла обменяться словом, принарядиться для него, надушиться любимыми духами.

Она пыталась бунтовать против такого жестокого обращения, и найти выход из положения. Марьям расспрашивала своих замужних подруг о проблемах брака и развода, разузнавала о брачных агентствах, искала поддержки у сестры.

Обычно их разговор прерывался криками пришедшего мужа сестры, и сёстры молча расходились по своим углам. Время шло. Марьям перевалило за сорок. Её сердце уже не замирало в надежде, и лицо покрылось паутиной морщин. Марьям уже ничего не заботило, и всё было безразличным. Она уже не смотрелась в зеркало, ей стал безразличен запах любимых духов, она больше не перебирала с надеждой платья, сшитые для будущей замужней жизни. Платья, покрываясь пылью, одиноко висели в шкафу.

Однажды Марьям разворачивает бумагу, и, наконец, узнаёт причину, по которой муж сестры отказывал всем сватам, приходившим просить её руки. Ему самому приглянулась Марьям, и он хотел на ней жениться. По законам шариата мусульманин не может жениться на двух сёстрах, поэтому он надеялся, что когда умрёт его жена, он сможет осуществить желаемое. Но, судьба распорядилась иначе, и он умер раньше своей жены. Лист бумаги, который он просил передать Марьям, был его завещанием, согласно которому Марьям отходила половина его капитала.

Рассказ кончается грустной авторской ремаркой:

لقد ورثها نصف ممتلكاته .. لكنها كانت بحاجة الى نصف عمرها الذي ذهب .

«Он завещал ей половину своего капитала. Но ей была нужна половина безвозвратно ушедшей жизни»[3].

Остаётся только надеяться, что, возможно, в дальнейшем, Марьям улыбнётся женское счастье, и её заветная мечта иметь собственного мужа и дом осуществится.

В следующем рассказе «Женщина…достоинство» Ахмад Абду аль-Малик выводит образ новой арабской женщины, полной собственного достоинства, отвергающей общепринятую в мусульманском обществе роль женщины, как покорного и безропотного создания, не смеющего поднимать голос в присутствии мужчины. Героиня рассказа красивая и образованная девушка по имени Гавхар, выходит замуж по сватовству, не будучи знакомой со своим будущим мужем, согласно общепринятым законам и традициям исламского общества. Первый медовый месяц совместной жизни супруги проводят в Европе. Они возвращаются на родину, и начинают вить своё семейное гнёздышко в любви и согласии. Насер не устаёт расхваливать красоту и очарование своей прелестной жены, восхищаться её вкусом, умением создавать уют. Со своей стороны он тоже выступает в роли образцового супруга, предельно внимателен и чуток ко всем желаниям Гавхар тем более, что она забеременела уже в первый медовый месяц. Казалось бы, что ничего не может угрожать счастью и любви молодых супругов, но, однажды утром раздаётся телефонный звонок, Насер поднимает трубку, и его внимание захватывает чарующий нежный голос с другого конца провода. Разговор затягивается, и незнакомка обещает позвонить на следующий день. Телефонные разговоры плавно переходят в тайные свидания, и Насер отдаляется от своей жены. После рождения сына – Сауда, отношения супругов налаживаются, но, через некоторое время Насер опять возвращается к своей прекрасной незнакомке, которую писатель нарёк символичным именем Ахлам (мечты). В глазах общества Насер и Гавхар – счастливая дружная семейная пара, воспитывающая сына. Но это всего лишь видимость, служащая прикрытием ночной жизни Насера. Насер не ночует дома, свои вечера и ночное время он проводит в другом доме с Ахлам. К Гавхар он является только под утро. На долю Гавхар не достаётся ни любви, ни внимания, ни заботы Насера. Гавхар глубоко страдает, но ни с кем из родных не делится своей бедой. Она пытается поговорить с мужем откровенно.

Положение дел ухудшается с каждым днём, Насер возвращается домой пьяный и обкуренный, и начинает поднимать руки на Гавхар. Как выясняется позже, он с Ахлам принимает наркотики. Подобная ситуация повторяется изо дня в день, пока не приходит к своему логическому завершению: Насер попадает в поле зрения полиции, и получает длительный судебный срок за употребление наркотиков. Гавхар сообщает сыну, что отец погиб, и воспитывает его одна. Кульминационный момент рассказа наступает с возвращением Насера из тюрьмы. Постаревший и сломленный Насер с плачем падает на колени перед Гавхар и просит её о прощении…Потрясённый Сауд просит мать, простить отца, но она, молча, поднимается наверх, собирает чемодан, и уходит из дома.

Рассказ заканчивается размышлениями писателя и его вопросами, на которые читатель должен сам дать ответы:

هل تعود جواهر الى زو جها المنتظر الباكي ؛ أم تحقد على جمهور الرجال و تسعد بالتفرج على مشاهد الحياة ؛ تصحو بداخلها الانثى .. و تصحو كذلك ذكرى اللكمات و الصفعات في وجهها .. و يصحو معها صوته و هو ينادى احلام .. كيف تعود المجروحة ألى صاحب المخلب .. معادلة صعبة ..

«Вернётся ли Гавхар к ожидающему ответа плачущему мужу? Или она будет испытывать презрение к мужчинам, и будет счастлива, жить своей жизнью? (любоваться картинами жизни) Или внутри у неё проснётся женский инстинкт… а, может, проснутся воспоминания о побоях и пощёчинах…и вместе с ними его голос, зовущий Ахлам… как вернётся эта израненная женщина к человеку, давшему обещание, но не выполнившему его? Трудная задача для решения»[4].

В рассказе «Комната под номером четыреста пять» писатель выступает против принципа незыблемости традиционно – исламского личного статуса и доминирующих позиций мужчины в сфере семейно – брачных отношений, и выводит образ героини, мечтающей вырваться из пространства, очерченного для женщины патриархальными вековыми обычаями и нравами. Героиня рассказа – молодая женщина по имени Аль-Унуд, принадлежащая к одному из богатейших арабских семейств Персидского залива, пришла на прогулку со своими детьми в Лондонский Гайд-парк. Женщина неподвижно сидит на скамье, и наблюдает за посетителями парка. Она на расстоянии ведёт с ними безмолвный разговор, но, как бы ей хотелось, встать и

кричать громко, во всеуслышание о том, что терзает ей душу.

Согласно принятым традициям Аль-Унуд вышла замуж по воле отца, не будучи даже знакомой со своим будущим мужем, и между ними нет никакой духовной близости. Аль-Унуд прекрасна и изящна, но всё её тело покрыто синяками и ссадинами. Её муж - баснословно богатый человек, всё своё свободное время он проводит с друзьями в развлечениях, приходит к жене под утро пьяный, никогда с ней не разговаривает, и, молча, истязает её. У них четверо детей, но он не интересуется ими. Дети растут без отцовской любви и внимания, общее между ними и отцом только имя, вписанное в свидетельство о рождении.

كانت تأمل بعد ان طالت سنوات الزواج ان يركن الزوج اليها .. يحاورها .. يلاطفها .. يسمعها كلمة "احبك" او ياخذها في نزهة قصيرة .. لكن الايام لم تحقق لها أية بادرة من احلامها الطويلة بل ساءت الاحوال و زادته الأيام صلفا و عبثا و غوغائية .

«Она надеялась, что за длительные годы супружества муж начнёт делиться с ней… вступать в диалоги, будет с ней ласковым…позволит ей услышать слова «я люблю тебя», будет брать с собой на короткие прогулки…Но ни одному из её ожиданий и долгих мечтаний не суждено было осуществиться…напротив, всё только ухудшалось, с каждым днём он становился заносчивее, шумнее, и обращался с ней, как с вещью»[5].

Внимание Аль-Унуд в парке привлекает мужчина арабского происхождения, нежно прижимающий к груди двухлетнего ребёнка. Аль-Унуд следит за ним, не веря своим глазам, что такое возможно, пока он не скрывается из виду, и затем, с грустью пытается представить на его месте своего мужа. Вечером Аль-Унуд в своём роскошном особняке в пригороде Лондона узнаёт в фотографии известного арабского журналиста, помещённой в газете, мужчину, встреченного ею с ребёнком в парке. Редакция газеты поместила фотографию с выражениями соболезнования по поводу кончины его супруги. В газете сообщалось, что журналист в настоящее время находится в Лондоне.

تتأمل العنود الصورة .. و تحسب الجروح التي على جسدها .. و تقارنها بجروح هذا الاربعيني الذي طالما تعلقت بكتاباته .. و تعليقاته .

في الصباح التالي .. تدخل الغرفة 405 باقة ورد جميلة و بطاقة مواساة من مجهولة .

«Аль-Унуд рассмотрела фотографию. Затем она начала считать раны на своём теле, и мысленно сравнивать их с душевными ранами этого сорокалетнего мужчины, публикации и комментарии которого ей всегда нравились.

На следующее утро… в комнату под номером четыреста пять в одной из лондонских гостиниц прислали красивый букет из роз с карточкой от неизвестного отправителя»[6].

Таким образом, рассказ, в целом, заканчивается на оптимистической ноте. Ахмад Абду Аль-Малик выводит образ мужчины, диаметрально противоположный образу мужа Аль-Унуд, давая читателю понять, что в саудовском обществе, пусть пока не в подавляющем большинстве, но имеется поколение граждан, мыслящих и живущих не по законам отживших традиций, а адекватно понятиям современного мира.

Женские образы в рассказах Ахмада Абду аль-Малика – это уже не безропотные образы мусульманских женщин, которые должны беспрекословно повиноваться старшим по возрасту и не противиться родительской воле. Напротив, это персонажи женщин нового времени, которые, несмотря на строжайшие ограничения мусульманского общества, каждая по-своему, пытается выразить свой протест, и восстать против отживших норм и ценностей.

Заключение и предложения. В анализированных рассказах главные героини являются выпускницами, или учащимися саудовских университетов, но они не задействованы в сфере труда. Ахмад Абду аль-Малик, таким образом, показывает, что развитие женского образования в Саудовской Аравии не решило одну из самых важных сторон женского вопроса: формирование в массовом сознании обновлённого представления о месте современной женщины в мусульманском обществе.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мутава – религиозная полиция
2. أحمد عبد الملك. القرفاتو 405. ص. 102 см. там же с.102
3. أحمد عبد الملك. القرفاتو 405. ص. 104
4. أحمد عبد الملك. القرفاتو 405. ص. 30
5. أحمد عبد الملك. القرفاتو 405. ص. 67
6. أحمد عبد الملك. القرفاتو 405. ص. 69

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК: 81.2

Райҳоной САИДОВА,
Бухоро давлат университетининг Педагогика институти доценти
E-mail:saidovarayhonoy@buxdupi.uz

БухДУ профессори, ф.ф.д. Ғ.Н.Муродов тақризи асосида

THE USE OF THE SEMIOTIC SQUARE IN UZBEK LITERATURE

Abstract

The semiotic square, based on Aristotle’s logical square, is a universal scientific tool that can be applied to a number of disciplines, including literary text analysis. The experience of applying the semiotic square to examples of modern Uzbek literature shows that it played an important role in clarifying the essence of the literary text. Using the semiotic square, it is possible to identify the contradictory relations arising from the opposition of horizontal, vertical and diagonal signs in it and to study them on the basis of binary opposition.

Keywords: semiotic square, semiotic analysis, structure and semiotic layer, literary text, binary opposition, logical thinking

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЕМИОТИЧЕСКОГО КВАДРАТА В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Семиотический квадрат, основанный на логическом квадрате Аристотеля, является универсальным научным инструментом, который можно применять в ряде дисциплин, в том числе в анализе художественного текста. Опыт применения семиотического квадрата к образцам современной узбекской литературы показывает, что он сыграл важную роль в прояснении сущности художественного текста. С помощью семиотического квадрата можно выявить противоречивые отношения, возникающие в результате противопоставления в нем горизонтальных, вертикальных и диагональных знаков, и изучить их на основе бинарной оппозиции.

Ключевые слова: семиотический квадрат, семиотический анализ, структура и семиотический слой, художественный текст, бинарная оппозиция, логическое мышление.

ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА СЕМИОТИК КВАДРАТДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Аристотелнинг мантиқий квадратига асосланган семиотик квадрат универсал илмий восита бўлиб, уни бир қатор фанлар, шу жумладан, бадиий матн таҳлилида ҳам қўллаш мумкин. Семиотик квадратни замонавий ўзбек адабиёти намуналарига нисбатан қўллаш тажрибаси унинг бадиий матн моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим аҳамият касб этганлигини кўрсатади. Семиотик квадрат ёрдамида ундаги горизонтал, вертикал ва диагонал белгиларнинг қарама-қаршилигидан юзага келган зид муносабатларни аниқлаш ва бинар оппозиция асосида уларни тадқиқ этиш имконияти мавжуд.

Калит сўзлар: семиотик квадрат, семиотик таҳлил, struktur va semiotik qatlam, badiiy matn, бинар оппозиция, мантиқий тафаккур.

Кириш. Асли литвалик бўлган А.Ж. Греймас томонидан ишлаб чиқилган ва илмий истеъмолга киритилган Семиотик квадрат тизими Аристотелнинг мантиқий квадратига асосланган. Аристотелнинг мантиқий квадратига асосланган семиотик квадрат универсал илмий восита бўлиб, уни бир қатор фанлар, шу жумладан, бадиий матн таҳлилида ҳам қўллаш мумкин. Семиотик квадратни замонавий ўзбек адабиёти намуналарига нисбатан қўллаш тажрибаси унинг бадиий матн моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим аҳамият касб этганлигини кўрсатади. Семиотик квадрат ёрдамида ундаги горизонтал, вертикал ва диагонал белгиларнинг қарама-қаршилигидан юзага келган зид муносабатларни аниқлаш ва бинар оппозиция асосида уларни тадқиқ этиш имконияти мавжуд. Бундай усул эса бадиий матн таркибидаги белги концептлари орасидаги қарама-қарши алоқаларни атрофлича ўрганиш имкониятини яратади.

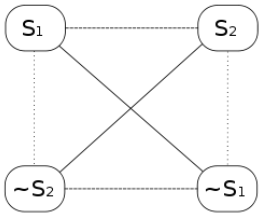

А.Ж. Греймас томонидан ишлаб чиқилган семиотик квадрат чизмаси

СКнинг юқорида келтирилган чизмаси уч хил муносабатни ўз ичига олади:

1) текис (горизонтал) сатҳда жойлашган белгиларнинг зиддиятига асосланган муносабат;

2) диагоналдаги белгиларнинг қарама-қаршилигидан юзага келган зид муносабат;

3) тик (вертикал) импликация ёки комплиментар муносабат. Бу зидликнинг ҳаққонийлигини аниқловчи белги алоқаси бўлиб, у квадратдаги вертикал жойлашган белгилар орасидаги зиддият ёхуд унинг аксини кўрсатади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Жаҳон адабиётшунослигида структурализм ва семиотика муаммолари бўйича кўпгина ишлар яратилган. Жумладан, француз этнологи К. Леви - Стросс, Р. Барт, Ж. Озиа, Ж. Лаканнинг З. Фрейд таълимотига асосланган илмий изланишларида структур методлардан фойдаланилганлиги структурализмнинг фан сифатида шаклланишида алоҳида эътирофга лойиқ.

Рус адабиётшунослигида атоқли аллома М. Бахтиннинг «полифоник тафаккур» ҳақидаги назарияси, Ю. Лотманнинг Россиядаги «структур мактаби», академик М. Храпченконинг талайгина тадқиқотлари семиотика муаммоларига бағишланган. Мамлакатимиз миллий истиқлолга эришгач, ўзбек адабиётшунослигида структурализмга қизиқиш, эътибор пайдо бўла бошлади. Адабиётшунослардан А. Расулов, Қ. Йўлдошев, С. Мелиев, М. Холбеков, Б. Карим, Д. Қуронов, Қ. Қаҳрамонов, Ҳ. Болтабоев, Ғ. Муродов ҳамда Р.А.Саидовалар каби олимларнинг китоб ва мақолаларида структурализм моҳияти, вазифалари, тадқиқ усуллари хусусида маълум бир нуқтаи назарлар билдирилган ва айрим ишларида структур ҳамда семиотик таҳлил усулларидан фойдаланилган

Бадиий матнни тадқиқ қилишда Рауф Парфининг 1974 йилда ёзилган “Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон” шеърини бинар оппозиция бўйича семиотик квадрат асосида таҳлил доирасига тортиб, шу асосда айрим бир хулосалар чиқаришга ҳаракат қиламиз.

Тадқиқот методологияси. Семиотик квадратга таянган ҳолда даставвал юқори текис сатҳда жойлашган белгилараро зиддиятни аниқлаш ва асосда матн тизимидаги устувор фикр моҳиятини очишга ҳаракат қиламиз.

Йиллар баҳоримни учирди чалқиб
Хун давридан омон келди Ғиротинг
Қутлуғ Энасойнинг эзгу эртаги.
Музларга кўчирди ўтлуқ ёзимни.

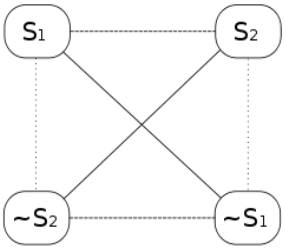

Порлоқ осмонингда қузғунлар учди,
Э воҳ, ёғийларинг солди яғмони
Ўрхун бўйларида тошга айландинг,
Кўкларга санчилдинг, Турон бўлдинг Сен,

Шеърий матн ичидан бинар оппозицияни ташкил этувчи иккита белгини ажратиб оламиз ва уларни квадратнинг юқори сатҳига жойлаштирамиз. Булар қуйидагилар:

1.Йиллар баҳоримни учирди чалқиб,
Музларга кўчирди ўтлуқ ёзимни
2.Хун давридан омон келди Ғиротинг,
Қутлуғ Энасойнинг эзгу эртаги.

Чизмага кўра биринчи рақамли шеърий парча S 1 иккинчиси эса S 2 билан белгиланди.

Семиотика мутахассислари, шу жумладан, Греймаснинг фикрича, белги, энг аввало, зидлик маҳсулидир. Мантиқий тафаккур талабига биноан “ширин” “аччиқ”ни албатта тақозо этади. “Кичик” бўлмаса, “катта”ни тасаввур қилиш ёхуд баҳолашнинг иложи йўқ. Бу - мантиқ илмининг хулосаси. Ушбу фикрни семиотикага ҳам татбиқ этиш мумкин. Белгилараро зидлик бўлиши учун мана шу икки белгини бирлаштириб турувчи тушунча мавжуд бўлиши лозим. Юқорида келтирилган “ширин” “аччиқ”ни бирлаштириб турган тушунча - таъм.

Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирийлар номини мустабид совет тузуми 1937-1938 йилги қирғин-қатағонлардан сўнг эслаш, китобларини ўқишни бутунлай тақиқлаб қўйган. Мабодо эсланганда ҳам, “халқ душмани” деган машъум тамға орқали тилга олинган. Ушбу овоз гарчанд Чўлпонга тааллуқли бўлсада, у барча тараққийпарвар жадидлар номидан гапирмоқда. Унинг сўзларига кўра, дунё “оқ эмас, қора бардош”дир. Чунки “оқ” (адолат) оёқ ости қилинган, истибдод эса тантана қилиняпти. Золимлар (истилочи-мустамлакачилар) ёлғон-риё салтанатини барпо этганлар. Уқибат остидаги халқнинг бир гуруҳ сотқин, қўрқоқ вакиллари манфаат, мартаба илинжида оқни қора демоқдалар. улар ватан истиқлоли йўлида ҳалоқ этилганларни ёди (эслаш)дан воз кечганлар. Бу ожиз ва бадбахт кимсаларнинг “сўзларида заҳар”, “кўзларида тош”. “Элидан, тилидан кечганлар” – юрти истиқболи қолиб, маккор тўралар измига бўйсунганлар, ҳатто ўз тили қолиб, босқинчилар шевасида сўзлашни одат қилаётган инсон қиёфасидаги махлуқлардир. Шундай қилиб, семиотик квадратнинг S 1 қиррасидаги

Йиллар баҳоримни учирди чалқиб
Музларга кўчирди ўтлуқ ёзимни -

матний бўлак лирик қаҳрамон ва ровий томонидан баён этилган бошқа бирликлар билан ўзаро (парадигматик) алоқа-муносабатга киришган ҳолда машъум замоннинг улкан фожиаларини образли тарзда кўрсатиб берган. S1 ҳудудидаги лексия горизонтал муносабатга квадратнинг S2 қиррасидаги қуйидаги матний бирлиги билан зид алоқани ҳосил этади:

Хун давридан омон келди Ғиротинг,
Қутлуғ Энасойнинг эзгу эртаги.

Ушбу матн бўлаги S1 ифодаланган қарашни узил-кесил инкор этаётир. Ушбу белгининг таҳлили шундай фикр-қарашларга келишга имкон беради:

Туркий тил уларнинг соҳиблари бўлган эл-улус билан бирга узоқ - ҳам шонли, ҳам фожиали даврларни бошдан кечирди. Мазкур тил ва халқларга тажовуз, зўрлик, зулмлар бўлди. Инсон сувратидаги иблислар бу халқни йўқотмоқ учун барча қабиҳликларни қилдилар. Шеърий бўлакда бир - бирига алоқадор бўлган учта белги мавжуд:

1) Хун даври - туркийларнинг олтин замонларидан бири. Тарихнинг бу босқичида туркларнинг шон - шуҳрати, қудрати, жанговар руҳи бутун дунё бўйлаб ёзилган;

2) Ғирот - Жаҳон эпосининг нодир намуналаридан бири саналган “Алпомиш” бош қаҳрамонининг афсонавий

оти. у Бойсундан Қалмоқ юртигача бўлган уч ойлик масофани уч кунда босил ўтган ;

3) Энасой - туркийлар қадим замонларда яшаган ҳудуддаги улкан дарё. Ушбу уч белги бир-бирига алоқадор ва яқин бўлганлиги сабабли бир тизимга кириб парадигматик муносабатни ҳосил этади. Матн доирасида мана шу бирлашувдан янги - каттароқ миқёсдаги янги бир белги юзага келади. Бу туркий тилнинг умрбоқийлигини ифодаловчи алоҳида аҳамиятга эга бўлган белгидир

2. Энди СКдаги диагоналлар учида жойлашган белгилар муносабатини аниқлашга ўтамиз. Булар: S 1 ва ~S 1 . шунингдек, S 2 ва ~S 2 орасидаги зид боғланишларни ифодалайди.

S 1 ва ~S 1 зидлик тизимида бадиий матн доирасида S 1 (йиллар баҳоримни учирди чалғиб, Музларга кўчирди ўтлуқ ёзимни)га қарама - қарши бўлган, яъни S 2 (Хун давридан омон келди Ғиротинг, Қутлуғ Энасойнинг эзгу эртаги) га тегишли белги билан яқинлиги сабабли бир парадигматик қаторга кирадиган яна бир лексияни танлаб оламиз.

Ўрхун бўйларида тошга айландинг,

Кўкларга санчилдинг, Турон бўлдинг Сен.

Ушбу бирликда ҳам бир-бирини тақозо қилувчи ва тўлдирувчи ва ягона белгини вужудга келтириш учун асос бўладиган учта бирламчи белги бор:

1)Ўрхун; 2)тош; 3)Турон.

Бу белгилар ўзаро бир-бирини тақозо этмоқда. Ўрхун - Хун даври ва ундан кейин туркий халқлар яшаган қадимий ҳудудлардан бири. У у китобхон хотирасида ўз - ўзидан матн таркибидаги Энасой белгиси билан табиий равишда бирикади: Ўрхун-Энасой. Бу энди матн доирасида вужудга келган янги бир белгидир. Бу бирлик ўз структурал оламида Тунюқуқ, Култегин, Билга ҳоқон номлари ва фаолияти билан боғлиқ бўлган ёдгорликларни жамлайди. Китобхон фикр оқимида мазкур бирикув тош белгиси билан алоқага киришиб, тошбитик, яъни қадимий турк ёзуви - дулбаржинда битилган кўҳна ёдгорликлар ҳақидаги хотирани жонлантиради. Бу ўринда тош белгисига алоҳида тўхталиш, унинг бадиий матн доирасидаги коннататив маъносини изоҳлаш лозим, албатта.

Матний бўлакдаги учинчи белги (Турон) Ўрхун-Энасой ёдгорликларининг манбаи бўлган жуғрофий ҳудуд, яъни тарихий Ватан билан бевосита боғлиқдир.Унинг кўкларга санчилиши - оламшумул мавқе ва шарафга эга бўлиши, аввалambор, халқ руҳининг қаноти бўлмиш она тил билан бевосита боғлиқ.

Бу ҳодисанинг сабаби шундаки, тил мавжуд экан, унинг соҳиби ҳисобланган эл-улус ҳам барҳаётдир. Шу боисдан бир юртни куч ёки макр-ҳийла билан ишғол этган босқинчилар мағлуб халқни тўла-тўкис маҳв этиш учун унинг тилини йўқотишга уриниб келганлар. Гарчи улар туркий тилни инсоният лисоний захирасидан чиқариб юборишга эришмаган бўлсалар-да, ўз тилларидаги кўплаб сўзларни, грамматик ва фонетик хусусиятларни туркий тилга баъзан кўпроқ, баъзан озроқ сингдиришга муваффақ бўлишган. Оқибатда қадимий тилга хос гўзаллик, жозибага путур етказилган. Абдурауф Фитрат “туркий тилнинг бахтсизлиги” деганда, айнан мана шу тарихий фожиани назарда тутган эди.

Таҳлил ва натижалар. Шундай қилиб, семиотик квадратнинг S1 қиррасидаги Йиллар баҳоримни учирди чалқиб, Музларга кўчирди ўтлуқ ёзимни лексиясидаги белгилар тизими S2 даги ўзаро зидлик муносабати бизга бир ҳақиқатни ойдинлаштириш имконини беради. Бу ҳақиқатни шундай изоҳлаймиз:

Ўрхун бўйларида тошга айландинг Кўкларга санчилдинг, Турон бўлдинг Сен матний бўлагидаги белгилар тизими S1 даги белгиларда ифодаланган қарашларни инкор этади. Ушбу инкор буюк, шу билан бирга, жабрдийда она тили, шунингдек, туркий халқларнинг қанчадан қанча фожиа, йўқотиш, оғир синов ва имтиҳонларга қарамай ўзлигини, умрбоқийлигини сақлаб қолганини очиқ - ойдин кўрсатиб беряпти.

2. Энди таҳлилимизнинг навбатдаги босқичида СК диагоналидаги S2 ва ~S2 матний парчалар орасидаги муносабатларни аниқлашга киришамиз. Бу ишга киришишдан олдин бадиий матн таркибидан СКнинг S2 учига қарама-қарши жойлашган ~S2 бурчаги учун мос лексияни ажратиб оламиз ва белгиланган жойга жойлаштирамиз:

Порлоқ осмонингда қузғунлар учди,
Э воҳ, ёғийларинг солди яғмони.

Семиотик квадрат талабига кўра ушбу маьтний парча S2 даги қуйидаги лексияга белгилар маъносига кўра қарама-қарши бўлиши керак:

Хун давридан омон келди Ғиротинг,

Қутлуғ Энасойнинг эзгу эртаги.

S2 да жойлашган шеърий бўлак юқорида таҳлил этилган эди. Ундаги белгилар миқдори ва моҳияти ҳам ойдинлаштирилди. Шу сабабдан лексиялараро зид муносабатни аниқлаштириш учун ~S2 даги белгиларни ажратиб олиб, уларнинг талқинига киришамиз.

Таҳлил учун ажратиб олинган икки мисрада қуйидаги белгилар мавжуд:

1) порлоқ осмон; 2) қузғунлар; 3) ёғийлар яғмоси.

Хулоса ва таклифлар. Шеърий матн бўйича олиб борилган иш - таҳлил ва талқинлар қуйидагича фикр-қарашларга келишга имкон беради:

1. Ушбу бадиий матнда бинар оппозиция устувор ўрин тутади. Бу фикрни матндан ажратиб олинган муайян бирликларни текис сатҳ (S1 ва S2), шунингдек, диагонал (S2 ва ~S2) асосида талқин этиш натижалари аниқ кўрсатиб турибди. Бу зидлик халқ (туркийлар), тил (туркий тил) ҳаёт ёки мамотини акс эттиради. Миллат ва тилга хуружу босқинлар қанчалар улкан изчил бўлмасин, улар тарих тўфонларидан эсон-омон чиқиб бугунги кунларгача етиб келдилар.

2. Ҳар қандай талқин, шу жумладан, семиотик талқиннинг асосий вазифаси бадиий адабиёт нумунасидаги бадиият даражасини аниқлашдан иборат. Семиотик квадрат ҳам шу вазифани бажаришга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ролан Барт. Избранные работы. Семиотики. Поэтики. Москва.: Мысл. 1989.
2. Лотман Ю. Структура художественного текста. – М.: Искуство, 1970.
3. Meliev S. Strukturalizm va struktur tahlil haqida. – O’zbek tili va adabiyoti. –Toshkent. 2009. №2 B
4. Карим Б. Структурал метод. – Манба: Карим Б. Руҳият алифбоси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2016. – 266 б.
5. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқидда структур метод талқини // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009. – № 5. – Б. 34-38.
6. Murodov G’. Tarixiy roman: genezisi, keyingi taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 2005.
7. Saidova R.A. Semiotics and Fiction. International Journal of Recent Technology and Engenering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8, Issue-3S, pp.183-188, October 2019.
8. Rauf Parfi. Sukunat. “Toshkent”, “Yulduzcha” nashriyoti, 1989.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

UDK: 811.1/.531

Indira TEMIRBULATOVA,
Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail: indira060387@daum.com

TDShU f.f.d. (DSc) prof. Kim N.D. taqrizi ostida

KOREYS TILIDA 그래 hamda 참 DISKURS MARKERINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ilmiy tadqiqotning bu bo‘limida shu kungacha biznes muloqotdagi koreys tili ta’limiga bog‘liq bo‘lgan ilmiy tadqiqot ishlarini toifaga bo‘lib, qarab chiqaman. Birinchisi, biznes muloqotdagi koreys tili ta’limi uchun boshlang‘ich ilmiy tadqiqotlar sifatida nazariya hamda mutaxassis so‘zlarini jamlagan holda ta’lim oluvchilarning talab va taklif so‘rovnomalarini ko‘rsatgan ilmiy ishlar, ikkinchisi biznes muloqotdagi koreys tili ta’limi jarayonida maxsus ish turiga o‘z diqqatini jamlagan maxsus bir kasbni maqsad qilish uchun koreys tili ta’limiga xos ilmiy izlanishlar hamda biznes muloqotda ishlatiladigan diskurs markerlar haqidagi ilmiy izlanish ishlariga bo'lib, ko‘rib chiqaman.

Kalit so‘zlar: koreys tili, kommunikativ strategiyalar, diskurs marker, anglash, xorijiy til, muloqot, diskurs, til.

ОСОБЕННОСТИ ДИСКУРСИВНЫХ МАРКЕРОВ 그래 и 참 НА КОРЕЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В этом разделе исследования я классифицирую и проанализирую исследовательские работы, связанные с преподаванием корейского языка в деловом общении на сегодняшний день. Первая представляет собой исследовательскую работу, которая показывает опросы студентов о спросе и предложении, сочетая теорию и экспертные слова в качестве базового исследования для преподавания корейского языка в деловом общении, а вторая представляет собой специальное исследование в процессе преподавания корейского языка в деловом общении. Специальные исследования в области преподавания корейского языка, а также дискурсивные маркеры, используемые в деловом общении, нацеленные на конкретную профессию, ориентированную на тип работы.

Ключевые слова: корейский язык, коммуникативные стратегии, дискурсивный маркер, понимание, иностранный язык, общение, дискурс, язык

FEATURES OF DISCOURSE MARKERS 그래 and 참 IN KOREAN

Abstract

In this section of the research, I will categorize and review research papers related to Korean language teaching in business communication to date. The first is a research paper that shows the demand and supply questionnaires of students, combining theory and expert words as basic research for business communication Korean language teaching, and the second is a special study in the process of business communication Korean language teaching. for research-specific research in Korean language teaching as well as discourse markers used in business communication to target a specific profession that focuses on the type of work.

Keywords: Korean, communicative strategies, discourse marker, comprehension, foreign language, communication, discourse, language.

Til jamiyatning, davlatning rivojlanishi va taraq-qiyotida alohida o‘rin tutadi. Turli xalqlarning tillari hamisha o‘zaro bir-birini boyitib, rivojlanib kelgan. Mustaqillik tufayli respublikamizning xalqaro hamjamiyat bilan aloqalari, jumladan, Sharq mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy, savdo-sotiq aloqalari keng yo‘lga qo‘yildi. Mazkur aloqalar yildan-yilga kuchayib, mustahkamlanib borishi o‘z navbatida xorijiy tillarni ham nazariy, ham amaliy puxta o‘rganish ehtiyojini keltirib chiqarmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi, “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarorlari, shuningdek, mazkur sohada qabul qilingan barcha me’yoriy-huquqiy hujjatlar bugungi kunda chet tilini egallashga bo‘lgan talab kuchayib borayotganligini hamda chet tili bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borishga bo‘lgan talabni namoyon etadi.

O‘zbek-koreys aloqalari bu ikki xalq orasidagi do‘stlik munosabatlarini kengayishiga sabab bo‘ldi. Tabiiyki, bugungi kunda koreys tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortdi. Ko‘pgina o‘rganuvchilar oddiygina so‘zlashish yoki til grammatikasini o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmay, til sohibidek erkin fikrlab, suhbatlashish malakasini egallashga intilmoqdalar. Yuqori darajada til bilish o‘rganuvchilardan erkin suhbatlasha olishni talab etadi.

Erkin ogzaki nutqqa egalik qobilyati to‘rt unsur:

Gapirish, eshitish, yozish, va o‘qishni bilishni talab etadi. Shular orasida eng asosiysi gapirish va eshitishdir.

Shu kungacha koreys tili bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosan tilning grammatik tuzilishini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ammo keyingi yillarda og‘zaki muloqot masalalariga ham alohida ahamiyat berilib, bu borada ham tadqiqotlar olib borishga ehtiyoj sezilmoqda. Til o‘rganishda yozuvning ahamiyati katta, ammo og‘zaki nutq yozma nutqqa nisbatan faolroq hisoblanadi. Muloqotni amalga oshirish vositalarining bir necha turlari mavjud bo’lib, diskurs markerlari shular jumlasiga kiradi. Mazkur maqolada diskurs markerlaridan biri — 좀 [jom] ning bir qancha ma’nolarini ifodalash funksiyasi haqida so’z boradi. Diskurs so‘zi inglizcha discourse so‘zidan olingan bo‘lib fikr mulohaza, suhbat muloqot ma’nosini ifodalaydi. Diskurs markerlari esa muloqot yoki og‘zaki nutq suhbatida yangi muloqot vazifasini bajaradigan unsurlardir. Bular muloqotdagi har bir unsurni bir qolipga tushurib, so‘zlovchining muloqot maqsadi, vazifasi,

his-tuyg‘ularini ifodalashda yordam beradi. Diskurs markerlari diologik muloqotning erkin olib borilishida muhim ahamiyatga egadir. Koreys tilida bunday markerlar orasida 좀, 글쎄, 그냥, 그래, 참 kabilar ko‘p ishlatiladi. Qo‘yida biz faol diskurs markerlaridan biri 그래hamda 참ning ma’no ifodalash funktsiyasi borasida so‘z yuritmoqchimiz. Ushbu disrkurs markerlar gapda turli xil ma’nolarni ifodalashi mumkin, diskurs marker sifatida har xil vazifalarni bajaradi. Koreys olimlarida Im Yu Jong (임유종)1995, Ku Jong Nam (구종남) 1998, Chun Kyong Xve (주경희) 2000, An Ju Ho(안 주 호) 2009 diskurs marker 그래 hamda 참 diskurs markerlari borasida ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar.

Shu bilan birga koreys tilida 그래 diskurs marker ham mavjud bo‘lib, quyidagi xulosalarga kelindi. Avvalo, diskurs markeri 그래ni funktsiyasini taxlil qilishdan oldin “그래” ni ma’nolarini ko‘rib chiqmoqchiman. Koreys tili lug‘ati hisoblangan 표준국어대사전hamda Yonse universiteti tillar ilmiy izlanish markazida taqdim qilingan 연세한국어사전, va Koryo universitetida taqdim qilingan 고려대 한국어대사전da ko‘rsatilgan 그래ning asl ma’nolari ko‘rsatilgan. Ushbu yirik lug‘atlarda 그래 diskurs markeri odatda ma’lum bir savolga ijobiy javob berganda ishlatiladigan undov gap sifatida taxlil qilingan.

그래 diskurs markerining qo‘yidagi funksiyalarga ega:

1. Ma’lum bir mavzu bo‘yicha og‘iz ochish, boshlab berish funktsiyasi:

Ma’lum bir o‘ziga xos ma’noga ega bo‘lgandan ko‘ra muloqotni boshlaganda tabiiy va erkin davom etish gapni osongina boshlash uchun suhbatni yumshoq boshlamoqchi bo‘lgan vaziyatda tinglovchiga ishora beradi. Odatda so‘zlovchi tinglovchiga nisbatan yoshi katta bo‘lganda balandroq ohang bilan boshlaganda ishlatiladi.

그래 그 그동안 잘 지냈어? 일 년간? 이천이년 뭐가 젤 재밌었어?

Hush, shu vaqtgacha yaxshi yurdingmi? 1 yil davomida? 2002-yilda eng qiziqarli nima bo‘ldi?

Ushbu misolda shuni ko‘rish mumkinki, anchadan beri ko‘rishmagan tinglovchiga hol-ahvolni so‘rashdan oldin, 그래 dan foydalangan holda tinglovchiga ishora bera turib, suhbatni tabiiy holda olib bormoqda.

태수: (노크와 함께 들어오며)

Tesu: (eshikni taqqillatgan holda kirib kela turib)

김 원장: 왔어? 그래, 샛별이 일은 어떻게 됐어?

Kim direktor: Keldingmi? Hush, Seppyolni ishi nima bo‘ldi?

태수: 요즘 찾고 있습니다. 조만간 샛별 아가씨를 찾을 수 있을 것 같습니다.

Tesu: Shu kunlarda axtarib turibman. Yaqin orada Seppyolni topadiganga o‘xshayman.

Ushbu misolda ham ko‘rinib turibdiki, Kim director o‘zini ostida ishlaydigan Tesuga qizini axtarganligini so‘rab ko‘rish vaziyatida, doimgidek suhbatni boshlashdan oldin 그래 diskurs markerdan foydalanmoqda.

2. Mavzuni yetkazib berish funktsiyasi:

Suhbatdoshni gapini ma’qullash yoki tan olgandan keyin ayni vaziyatda davom etayotgan mavzuni tugatib, keyingi pog‘onaga o‘tib, yangi gapni boshlash jarayonida 그래 dan foydalanib, mavzuni yetkazib berishi ko‘p uchraydigan holatdir. Odatda baland ohangda gapiriladi.

기애: 너는 미국에 가면 간다고 말을 좀 하고 가면,

Kiye: Sen Amerikaga borsang boraman deb borsang,

김원: …!

Kimvon:….!

기애: 그래. 우리 탄이 언제까지 못 들어오게 할 거야? 이렇게까지 독하게 굴어야겠니? 열여덟 살짜리가 뭘 그렇게…

Kiye: Mayli, bizning Tanini qachongacha kirgizmaysan? Bunday kuch bilan chiqishing shartmi? 18 yosh bo‘la turib nimani…...

Ushbu misolda Kiye Amerikaga borish haqidagi gapni nimaga qilmaganini so‘rashi bilanoq Kimvonni rad etish vaziyatidir. Kiye gapira turib, 그래 dan foydalangan holda, o‘zini o‘g‘li Kimtan haqidagi savol bilan mavzuni o‘zgartirganini ko‘rish mumkin. Yuqorida 그래 diskurs markerininh ikki funktsiyasini ko‘rib chiqildi. Bundan tashqari ushbu diskurs markerning ma’qullash, mavzuni tugatish, javob berish, taklifni tekshirish, oraga suqulish kabi funktsiyalarga ega.

Keyingi diskurs marker koreys tili o‘g‘zaki nutqda keng qo‘llaniladigan, ammo koreys tili yozma adabiyotlarda kam uchraydigan kommunikativ diskurs “참” (cham) to‘g‘risida batafsil yoritmoqchiman. Ilmiy tadqiqot ishlariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, ko‘pgina olimlar “참” kommunikativ diskursi to‘g‘risida har xil fikrlarga ega bo‘lishgan. Kang U Von (강우원) 2000 “참” diskursi funktsiyasi haqida “anglash holatini shakllantiradigan funktsiya”, “suhbatdoshga yumshoqroq qiladigan funktsiya”, “gapiruvchining ichki kechinmalarini ifodalovchi funktsiya” sifatida ko‘rib chiqdi. Kim Hyang Hva (김 향화) 2001 esa ushbu diskurs funktsiyasini “ogoh, diqqat funktsiya” si sifatida ko‘rib chiqdi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda diskurs marker “참” ni “yangi muloqot temasiga o‘tish”, “ma’lumot yetkazish”, “anglash”, “diqqat, ogoh bo‘lish” funktsiyasi sifatida ko‘rib chiqmoqchimiz.

1.Yangi muloqot mavzusiga o‘tish ma’nosini ifodalash funktsiyasi:

“참” diskurs marker ma’lum bir mavzuni boshlash funktsiyasini bajaradi.

참, 아저씨, 서울에 “남산타우” 란 거 있어?

Aytgancha, amaki, Seulda Namsanthau degan joy bormi?

남산타우는 없고 남산타워는 있어, 왜?

Namsanthau emas-u Namsanthavo degan joy bor, nima qildi?

Yuqoridagi misolga nazar tashlaydigan bo‘lsak, birinchi so‘zlovchi muloqot boshida “참” diskurs markeridan foydalanib, “남산타우란 있어?” (Namsanthau bormi?) deb muloqotni boshlabberdi. Bu yerda “참” muloqotda yangi mavzu boshlash funktsiyasini ifodalaydi.

2. Anglash ma’nosini ifodalanish funktsiyasi:

“참” diskurs markeri ma’lum bir narsa bo‘yicha unutib qo‘ygan narsa to‘satdan esga tushganda, anglaganda ishlatilib, anglash funktsiyasini bajaradi.

A:빨리 일어나, 늦었어.

(A: Tez turgin, kechikding.)

B:왜…나 오늘 학교 안 가. 주말이잖아.

(B: Nimaga? Men bugun maktab bormayman. Dam olish kuni-ku.)

A:아. 참, 오늘 토요일이지.

(A: A, aytgancha, bugun shanba kuni-ku.)

Yuqoridagi misolda qaraydigan bo‘lsak, diskurs marker “참” his-hayajonni ifodalab turgan “아”(a) bilan birlashib, “to‘satdan esga tushib ketgan holat” haqidagi funktsiyani bajarmoqda. U shbu misolda A so‘zlovchisi bugun shanba kunligini unutib turganida B tinglovchiga bugun dam olish kunligini aytib, A shu zahoti bugun shanba ya’ni dam olish kunligini angladi.

3. Salbiy holat ma’nosini ifodalash funktsiyasi:

“참” diskurs marker suhbatdosh o‘z hissiyotlarini ifodalaydigan funktsiyasi bajarib, asosan salbiy holatda funktsiyani bajaradi.

A: 아, 참… 이게 뭡니까? 이걸 미리 신고하는 게 잊으셨어요?

A: A, aytgancha, bu nima? Buni oldindan shikoyat arizasi berishni unutdizmi?

B: 정말 죄성합니다. 안 그래도 바쁘실텐데요.

(B: Judayam uzrli. O‘zi shundoq ham band ediz.)

Ushbu misolda “참” diskurs markeridan foydalangan holda, suhbatdosh o‘zining salbiy hissiyotlarini ifoda qilayotgani yaqqol namoyon bo‘lib turibdi.

Hozirgacha diskurs marker “참” ni har xil finktsiyalarini ko‘rib chiqdik. Yuqorida ko‘rib chiqqanimizdek uning yangi muloqot temasiga o‘tish, anglash hamda salbiy holatni ifodalash funktsiyasi sifatida ko‘rib chiqildi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov. I.A. O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida. Toshkent. O‘zbekiston, 1995.
2. Karimov I.A. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. 1997.
3. Kim N.D. “Zamonaviy koreys tilida muloqot maqsadi ifodalangan gap turlari” Toshkent, 2018.
4. 강현화(2006),「학문목적 학습자를 위한 교재분석과 발전 방향」,『한국언어문화교육학회』193-201.
5. 김유리(2006),「문화간 비즈니스 케뮤니케이션과 문화교육 커리 큘
6. 럼」,『한국언어문화교육학회』
7. 김정숙(2003),「외국어로서의 한국어 수업을 위한 교재·교구의 연구」
8. 김진숙(2003),「특정 목적 한국어 교육 과정 개발을 위한 과제 단위 학습자 요구분석」, 연세대학교 석사학위 논문.
9. 노대규(1996),「한국어의 입말과 글」,『국학자료원』
10. 박지원(2005),「비즈니스 한국어 교육을 위한 담화 분석 연구」,연세대학교 석사학위 논문.
11. Brown H. D (1994), “Principles of Language Learning and Teaching”, Prentice Hall Regents.
12. Dudley Evans. T & St John. M. T (1998), Development in English for specific Purpose, Cambridge University Press.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

UDK: 811.512.133 (043.5)

Мўмин ТУРДИБЕКОВ,
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, ф.ф.н
E-mail: mominjonturdibekov@mail.ru

Профессор, ф.ф.д Б.Менглиев тақризи асосида

ЎРАТЕПА, БУНЖИКАТ, ҚАҲҚАҲА ТОПОНИМЛАРИНИНГ ЭТИМОЛОГИЯСИ

Аннотация

Мазкур мақолада Ўратепа топоними тарихи, Бунжикат ва Қаҳҳаҳа жой номларининг келиб чиқиши ҳақида тадқиқотларни қиёсий таҳлил қилинади ва ушбу топонимлар тизимига муносабати масалаларида фикр юритилади; Ўратепа, Бунжикат ва Қаҳҳаҳа топонимларининг этимологияси таҳлил этилади ҳамда муаллиф ўз қарашларини баён этади.

Калит сўзлар: Ўратепа, Бунжикат, Қаҳҳаха, куҳендиз, қалъа, Шаҳристон, шарқшунос.

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМОВ УРАТЕПА, БУНДЖИКАТ, КАХКАХА

Аннотация

В этой статье будет проведен сравнительный анализ исследований по истории топонимии Уратепа, происхождению названий Бунжиката и Кахкаха, а также будут рассмотрены взгляды на отношение к системе этих топонимов; этимология топонимов Уратепа, Бунжикат и Кахкаха будут проанализированы , и автор изложит свои взгляды.

Ключевые слова: Уратепа, Бунджикат, Кахкаха, кухендиз, крепость, Шахристан, востоковед.

ETYMOLOGY OF TOPONYMS URATEPA, BUNJIKAT, KAKHKAHA

Annotation. In this article, a comparative analysis of research on the history of Uratepa toponymy, the origin of the names Bunjikat and Kakhkaha will be carried out, as well as views on the relationship to the system of these toponyms will be considered; the etymology of the toponyms Uratepa, Bunjikat and Kakhkaha will be analyzed, and the author will present his views.

Keywords: Uratepa, Bunjikat, Kakhkaha, kuhendiz, fortress, Shahristan, orientalist.

Кириш. Баъзи тарихчи олимлар Ўратепа топонимини дастлаб Қўқон хони Худоёрхон ўз қўшинлари билан бу шаҳарга ҳужум қилганида берган, деган фикрни қайд қилган. Тарихдан бизга маълумки, Худоёрхон Ўратепа шаҳрини босиб олишга ҳаракат қилган. Аммо туб аҳоли унга қаттиқ қаршилик кўрсатади. Шундан сўнг Худоёрхон аскарларига “ур тепани”, яъни “тепаликка ур” деган буйруқ беради. Чунки аҳоли шаҳарни Муғ тепалигидан ҳимоя қилаётган эди. Юқоридагиларга асосланиб баъзи олимлар, Ўратепа топоними шундай пайдо бўлган деган фикрни беради. Аммо бу фараз илмий асосга эга эмас, чунки Ўратепа ҳақидаги маълумотлар XIV-XV асрларда ёзилган манбаларда ҳам учрайди.

Шунингдек, Ўратепа дастлаб Уструшана шаклида вилоят номи сифатида қўлланганлигини тарихий асарларда учратиш мумкин.

Бобурнинг “Бобурнома” мемуар асарида ҳам Ўратепа топоними тўғрисида қимматли фикрлар учрайди. Дарҳақиқат, XVI аср бошларида Бобур Ўратепада бўлганлиги ва унинг айрим қароргоҳларини зиёрат қилганлиги тўғрисида “Бобурнома” асарида қайд этган. Аммо Ўратепа топоними ўрта аср тарихчиси Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482) “Матла-и саъдайн ва мажмаи баҳрайн” (“Икки бахтли қўшалоқ Буржлар ва икки денгизнинг қуёш чиқиш жойи”) асарида муаллиф 812 (1409-1410) воқеаларини тасвирлаб, Ўратепани ёзги оромгоҳ номларидан бирининг номи сифатида тилга олади.

XV аср тарихчиси ҳам бу воқеалар ҳақида Фасиҳ Хавофий ўзининг “Мужмали Фашиҳи” китобида айни пайтда Темурийзода Шоҳрухмирзонинг Ўратепа яйловига келиб туриши ҳакида ёзган. XV аср охирида ҳам Ўратепа шаҳри Темурийлар ҳукмронлиги остида бўлган. Султон Маҳмудхон шаҳарни Ўратепа деб номлаш тўғрисидаги фармон берганлиги тўғрисида тарихий асарларда маълумот мавжуд. XVI асрнинг яна бир муаллифи Ҳофизи Таниш Бухорий ўзининг “Шарафнома” (“Шоҳнинг шон-шарафи китоби”)да Ўратепа тарихий асарларда Усрушана тарзида ёзилган деб қайд этган. Бу асар Уструшана Ўратепа деб аталганини қайд қилган биринчи манба ҳисобланади.

Туб аҳолининг кексалари орасида Ўратепа топонимининг маъноси ҳақида турли маълумотлар мавжуд. Улардан бирининг айтишича, топоним икки қисмдан иборат: Ўра-жар, пастлик ва тепа-баландлик, тепалик каби маъноларни англатади. Бундай таҳлил илмий нуқтаи назардан асоссиз бўлса-да, шаҳарнинг географик жойлашуви бу қарашда маълум бир асос борлигига гувоҳлик беради. Ўратепа шаҳри, – деб ёзади Филипп Назаров, – зикр этилган тоғдан тепаликлар орасидан оқиб ўтувчи ўзанларда жойлашган Қашқар-Даван тоғига туташ, жуда кенг, икки баланд девор билан ўралган, улар орасида чуқур ариқ қазилган, деворлардаги деразалар шундай каттаки, керак бўлса, улардан замбараклар отилиши мумкин. Филипп Назаров Қашқар-Даван деганда Туркистон тизма тоғларини назарда тутган бўлиб, унинг музликлари Шаҳристон ва Ўратепа воҳаларининг барча дарё ва ўзанларининг сув манбалари ҳисобланади.

“Шайбонийнома” муаллифи Муҳаммад Солиҳ ўз асарида шаҳарнинг нотекис релъефда жойлашганлигини ҳам қайд этган.

Л.Ф.Костенко Ўратепа номи ва жойлашуви ҳақида қуйидагиларни ёзган: Ўратепанинг пойдевори ва асл тарихи ҳақидаги афсоналар унинг аҳолиси орасида сақланиб қолмаган; бу фақат қадимий шаҳар эканлиги ва Ўрта Осиё аҳолиси орасида исломиятгача маълум бўлган Устарашан тарзида қўлланганлиги; Ўратепа номи эса кейинчалик қабул қилинган, чунки у қисман чуқурда, қисман тепаликда жойлашган. Ўратепа иккита

тепаликнинг этагида жойлашган бўлиб, улардан бирида қалъа, бошқасининг ёнбағрида шаҳарнинг шимолий-ғарбий қисми жойлашган.

Халқ афсоналари таҳлили асосида А.Кушкеевич қуйидаги хулосага келган: Ўратепа, аниқроғи Оратепа номи шаҳарга шундай сабаб билан берилганки, у қисман тепаликда ва қисман текисликда жойлашган. Ю.Ёкубовнинг фикрича, шаҳар номи “ўр” атамасидан келиб чиққан бўлиб, у жойга ишора. Бундай фикрлар ҳақиқатан ҳам замонавий шаҳарнинг жойлашуви билан уйғундек кўринади.

Шунингдек, бу топоним сўғдийча “ўр”дан келиб чиққан деган фаразлар мавжуд бўлиб, бу сўз “тепалик”, “ёйилган”, “кенг” деган маъноларни англатади. Бироқ, Ўратепа топонимининг сўғд тилига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бизга тарихдан маълумки иккинчи минг йилликнинг бошларида туркий тилли сулолалар ва қабилалар янада фаоллашадилар ва кенг қамровли жойларни ўз назоратларига оладилар. Айни пайтда улар Мовароуннаҳр бўйлаб кенг жойлашиб, янги-янги ҳудудларни босиб олиб бу ҳудудларда жойлашадилар. Бу жараёндан Уструшана ҳудуди ҳам четда қолмади. Шу билан бир қаторда туркий тиллар ҳам кенг тарқалди. Албатта туркий халклар ўз турар жойларини туркийча атай бошлайдилар.

Шундай қилиб, Ўратепа топоними туркийча сўз бўлиб, унинг географик жойлашувига мос келади. Илк Ўрта асрларда Уструшананинг пойтахти Бунжикат шаҳри бўлиб, бу жой ҳозир тахминан Шаҳристонсой қирғоқлари ва ғарбдан унга туташ тоғолди тепаликларига тўғри келади. Ёзма манбаларга кўра, шаҳарда Ўрта Осиёнинг юз мингга яқин аҳолиси яшайдиган йирик марказларидан бири бўлган. Бунжикат харобалари ва унга қўшни қалъа, тепаликлар, ёдгорликлар ва диний меъморчилик ёдгорликлари устида олиб борилган йигирма йиллик кенг кўламли қазиш ишлари натижасида Бунжикат ўша даврларда Марказий Осиёнинг йирик ҳунармандчилик, маданий ва сиёсий маркази бўлганлиги исботланди. Бунжакат V-VI асрларда шаҳар маркази бўлганлиги, VII-XII асрларда эса гуллаб яшнаган, обод ва фаровонлик ҳукм сурган уч қисмли шаҳарга айланган. VII-IX асрларга келиб, Бунжикат мустақил Уструшана давлатининг пойтахтига айланади. Бунжикатнинг жойлашуви бўйича яқин-яқингача турли фикрлар мавжуд эди. Баъзилар пойтахт Шаҳристон ҳудудида жойлашган деб ҳисобласалар, бошқалар ҳозирги Истаравшан шаҳри ҳудудида жойлашган деб ҳисоблайдилар. Шу муносабат билан Н.Н.Негматов ёзади: “... илк ўрта аср Уструшана пойтахти Бунжикатда Афшин шоҳларининг ҳукмрон сулоласи вакиллари бу кичик мустақил давлатда хукмронлик қилганлар. VIII асрдаёк бу давлат ўз ҳудудини шарқ ва ғарб томонга кенгайтириб, ясси тепаликлар кенглик йўналиши бўйича чўзилиб, жанубга Туркистон тизмасининг этакларигача етиб борган”.

Араблар Бунжикат деб ҳисоблаган Уструшана пойтахтининг жойлашуви қуйидагича аниқлаш мумкин. Манбаларда бу жой қуйидагича таърифланган, эски Сабатдан текислик бўйлаб иккита фарсаҳ, сўнгра шаҳардан оқиб ўтадиган дарё бўйлаб бешта фарсаҳга чўзилган. Юқоридагиларга асосланиб, В.В.Бартольд қуйидагиларни ёзган “... Осрушана пойтахти қолдиқлари Ўратепа шаҳридан 25 км узоқликдаги жануби-ғарбдаги Шаҳристон қишлоғи яқинидаги қизиқарли харобалар сифатида эътироф этилиши эҳтимолдан холи эмас”. Бундан ташқари, В.В.Бартольд Ибн Хордадбек маълумотига асосланиб, қуйидагича хулоса чиқарган: “Бунжикат – бу Шаҳристон; эски Сабатдан йўл Шаҳристонга эмас, балки Ўратепага олиб боради”. Ўрта аср араб олимлари томонидан ёзилган илмий манбаларда Уструшананинг асосий пойтахти жойлашган жой ҳақида берилган маълумотлар етарлича аниқ эмас.

Истаравшан (Ўратепа) шаҳрининг қадимда эски карвон йўлларига нисбатан алоқаси ҳам ноаниқ. Шунинг учун манбалардан олинган маълумотларга асосланиб О.И.Смирнова Бунжикат – Ўратепа ҳудудий жойлашувини араб муаллифи Идриси маълумотига таяниб, Бунжикат Саватдан 5 мил (тахминан 2 фарсаҳ) жануби-шарқда ва Лакат ва Газак шаҳарлари (Лакат ва Газантарак қишлоқлари) унга тегишли бўлганлигини ёзади.

Бироқ, О.И.Смирнованинг бу карашлари, яъни, Истаравшан шаҳри (Ўратепа) жойлашган жойда пойтахтнинг жойлашиши ҳақидаги фикри ҳеч қандай асосга эга эмас. Чунки ўрта аср муаллифларининг барча маълумотлари аниқ эмас. Бундан ташқари, археологик қазишмалар материаллари Уструшана пойтахти Бунжикат Шаҳристонда жойлашганлигини кўрсатади.

Хитой манбаларининг хабар беришича, Уструшананинг ҳукмдори – Боси (Туркистон тизмаси) шимолида истиқомат қилган. Пойтахтдан Хўжандгача бўлган масофа 200 ли, Тошкент ва Самарқандгача 400 ли. Араб географларининг маълумотларига кўра, Куркат орқали Хўжандгача бўлган масофа 7 фарсаҳ (тахминан 55 км), Асбоникатгача 9 фарсах (70 км), Сабатгача 7 фарсаҳ, Самарқандгача 24 (28) фарсаҳ (175-200 км) бўлган.

Шаҳристоннинг I-III асрларга оид Қаҳқаҳа қалъаси атрофидаги узоқ муддатли археологик қазишмалар натижалари IX-XIII асрлардаги араб муаллифларнинг асарларида тасвирланган Уструшана – Бунжикат пойтахти ҳозирги Шаҳристон тумани ўрнида бўлганлигини исботлайди.

Шаҳарни тасвирлашда Идриси бошқа муаллифлар эътиборидан четда қолган Бунжикат шаҳрининг ўзи ҳақида қизиқ бир хабар беради: унинг сўзларига кўра, Бунжикат тоғ ёнбағрида жойлашгани, бу тоғлар Туркистон тизма тоғининг тизмалари билан туташган тоғолди тепаликлари эди. Шу маълумотларга асосланиб, Бунжикат ҳозирги Шаҳристон ўрнида, I-III асрларга тегишли Қаҳқаҳа қалъаси жойлашганлигини юқорида келтирилган маълумотлар ҳам тасдиқлайди. “Қаҳқаҳа” сўзининг этимологиясига оид маълумотлар етарлича асосга эга эмас. Ёзма манбаларда бу топоним тўғрисида маълумот мавжуд эмас.

Шунга қарамай, А.И.Исақов шарқшуносларнинг “қаҳ” атамасининг семантикаси ҳақидаги фикрларини келтиради, улар бу сўзни: ажратилган қалъа, қалъа ичидаги сарой биноси, ёки оддий тарзда қалъа маъносини англатишини ёзади. Форсча луғатда қаҳ сўзи – қаср, сарой деган маъноларни англатади. Шарқшунос А.З.Розенфельд эса қаҳ-қоя маъносини англатишини ва бу сўзининг Помир тилларидан бирига мансублигини ва товуш жиҳатидан қаҳан атамасига ўхшашлигини осетин тилидаги жарлик, паст-тепалик, қоятош маъносидаги сўзга тўғри келиши ва ҳозирда ҳам Эрон тилшунослик гуруҳига киришини қайд этади. Қадимги Сўғд тили тадқиқотчилари В.А.Лившиц ва А.Л.Хромовлар ўрта форсча қааҳ – минора, сарой сўзига тўғри келиши мумкинлигини мисоллар орқали кўрсатадилар. Кўриб турганимиздек, ушбу атамаларни шарҳлашда турли хил кўринишлар мавжуд. Шубҳасиз, бу атамаларнинг қадимийлиги билан боғлиқ бўлиб, бу қалъа номи узоқ вақтдан бери фойдаланилмайди. Бироқ, қарашлардаги тафавутлар аҳамиятсиз бўлиб ва бу, хусусан, қаҳ атамасини келиб чиқишига кўра қалъа, минора, қаср деб қабул қилишга имкон беради. Ҳукмдорлар, князлар ва феодалларнинг саройларига келсак, ўша пайтларда бундай иншоотлар ички қалъа бўлиб қалъалардан ташқарида қурилмаган деб тахмин қилиш мумкин. Демак, қуҳендиз ва қаҳ атамалари бир хил қалъа деган маънони англатади.

Қуҳендиз, юқорида айтиб ўтилганидек, арабча сўз ва шунинг учун ҳам бу термин араблар истилосидан

кейинги пайтдан бошлаб ишлатилган. Қаҳ кўриниши нисбатан қадимий ҳисобланади. Кўриб турганимиздек, қаҳ сўзи тоғ, минора, сарой каби маъноларда қўлланиши нисбатан катта объектлар учун ишлатилганлиги ва ўша узоқ даврларда тоғ қалъалари асосан тошлардан қурилганлигини ҳисобга олсак, уларни бирлаштирадиган маънони топиш мумкин – тошлар, алоҳида миноралар шаклида қурилган. Бу тош қалъалар шунчалик мустаҳкам қурилган-ки, Александр Македонский аскарлари қадимги Сўғдиёнани забт этиш пайтида тош қалъа ичидан маҳаллий аҳоли қалъа деразаларидан ҳар хил жисмлар отиб Македонский қўшинига қаттиқ қаршилик кўрсатади. Шундай қилиб, “каҳ” сўзи маҳаллий ҳукмдорнинг вақтинчалик уй-жойлари жойлашган, бориш қийин бўлган тош устига қурилган қалъалар деган маънодаги сўз бўлиши мумкин.

Юқоридагилар, бизнингча, қаҳқаҳа ва қаҳқа англатган икки маънодан ташқари, қалъаларни Қаҳқаҳа шаклида белгилашнинг яна бир шакли бўлиши мумкинлигини кўрсатади, бу эса юқоридагилар асосида қоядаги қалъа ёки тоғдаги қалъа маъносини англатиши мумкин. Қаҳқаҳ сўзида қаҳ сўзининг такрор ишлатилиши, бу қалъа ичидаги қалъа ёки қалъадаги қалъа маъносини англатган.

АДАБИЁТЛАР

1. Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 1958 й.
2. Самарқандий А. Матла-ус-саъдайн ва мажма-ул бахрайн. – Тошкент, 1969 й.
3. Мухтаров А. История Уратюбе (конец XV начало XX вв.). – М., 1998 й.
4. Хофизи Таниш Бухори. Шарафномаи шоҳи. Кн 1. – М., 1983 г.
5. Костенко В. Туркестанский край. – СПб., 1880 г.
6. Кушакевич А. Очерки Ходжентского уезда. Туркестанские ведомости. 1872. 14.
7. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1 – М., 1963 г.
8. Исаков А.И. Цитадели древнего Пенджикента. – Душанбе, 1977 г.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК: 821.512.13

Соҳиба УМАРОВА,
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети катта ўқитувчиси
E-mail: sohibahon@mail.ru

ЎзМУ профессори,ф.ф.д Ҳ.Болтабоев тақризи асосида

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА АЛИШЕРА НАВОИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Abstract
This article discusses the literary relations of the Uzbek and Azerbaijani peoples, the impact of the works of the greet poet Alisher navoi on Azerbaijani literature, the notes contain information about Navoi, linking them to Navoi’s works, compiling a dictionary of Navoi’s works, translating Navoi’s works and Azerbaijani studies.
Key words: Alisher Navoi, foreign, literary relations, Azerbaijan, tazkira, translation, nazira, dictionaries, Navoi studies.

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА АЛИШЕРА НАВОИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Аннотация
В данной статье рассматриваются литературнке связи узбекского и азербайджанского народов, влияние произведений великого поэта Алишер Навои на азербайджанскую литературу, в примечаниях содержится информация о Навои, привязка их к произведениям Навои, составление словаря произведений навои, переводы Навои работ и азербайджановедения.
Ключевые слова: Алишер Навои, зарубежъе, литературные связи, Азербайджан, тазкира, перевод, назира, словари, навоиведие.

ОЗАРБАЙЖОНДА АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Аннотация
Ушбу мақолада ўзбек ва озарбайжон халқининг адабий алоқалари, буюк шоир Алишер Навоий ижодининг озарбайжон адабиётига таъсири, тазкираларда Навоий ҳақидаги маълумотлар қайд этилиши, Навоий асарларига назиралар боғлаш, Навоий асарлари луғатини тузиш ишлари, Навоий асарларининг таржима этилиши ва Озарбайжон навийшунослиги ҳақида сўз юритилади.
Калит сўзлар: Алишер Навоий, хориж, адабий алоқалар, Озарбайжон, тазкира, таржима, назира, луғатлар, навоийшунослик.

Кириш. Ҳазрат Низомиддин Мир Алишер Навоий “Хамса” асаридаги барча достонларида Шайх Низомий Ганжавийга юксак эҳтиромини билдиради. Буюк шоир “Садди Искандарий” достонида хамсанависликнинг асосчиси ҳақида шундай сўзларни келтиради:

Бу янглиғки ганжи маоний тўкуб,
Жаҳон аҳлиға жовидони тўкуб.
Бу беш ганжидинким жаҳондур тўло,
Ки кўк жавфида доғи йўқтур хало[1].

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкираси Аввалғи мажлиси бевосита озарбайжонлик тасаввуф адабиётининг йирик намояндаси Амир Қосим Анвор ҳақидаги фикра билан бошланган. Алишер Навоий Озарбайжон ва озарий шоирларга доимо муҳаббат ва ҳурматини асарларида баён этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Биз Навоий асарларининг дунёга тарқалиши хусусида сўз юритмоқчи эканмиз, шоир ҳаёти билан боғлиқ бир ҳолатга эътибор қаратамиз. Маълумки, Навоий Самарқандга борганида ҳали 30 ёшга кирмаган ёш хуросонлик йигит эди. Нега у Самарқанд ҳокими эътиборига тушади ва Аҳмад Ҳожибек унга ҳомийлик қилади, деган саволга жавоб бериш орқали ўзимизнинг мулоҳазамизни билдирамиз. Биринчидан, Аҳмад Ҳожибек “Мажолис ун-нафоис”нинг олтинчи мажлисида “сурати хуш ва сийрати дилкаш ахлоқи ҳамида ва атвори писандида йигитдур” деларкан, унинг “табъи баҳоят хуб воқеъ” бўлганлиги, унинг Вафоий тахаллуси билан шеърлар битгани ёзилади. Демак, Аҳмад Ҳожибек шеърият ихлосманди бўлган. Иккинчидан, ўша пайтдаёқ Навоийнинг шеърлари Хуросондагина эмас, Мовароуннаҳр ва бошқа юртларга ҳам кенг тарқала бошлаган. Шунинг учун ҳам ёш шоирга Самарқанд ҳокими махсус иззат-икромини кўрсатган эди. Навоий асарларининг нафақат туркий тилда ёзилиши балки, фавқулотда бир поэтик ҳодиса, ўткир тафаккур маҳсули бўлганлиги, асарларида умуминсоний ғояларни тараннум этганлигидан адабиёт ихлосмандлари томонидан севиб ўқилган, шоир асарлари ўз замонасидаёқ Эрон, Озарбайжон, Туркиядан тортиб, Ироқ, Покистон, Ҳиндистонгача тарқалган. Шоир ҳаётлигидаёқ унинг ижодига катта қизиқиш ҳамда юксак эътироф билдирилган. Алишера Навоий ва Озарбайжон муносабатлари ҳам шундай йирик адабий-тарихий жараён бўлиб, бу адабий ижодий муносабатлар асосида юзага келган анъана ва янгиликлар уйғунлигидир. Шунинг учун ҳам бу ҳодиса махсус илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганилган, яна ўрганилмоқда[2]. Озарбайжонда Алишер Навоий ҳаёти ҳақидаги маълумотлар ва унинг асарлари дастлаб қуйидагича ёйилганлигини кузатамиз:

Тазкираларда Навоий ҳақидаги маълумотлар қайд этилиши.
Навоий асарларига назира боғлаш.
Навоий асарлари луғатини тузиш.
Навоий асарларининг таржима этилиши.
Навоий асарларининг жамланиши, турли қўлёзма нусхаларининг кўчирилиши.

Озарбайжонда кўплаб яратилган тазкираларда Навоий зикри учрайди. Жумладан, Лутф Алибек Озарнинг “Оташкадаи Озарий”, Сом Мирзо Сафавийнинг “Туҳфаи Сомий”, Ризоқулихон Ҳидоятнинг “Мажмуъ-л-фусаҳо”(Гўзал сўз эгаларининг тўплами) каби асарларда буюк шоир ҳақидаги маълумотлар мавжуд.

Маълумки, оташнафас шоир Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий ижодига Лутфий ва Алишер Навоий кучли таъсир кўрсатган. Фузулий Алишер Навоийга “муқарраби шаҳаншоҳи Хуросон” деган таърифни беради. Сом Мирзо Сафавийнинг “Туҳфаи Сомий” тазкирасидаги қайдлар Фузулийнинг шоирга берган таърифини қувватлайди. “Туҳфаи Сомий”нинг “Туркийлар ва уларнинг мақтов ва баёнга ҳожати бўлмаган олий қадр ва азим уш-шон шоирлари зикрида” бўлимининг биринчиси “Амир Алишер”нинг жуда узун зикри билан бошланади. Унда: “Амир Алишер - номи аслида унинг яқин дўсти ҳамда яхши ишлар соҳиби бўлган Ҳазрати Султон (Ҳусайн) Бойқаро тилидан айтилган сифатдир. У Ганжина Баҳодирнинг халафи фарзанди бўлиб, у (отаси) чиғатой султонларидан бўлган Султон Абу Саъид хизматчиларидан (мутеъинон - тобеъинларидан) эди. Онасининг бобоси бўлган Амир Абу Саъид эса Султон Ҳусайн Мирзо (Ҳусайн Бойқаро)нинг бобоси - Бойқаро Мирзонинг улуғ амирлари қаторидаги интизомли амирлардан эди. Шу сабабдан, гўдаклик пайтларида мазкур подшоҳ (Ҳусайн Бойқаро) билан бир мактабда сабоқ олишган ва айни шу пайтларда, маълум ва машҳур маълумотга кўра, уларнинг орасида умрбод қиёматлик дўст бўлишга аҳду паймон васиқаси боғланади”[3]. Алишер Навоий фикрасидан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

Амир Алишер сифатини унга дўсти Султон Ҳусайн Бойқаро берган ва ҳар доим уни шу ном билан атаган;

Унинг амирлик унвони аслида ота томонидан эмас, балки она томонидан етиб келган. Яъни унинг онасининг бобоси (жадди модараш) Амир Абусаъид бўлиб, Мирзо Бойқаро (Ҳусайн Бойқаронинг бобоси) ҳукмронлиги даврида улуғ амирлар қаторида бўлган экан. Отаси эса, тазкирада у Ганжина Баҳодур дея берилган, Султон Абу Саъид Мирзонинг хизматчиларидан (мутеъинон) деб берилади. Демак, отасининг Амирлик унвони бўлмаган, балки она томондан унга амирлик унвони келган. Бунинг устига тарихий фактлардан маълумки, ёш Алишер 5 ёшлик пайтларида улар Ҳиротни тарк этишининг сабаби ҳам аслида давр ҳукмдори Султон Абу Саъиднинг буйруғи билан унинг хизматчиси бўлган Ғиёсиддин Кичкинанинг бошқа юртга кетиши билан изоҳлаш мумкин. Демак, Алишер Навоийнинг саройдаги нуфузи кўпроқ онаси томонидан улуғ мартабада бўлгани билан белгиланади. Бунга тазкирада ишоралар мавжуд[4].

Алишер Навоий ижоди озарбайжон халқининг қалбига яқин, шоирлари ижодига ҳамоҳанг бўлган. Шунинг учун ҳам шоир ҳаёт вақтидаёқ озарий шоирлар Навоий асарларига назиралар боғлашган. Озарбайжонлик Кавси Табризий, Ҳақиқий каби шоирлар эса Навоий ижоди таъсир билан тўғридан тўғри ўзбек тилида шеърлар ёзишган ҳамда назиралар битишган. XV аср озарбайжон мумтоз адабиётининг таниқли намояндаси Неъматуллоҳ Кишварийнинг Навоий ижодидан илҳомланган ҳолда 50 дан зиёд назира ёзган бўлса, XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида Озарбайжонда яшаган машҳур шоир, моҳир носир, манбашунос олим, хаттот ва миниатюрачи рассом Содиқбек Афшор Содиқийнинг 20дан ортиқ ғазали Навоий ижодига назира тарзда яратилгани кўрсатилади[5]. Навоий лирик мероси, хусусан, “Хазойин ул-маоний”даги шеърлари бошқа асарларидан ҳам кўпроқ туркий халқлар ижодига кучли таъсир кўрсатган. Фузулийнинг кўплаб ғазаллари Навоийга ҳамоҳанг ёзилганлигини кузатамиз. Масалан, “Хазойин ул-маоний” куллиётини очувчи “Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо...” матълали ғазалига Фузулийнинг ушбу ғазалида ўзгача руҳ ва буюк маҳорат билан давом эттирилади:

Ашриқат мин фалакил беҳжати шамсун ва биҳо,

Малаал олами нуран ва суруран ва баҳо[6].

Тадқиқот методологияси. Озарбайжонда Навоий асарларини чуқурроқ ўрганиш мақсадида луғатлар яратилган. Жумладан, Навоий ҳаётининг сўнгги йилларида унинг асарлари асосида “Бадоеъу-л-луғат” (тузувчи Толеъ ал-Иймоний ал-Ҳаравий), кейинроқ “Луғати Навоий”, “Ал луғату-н-Навоият ва-л-истишҳодату-л-чиғатоият” (“Навоий луғати ва чиғатой тили далиллари”, тузувчи Алойи бинни Муҳибий), “Санглоҳ” (тузувчи Низомиддин Муҳаммад Ҳоди ал-Ҳусайний ас-Сафавий Мирза Маҳдихон) луғатлари тузилади. Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган луғатлар ичида “Санглоҳ” энг каттаси ҳисобланади. Ушбу луғат туркий халқларнинг афшар уруғидан чиққан астрободлик Мирза Маҳдихон томонидан тузиб чиқилган. Мирзо Маҳдихон Навоий асарлари луғатини тузиб чиқишидан мақсади шоир асарларида учрайдиган қийин сўзлар маъносини форсийзабон халқларга очиб бериш эди. Шунинг учун у луғатни «Санглоҳ», яъни тошли ер, тошлоқ деб атади. Луғат 1759-60 йилларда ёзиб тугалланган. Ушбу луғатнинг бошқа мумтоз луғатлардан фарқи шуки, «Санглоҳ»да биринчи марта Навоийнинг насрий асарлардан ҳам мисоллар келтирилди. Луғатда Алишер Навоий асарларида учровчи жуда кўп нодир сўзлар маъноси очиб берилган. Бундай сўзлар бошқа луғатларда учрамайди. "Санглоҳ" луғатида мўғул, форс, араб ва бошқа тиллардан ўзлашган 970га яқин лексик бирликлар мавжуд [7].

Озарбайжонда Навоий асарларининг куллиёт шаклида жамланиши, турли қўлёзма нусхаларининг кўчирилиши ўзаро маданий-адабий алоқаларнинг мустаҳкам ривожланиб борганлигини кўрсатади. Озарбайжонлик олима Жаннат Нагиеванинг “Алишер Навоийнинг Баку қўлёзмалари” (1986, Əlişir Nəvainin Bakı əlyazmaları) китобида келтирилишича, Баку давлат қўлёзмалар фондида Навоий девонларининг 40га яқин қўлёзмалари сақланади. Бу хусусда олима Алмаз Улвий шундай ёзади: “Orta əsr Azərbay-canının əksər alim və şairlərinin kitabxanalarında Nəvai əlyaz-maları saxlanılıb. Bu fakt hər dövrdə öz aktuallığını qorumuş-dur. Belə kitabxanalardan Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsi nəzdindəki kitabxananı, Təbriz Milli Kitabxanasını, o cümlə-dən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Hə-sən Yüzbaşov, Salman Mümtaz kimi şəxsiyyətlərin şəxsi kitab-xanalarını göstərə bilərik – qeyd olunan mənbələrdə Əlişir Nəvai “Divan”ının əlyazma nüsxələri vardır” [8].

Таҳлил ва натижалар. Озарбайжонда Навоий ижодининг махсус илмий аспект сифатида ўрганилиши 1900 йиллардан бошланади. Хусусан, Боғчасаройда Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Арбаъин” асарлари Исмоил Гаспиринский томонидан ёзилган сўзбоши билан нашрга тайёрланади. 1907 йили “Дабистон” журналида Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги мақолалар эълон қилинади. Шундан кейин Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида илмий мақолалар нашр этилиши, тадқиқотлар олиб борилиши кенгаяди. Алмаз Улвий(Биннатова) “Əli Nazimin “Kommunist” qəzetində 1925-ci ildə nəşr etdirdiyi “Əlişir Nəvai və biz” məqaləsi şairin 500 illik yubi-leyinə hazırlıq üçün start idi”[9], деб ёзади. 1926 йили Бокуда ўтказилган биринчи туркологлар қурултойи буюк шоирнинг 500 йиллигига бағишланган эди. Турк олими Жамол Хасанлининг ёзишича, Озарбайжон, Ўрта Осиё Республикалари, Тотаристон, Қрим, Волга бўйи, Сибирь, Алтай, Шимолий Кавказ, Туркия, Москва, Петербург, Олмония, Австралия каби жойлардан таклиф этилган 131 нафар қатнашчи қурултойда иштирок этади ва 38 га яқин маъруза тингланади[10].

Озарбайжон адабиётшунослигида Алишер Навоий ижодини ўрганиш ва таржима қилишда Бакир Чўбонзода,

Фаридунбей Кўчарли, Ҳамид Арасли, Қуламҳусайн Алиев, Паноҳ Халилов, Жаннат Нағиева, Нушаба Арасли, Темур Карамли, Самад Вургун, Тарлон Қулиев, Халил Рза Улутурк, Комил Вали Наримонўғли, Рамиз Асқар, Тарлон Қулиев, Алмаз Улви Биннатова, Пошо Каримов сингариларнинг ўрни каттадир. Кейинги пайтда Озарбайжонда Алишер Навоий асарлари кўплаб нашр этилмоқда. “Навоий танланган асарлари тўплами” (Öndər, Bakı, 2004) 25 минг нусхада нашр этилди. Бундан ташқари “Алишер Навоий насрий асарлари” (Şərq-Qərb, Bakı, 2005), Алишер Навоий ҳикматлари жамланган “Ҳикматли сўзлар” (“Elm və təhsil”, Bakı, 2020) каби китоблар ҳам буюк шоирнинг озарбайжонлик мухдисларига тақдим этилди. Профессор Т.Қулиев томонидан Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асари озор тилига таржима этилиши, Баку давлат университети профессори Рамиз Аскар томонидан Алишер Навоийнинг “Хамса” асари, “Алишер Навоий ва унинг “Хамса”си” китобининг тайёрланиши, профессор Атаэми Мирзаев томонидан Алишер Навоийнинг “Ҳадиси Арбаъин” асарининг Жомий ва Фузулий асарлари билан бирга нашрга тайёрланиши муҳим бўлди. Алмаз Улвий томонидан тайёрланган “Алишер Навоий озарбайжон адабиётшунослигида” (Баку, 2009) деб номланган мақолалар тўпламида 40 яқин муаллифнинг мақолалари жамланган. Алмаз Улвий(Биннатова)нинг “Алишер Навоийнинг асри ва насри” китоби мутахассислар томонидан навоийшуносликнинг ютуғи сифатида алоҳида эътироф этилди [11].

Хулоса ва таклифлар. Биз мақоламиз бошида шоир “Хамса”нинг бешинчи достонидан келтирилган парча билан бошлагандик. Хулосани ҳам шу достон билан тугаллашни лозим топамиз. “Садди Искандарий” достонида Навоийнинг шундай сўзлари бор:

Мамоликки, табъ айламиш эрди фатҳ,
Ул иқлимким бўлмамиш эрди фатҳ.

Не иқлим, балким жаҳон кишвари
Ки, топмиш эди фатҳи Искандарий,

Скандардек айлаб сипаҳдорлиғ,
Сипаҳни халалдин нигаҳдорлиғ [12].

Достонда Искандар ақл-заковатда тенгсиз шоҳ ва етти иқлимни бирлаштирган буюк саркара сифатида гавдаланади. Искандар дунё халқлари маданият, маънавиятини бирлаштирган сиймо сифатида гвдаланади. Демак, Навоий ижоди умуминсоний аҳамитга эга бўлган меросдир. Шунинг учун ҳам унинг асарлари давр ва муҳит танламаганидек, миллат, ҳудуд, минтақа, чегара билмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 43.
2. Қаранг: Nağıyeva C.Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. XV-XIX əsrlər: filol. elm. dokt. diss. avtoref. – Bakı, 1986; Султонов Т. Алишер Навоий ва Озарбайжон адабиёти: тарихий илдизлар, анъаналар ва ворислик (Кишварий ва Содиқий асарлари мисолида). –Тошкент, 2019.
3. Туҳфаи Сомий. Таълиф: Сом Мирзои Сафавий. Бо тасҳиҳ ва муқобилаи устоди фақид Ваҳид Дастгардий. – Теҳрон: Китобфурушийи фуруғий. 1195. 179-саҳифа.
4. Туҳфаи Сомий. Таълиф: Сом Мирзои Сафавий. Бо тасҳиҳ ва муқобилаи устоди фақид Ваҳид Дастгардий. – Теҳрон: Китобфурушийи фуруғий. 1195. 179-180-саҳифа.
5. Султонов Т. Алишер Навоий ва Озарбайжон адабиёти: тарихий илдизлар, анъаналар ва ворислик (Кишварий ва Содиқий асарлари мисолида). – Тошкент, 2019.
6. Фузулий. Қалб гавҳари. – Т.: “HILOL-NASHR”, 2014. – Б. 43.
7. Қаранг: Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. – Т.: ЎзФА Тилшунослик институти, 1992.
8. Almaz Ülvi. Əlişir Nəvainin əsri və nəsri. – Bakı, “Elm və təhsil”, 2020. – Б. 507-508.
9. Almaz Ülvi. Əlişir Nəvainin əsri və nəsri. – Bakı, “Elm və təhsil”, 2020. – Б. 496.
10. Jamal Hasanli. Birinci Turkoloji Qurultaya Qisa Tarixi Baxis. 1926 Bakû Tükoloji Kongresinin 70. Yil Dönümü Toplantísi. Ankara, 1999, 9 sayfa.
11. Қаранг: Şəbnəm Babayeva. Almaz Ülvinin nevaişünasliga töhfesi (“Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)” monoqrafiyası haqqında). Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2020.
12. Алишер Навоий. Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 53.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

УДК:17.51

Дилфуза ХАТАМОВА,
ЎзМУ докторанти
E-mail: xatamova_d@gmail.com

АДУ доценти, ф.ф.д. М.А.Тожибоева тақризи асосида

АДАБИЁТШУНОСЛИК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ ЭСТЕТИК ТАФАККУР ПРЕДМЕТИ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада адабиётшунослик терминологиясидаги айрим муаммолар кулами белгиланиб, уларнинг маъно қамрови чегаралари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Адабиётшунослик терминологияси, термин ва атамалар, тушунча, термин маъно қамрови чегаралари, изоҳ, матни талқин қилиш назарияси.

ЛИТЕРАТУРНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ КАК ПРЕДМЕТ ЭСТЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

В статье рассмотрены некоторые проблемы литературоведческой терминологии, связанные со сферой восприятия того или иного термина или понятия.

Ключевые слова: Литературоведческая терминология, термины, понятия, сфера восприятия, проблемы интерпретации, толкование, герменевтика.

LITERARY TERMINOLOGY AS A SUBJECT OF AESTHETIC THINKING

Annotation

The article identifies some of the problems in literary terminology and discusses the limits of their meaning.

Keywords: literary terminology, terms and concepts, concepts, terms, semantic scope, interpretation, text interpretation theory.

Кириш. Адабиётшуносликка оид термин ва атамалар муаммолари соҳа мутахассисларининг доимий диққат марказида турган ва ханузгача илмий мунозараларга сабаб бўлаётган мавзулардан саналади. Антик даврдан, яъни Аристотель давридан тортиб ҳозирги кунга қадар тушунча – термин – терминология – бадиий матн муносабатлари назарий аспектда ҳам, бадиий асарни таҳлил қилиш тажрибасида ҳам долзарблик касб этади.

Ўзбек адабиётшунослигида доимо адабиёт илмининг диққат марказида туриши лозим бўлган ушбу муаммога атаб биргина тадқиқотнинг яратилганлиги унга етарлича эътибор берилмаганини кўрсатади. Н. Ҳотамовнинг “Ўзбек адабиётшунослиги терминологиясининг совет давридаги тараққиёти“ мавзуидаги номзодлик диссертацияси [1] ҳимоя қилинганига яқинда қирқ йил тўлади. Ўтган мана шу муддат давомида адабиётшунослик илмида семиотика, структурал поэтика, герменевтика, синергетика каби янги соҳалар вужудга келди, хорижий халқлар адабиётшунослигидан ўзбек тилига кўплаб янги терминлар кириб ўзлашди. Қолаверса, миллий тилимиз имкониятлари асосида ҳам анчагина терминлар ясалдики, бугунги кунда уларни изчил тизимга солиш, изоҳлаш зарурати туғилмоқда. Бундан ташқари, Н.Т. Ҳотамовнинг иши, асосан, лингвистик аспектда амалга оширилган бўлиб, унда адабиётшунослик терминларининг адабий-эстетик моҳияти, терминнинг бадиий асар тўқимасидаги ҳолати билан боғлиқ кўпгина ҳодисалар, бу тушунча ва терминларнинг ғоявий-бадиий вазифалари, айни шу ҳодисаларни ифодаловчи тушунчаларнинг истиқболдаги тақдири каби масалалар кенг таҳлил қилинмаган[2]. Бунга адабиётшунослик терминологиясининг ҳозирги пайтдаги ҳолатида юзага келган ҳар хиллик ва терминология муаммолари билан шуғулланадиган махсус фан тармоғининг йўқлиги ҳам сабаб бўлмоқда. Ҳолбуки, терминология масалалари назарий адабиётшуносликнинг доимий диққат марказида туриши, илмий истеъмолга кириб келаётган ёхуд истеъмолдан чиқиб кетаётган ҳар бир терминни таҳлил ва талқин қилиш, уни илмий жиҳатдан ўрганиб, адабий жараёнга олиб кириб “жорийлаштириш”, ўзбек тилидаги муқобил вариантларини яратиш ва уларни бадиий таҳлил амалиётига татбиқ этиш ана шу тармоқнинг муҳим вазифасидир.

Айни масалада Ю.Б. Борев ўзининг “Эстетика. Теория литературы / Энциклопедический словарь терминов” (“Эстетика. Адабиёт назарияси. Терминларнинг энциклопедик луғати”) асарининг сўзбошисида: “Без системы терминов никакая наука существовать не может”, - дея қайд этган эди[3]. Маълум бўладики, терминлар системасига эга бўлмаган фан соҳаси бўлиши мумкин эмас. Бу жиҳатдан А. Белийнинг ушбу фикрларига таяниш мумкин: “Под терминологией разумею я несуществующую почти науку о терминах; такая наука должна была проследить генетическое развитие терминов... ведь большинство теоретических споров вращается не вокруг смысла идей, а вокруг смысла, придаваемого идеям терминами. Смена философских систем есть главным образом смена терминологий. Термин первоначально ясный с усложнением аппарата понятий затемняется”[4]. Демак, ҳар бир фан мустақил илм соҳаси сифатида ривожланиши учун ўзининг терминологик базасига эга бўлиши, уларни амалиётга тўғри татбиқ этиши ва бадиий таҳлил тажрибасида қўллай билиши лозим бўлади. Ушбу вазифаларни бажара олмаган фан соҳаси глобаллашув даврида турли илмлар ва тизимларнинг кесишмасида ўз аҳамиятини йўқотиши мумкин. Шундай талаблар билан ўзбек адабиётшунослигидаги терминология масалаларини ўрганишга киришганимизда ушбу фаннинг ҳолати, тараққиёти ва истиқболлари кўз ўнгимизда яққолроқ намоён бўлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбек адабиётшунослигида ҳам бугунги кунга қадар адабиётшунослик терминлари бўйича бир неча изоҳли луғатлар тузилган. Уларнинг айримлари ўз даври учун

аҳамиятли саналса, айримлари муайян илмий масалаларни ўрганишда ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Бироқ, тан олмоқ керак, Ҳ. Ҳомидий ва бошқалар томонидан яратилган “Адабиётшунослик терминлари луғати”, Н. Ҳотамов ва Б. Саримсоқов томонидан тузилган “Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати” кабилар терминлар қамрови, илмий изоҳлаш принциплари жиҳатидан бугунги адабиётшунослигимиз талабларига жавоб бера олмай қолди.

Адабиётшунослик терминлари соҳасидаги кишини қониқтирмайдиган ҳолатнинг вужудга келишида, юқорида айтганимиздек, соҳа ходимларининг бундай масалалар билан шуғулланмай қўйиши, айрим ҳолларда эса янги кириб келаётган ва миллий адабиётшуносликда эквивалентлари бўлмаган терминларни ўринсиз ҳолда миллийлаштиришга уринишлари, уларни “сиғдирмаслик”ка интилишлари ҳам сабаб бўлмоқда.

Юқорида қайд этилган ҳолат ва сабаблар бугун адабиётшунослик терминлари билан жиддий равишда махсус шуғулланишни тақазо этади. Қолаверса, бу нарса фақат соҳа мутахассислари томонидан ўрганилиши, терминлар билан муносабатда бўлишнинг илмий принциплари ҳақида тавсиялар бериш зарурлигини ҳам талаб этади.

Тадқиқот методологияси. Терминологиянинг, хусусан, соҳалар терминологиясининг назарий ҳамда амалий масалалари ҳақида рус ва ўзбек тилшунослигида айрим тадқиқотлар амалга оширилган. Аммо, ўзбек адабиётшуносларининг фан равнақи йўлидаги заҳматини камситмаган ҳолда, адабиётшунослигимизда бу хилдаги тадқиқот мутлақо учрамаслигини ҳам қайд этиш лозим. Бу соҳада XX асрнинг 90- йилларида биргина проф. Б. Саримсоқовнинг “Атама – илмий маданиятимиз кўзгуси” номли мақоласи эълон қилинди. Унда адабиётшунослик терминологиясида рўй бераётган айрим жараёнлар, уларнинг юзага келиш сабаблари ва бартараф этиш йўллари қисқача баён этилган. Жумладан, мақолада “Адабиётшунослик терминларини тартибга солишнинг энг муҳим муаммоларидан бири илмий ишларда, вақтли матбуотда эълон қилинаётган мақола ва тақризларда муаллифлар томонидан ва илмий тажриба ҳамда анъанада эътироф этилган атамаларни қўллашга, бошқача қилиб айтганда, терминологияда бошбошдоқликка йўл бермаслик лозим...“ дейилган. [5]

Таҳлил ва натижалар. Адабиётшунослик бадиий адабиётнинг ўзига хос жиҳатларини, тараққиёт қонуниятларини ўрганувчи фан экан, унинг “ўз тили” ҳамда махсус тушунчаларини мутахассисларга англатиш учун ҳам терминологик базасига эга бўлиши керак. Очиғини айтганда, кейинги пайтларда адабиётшуносликнинг ички тармоқлари ўртасида тафовут камайиб бормоқда. Масалан, айрим олимлар, публицистик йўналишда танқидчилик, адабиёт тарихи ва назарияси каби соҳаларнинг мутахассисларини ўзларига ўхшаб оммабоп услубда мақолалар ёзишга даъват қилмоқдалар. Бу ҳодисанинг оқибати назарий адабиётшунослик ва унинг терминологиясига жиддий зарар етказиши аниқ. Шунинг учун адабиётшунослик ҳамма вақт ўзининг терминлар хазинасини бойитиши, уни замонавий жаҳон адабиётшунослиги даражасига кўтариш учун интилиши зарур.

Рус адабиётшунослиги ва у орқали бошқа халқлар адабиётшунослигидан кириб келган терминларга ўгайлик кўзи билан қарамаслик керак. Бундай атамалар илмий тушунчалар доирасини кенгайтиради ва янги-янги изланишларга етаклайди. Нега математика, физика, химия, биология, география, тиббиёт, фармокология каби фанларда терминлар масаласида “сеники-меники” деган фарқлар йўқ? Чунки фан ҳамма вақт умумбашарий моҳиятга эга ва бундан адабиётшунослик ҳам мустасно эмас. Шундай экан, ҳар бир адабиётшунос ўзининг терминлар бойлигини орттиришга, терминни англаш ва ундан ўринли фойдаланишга интилиши зарур. Бунинг учун эса терминларнинг мукаммал изоҳли луғатларини тузиш, бўлажак мутахассисларни адабиётшунослик терминларини севишга, уларга ҳурмат билан муносабатда бўлишга тайёрлашимиз лозим. Ана шунда соҳанинг келажаги порлоқ бўлади.

Бугунги тараққиёт ҳаётдаги глобаллашув жараёни бошқа соҳалар қатори ўзбек адабиётшунослигига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Ўзбек адабиётшунослари рус, инглиз, француз, олмон ва бошқа халқлар олимлари билан яқиндан ҳамкорлик қилиш доирасини кенгайтириб юбордилар. Бундай алоқа ва ҳамкорликда рус адабиётшунослигининг ҳиссаси бениҳоя катта. Натижада ўзбек адабиётшунослигига бевосита русча, рус тили орқали кўплаб хорижий терминлар кириб келди. Бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда.

Адабиётшуносларимиз ўзларининг мақола ҳамда китобларида чет тиллардан ўзлашган терминларни бемалол қўлламоқдалар. Бундай ҳолатнинг ҳам ижобий, ҳам салбий томон бор. Ижобий томони шундаки, илмий тилнинг ифода имкониятлари, адабиётшуносларнинг адабий фактларга қараш аспектлари бойийди, илмий таҳлил кучаяди, ўзга халқлар адабиётшунослари билан муносабати кенгаяди. Аммо ҳар қандай яхши нарсанинг бир етишмовчилиги бўлганидек, бошқа халқлар адабиётшунослигидан термин ўзлаштиришининг салбий жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Биринчидан, адабиётшуносликка оид тадқиқотлар мазмунини англаб етиш қийинлашади. Чунки олим ҳам, оддий ўқувчи ҳам янги қўлланаётган терминнинг мазмунини, моҳиятини тушуниб айтиш, термин англатган тушунчани аниқ билиши зарур. Иккинчидан, хорижий термин дастлаб матнда ўгай боладек ажралиб туради. Бундай ҳолларда янги термин қўллаётган адабиётшунос олим дастлабки жараёнда ана шу терминнинг изоҳини қавс ичида бериб бориши (дефиниция) лозим. Ана шундан кейингина қўлланилган терминга кўникиш пайдо бўлади. Учинчидан, энг хавфлиси шундаки, баъзан адабиётшунос хорижий тилларга мансуб янги термин ифодалаган тушунча маъносини аниқ билмай туриб ёки янглиш билиб ишлатади. Мана шундан кейин адабиётшуносликда турли баҳслар, нотўғри баҳолар, хулоса, алғов-далғовлар бошланади. Илмнинг бирор соҳасига кириб қолган хато тушунчани тузатиш эса ниҳоятда узоқ ва оғир кечади.

Юқорида билдирилган мулоҳазалардан шу нарса маълум бўладики, адабиётшунослик терминлари ҳам ҳозир ўзлашган ёки эндигина ўзлаштирилаётган терминларни индентификация қилишга (тенглаштиришга) муҳтожлик сезилади. Шу ўринда дастлаб “термин” тушунчасининг маъно қамровларига аниқлик киритиш лозим. Термин (лот. terminus – “чегара, ҳудуд”) тушунчаси қадимги Рим мифологиясида деҳқонларга қарашли ерлар, ҳудудларнинг чегаралари маъносида ишлатилган бўлиб, йиғиб олинган ҳосил эвазига ўтказилган байрамлар терминалия деб номланган. Бугунги кунда “термин” фаннинг у ёки бу соҳасига тегишли тушунчалар, атама ва истилоҳларнинг ифодаси сифатида қабул қилинган. Бу ҳақда А.А. Реформатский: “Терминология, прежде всего, связана с системой понятий данной науки (Терминология, биринчи навбатда, ўша фаннинг тушунчалари тизими билан боғлиқ)”, – деб ёзган эди. [6]

Адабиёт назариётчиси Л.И. Тимофеев бўлса, “термин, взятый как член терминологической системы (иначе говоря – как элементы “подъязыка” науки) должен характеризоваться строгой однозначностью и определенными отношениями к другим членам системы, ...термины литературоведения пока ещё далеко не во всём

отвечают строгим требованиям, предъявляемым к понятию (“термин” дейилиб, “термин терминологик тизимнинг аъзоси (бошқача айтганда, фаннинг элементи) сифатида қатъий равишда бирмаънолилиги билан характерланади)” дейди ва бунда уч ҳолатни ҳисобга олишни кўзда тутади: биринчидан, адабиётшунослик терминологиясининг объекти бошқа фанлар терминологик объектларидан кўпқирралилиги билан фарқ қилади. Иккинчидан, бирор термин тарихнинг муайян даврида бир тушунчани ифодалаган бўлса, замонлар ўтиши билан унинг маънолари кенгайиши ёки торайиши мумкин. Учинчидан эса, адабиётшунослик терминларининг бирмаънолилиги, асосан, поэтика масалаларига нисбатан қўлланилиши мумкин.

Ю. Боревнинг талқинича, “термин – понятие – это терминологический и категориальный аппарат науки (теории литературы, теории искусства или эстетики) – термин, отражающий стороны термина – категории (грациозное, например, одно из проявлений прекрасного), яъни “тушунча – бу фаннинг (адабиёт ва санъат назарияси ёки эстетика) терминологик ва категориал аппарати саналиб, эстетиканинг кенг қамровли ва умумий хусусиятларини ўзида жамлайди” деган хулосага келади. [4] Шу ўринда эсга олиш жоизки, терминологияга оид лингвистик тадқиқотларда терминологик синонимияга ижобий ҳодиса сифатида қаралгани ҳолда терминологик омонимия ҳамда полисемия ҳодисасига йўл қўйилмаслигига мойиллик билдирилади.[8]Гап шундаки, термин у ёки бу соҳага оид тушунчани аниқ ифодаловчи, яъни чегараланган маънога эга бўлган сўзнинг мазмунини англатади. Бинобарин, терминнинг кўп маънолилиги ёки омонимияси терминологияда фақат чалкашлик келтириб чиқариши мумкин, холос.

Бошқа халқлар адабиётшунослигидан ўзлаштириб олинаётган терминлар билан миллий адабиётшуносликда ҳосил бўлаётган терминлар бизда терминологик синонимия ҳодисасини кучайтириб юборди. Натижада ягона адабий ҳодисани англатиш учун икки, баъзан уч термин қўллаш имконияти вужудга келди. Очиғини айтиш керак, адабиётшунослигимиздаги бундай ҳодисага ўзбек олимларининг муносабати бир хил эмас. Кўпчилик адабиётшунослар миллий терминлар билан бошқа халқлар адабиётшунослигидан ўзлаштириб олинаётган терминларни параллел ишлатиш йўлидан бормоқдалар. Моҳият эътибори билан бу ижобий ҳол, чунки айни мана шу йўл билан миллий адабиётшунослигимиз хазинаси бойийди, олимларимиз учун эркин фикр юритиш имкониятлари кенгаяди.

Айрим адабиётшунослар эса рус адабиётшунослиги орқали ўтаётган ва ўзлашган терминларни қабул қилмаслик, фақат ўз тилимиздаги имкониятлар орқали янги терминлар ясашга рағбат кўрсатмоқдалар. Масалан, ўтган асрнинг 90- йилларида қулай, ихчам, аниқ ва барча учун бир хилда тушунарли бўлган терминлар мавжудлигига қарамай, кульминация – ҳадди аъло, лирик кечинма – рубобий кечинма, филология – илми адаб сингари ясама бирикмаларнинг қўлланилиши кузатилди.

Биринчидан, термин ўзи ифодалаган нарса ёки ҳодисани тўғри, аниқ англатиши зарур. Иккинчидан, термин илмий, маърифий, мафкуравий, сиёсий жиҳатдан синалган бўлиши керак. Учинчидан, у илм-фаннинг муайян соҳаси нуқтаи назаридан тўғри ва мақбул бўлиши лозим. Тўртинчидан, миллий тилнинг талаб ҳамда эҳтиёжларига тўла жавоб берадиган бўлиши шарт. Бунда термин аниқлик, тушунарлилик, бир маънолилик каби хусусиятларга эга бўлишига; ихчам ва қулай шаклга, миллий ва терминология тизимига мос келишига, имкон борича, отлашган (субстант) бўлишига эътибор бериш талаб этилади. Бошқа халқлар адабиётшунослигидан ўзлаштириб олинаётган терминлар ўзбек тилининг фонологик хусусиятларига, талаффуз ва ёзма меъёрларига мослашган ҳолда қабул қилиниши керак. Энг аввало, ҳар қандай термин миллий тилда ифодаланганда олинаётган терминнинг сўз урғусига диққат қилиш керак бўлади. Бизда миллий тил имкониятлари асосида ифодаланиши имкон бўлмаган айрим хорижий терминларга нисбатан бундай принципни қўллаш термин англатган тушунчанинг моҳиятини барбод этади.

Адабиётшуносликда яна шундай терминлар борки, улар асоссиз равишда бутунлай бошқа сўзлар билан ифодаланади. Ҳозир ўзбек адабиётшунослигида, кўпинча, миф термини асотир деб юритилмоқда. Бу нарса, биринчидан, барча халқлар томонидан бир хилда тушуниладиган, фақат бир тушунчани ифодалайдиган миф терминининг маъносини бера олмайди, иккинчидан, терминнинг миллий тор биқиқ доирага кириб қолишига, энг муҳими, миф терминини англатган аниқ тушунчанинг мавҳумлашишига сабаб бўлади. Чунки асотир сўзи қадимги ҳиндуизм дини таркибидаги ведаларда у ёки бу маросимни ўтказиш қонун-қоидаларини ифодаловчи, кўпроқ, барқарор формулага яқин жумладан иборат. Сутра (асотир санскритча шу сўздан олинган) эса мифик мазмунга эга бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун миф терминининг ўзини қўллаш тўғри, асотир эса “миф” тушунчасини ифодалай олмайди. Дунё адабиётшунослигида шундай мураккаб, яъни икки, уч, ҳаттоки, тўрт сўздан ташкил топган терминлар ҳам борки, улар англаётган тушунчаларнинг асосини билмай туриб, ҳақиқий мутахассис бўлиш мумкин эмас. Шунинг учун ўзбек адабиётшунослиги ана шундай терминларни ўзбек тилига мослаган ҳолда ўзлаштириб олиши лозим. Масалан, авторизированный перевод – авторлаштирилган таржима. Ушбу терминни “муаллифлаштирилган таржима” деб қўллаш бир оз мавҳумлик туғдириш мумкин. Ёки: авторское повествование бирикмасини автор баёни тарзида қўлланса тўғри бўлади. Яна бир мисол: анакреонтическая поэзия – анакреонтик шеърият (поэзия) терминни “анакреонтиний шеърият” шаклида қўллаб бўлмайди. Чунки термин ифодаланган тушунча бевосита анакреонтиний шеъриятга алоқасиздир. Ушбу термин VI асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган ионялик Анакреонт номи билан боғлиқликда юзага келган. Жонлилик, жўшқинлик, аниқлик, оддийлик унинг шеъриятга хос етакчи хусусиятлари ҳисобланади. Унинг шеърлари қисқа хажмга эга бўлиб, уларда мураккаб кечинмалар эмас, балки қисқа-қисқа лирик лаҳзалар оддий, аммо бетакрор образлар воситасида фавқулодда якунланган.

Хулоса ва таклифлар. Сўнгги даврлар антик шеъриятида Анакреонтга тақлид қилиб ёзилган “Анакреонтика” шеърлар тўплами сақланиб қолган. Ана шу тўпламига кирган, шунингдек, бевосита шоирнинг ўз шеърларига тақлидан барча шеър намуналари “анакреонтик шеърият” деб юритилади. Шунинг учун ҳам бу терминнинг “анакреонтий шеърият” шаклида ишлатиш нотўғри бўлади. [4]

Демак, адабиётшунослик терминларини талқинига этиборни кучайтириб, унинг даврлар миқъёсида маъно қамровларини чегаралаб олиш жудаям муҳим. Бу холат адаюиётшуносликда амалга оширилаётган тадқиқотлардаги чалкашликларни олдини олади, илмий мақолаларга аниқлик киритади. Вақт утиши бидан, бир тузим иккинчисига алмашинуви билан бизнинг соҳамиздаги терминлар хам ўз маъно қамровини аниқлаштиришни биздан талаб қилади. Шундай экан мамлакатимиз миқъёсида терминологиямизни ўрганадиган, уларни муаммоларини белгилаб ечимини тақдим қиладиган тадқиқотлар зарур. Ушбу холатга мавзу бераётган илмий рахбарларни диққатини кучайтиришни

сураб қоламиз. Мақоламизни Б. Саримсоқовни “Терминларимиз – маданиятимиз кўзгуси” деган сўзлари билан тугатамиз. Зеро, адабиётга қизиқиш, илм, шарх, танқид бор жойда маданият юксалишини барчамиз яхши биламиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Хатамов Н.Т. Развитие узбекской литературоведческой терминологии в советский период. Дисс. … канд. филол. наук. – Т.: 1971.
2. Ҳомидий Ҳ, Абдуллаев Ш, Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1967;
3. Ҳотамов Н.Т., Саримсоқов Б.Н. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, – 1979 (биринчи нашри); 1983 (иккинчи нашри).
4. Борев Ю.Б. Эстетика. Теория литературы / Энциклопедический словарь терминов. – М.: Асртель, 2003. – С. 3.
5. Белый А. Эмблематика смысла. // Он же. Символизм как миропонимание. – М., 1994. – С. 58
6. Саримсоқов Б. Атама – илмий маданиятимиз кўзгуси. // “Ўзбек тили ва адабиёти”. – 1995. 3- сон. – Б. 41–51..
7. Реформатский А.А. Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 57.
8. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы руской терминологии. – М.: Наука. 1986. – С. 163–198;
9. Лотте Д.С. Вопросы заимствованияи упрядечения иноязычных терминов и терминоэлементов. – М.: Наука. 1982;
10. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистичского описания. – М.: Наука. 1977. – С. 246.

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

UDK:821.111.091(73)

Asila CHORIYEVA,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi
E-mail: asilachoriyeva2002@gmail.com
Nadejda LOKTEVA,
O‘zbekiston Davlat jahon tillari universiteti doktoranti(DSc)
E-mail: nadejda.lokteva@mail.ru

TDPU doktoranti f. f. n. Matenova Yu.U. taqrizi asosida

AYOLNING HAYOTGA BO’LGAN QARASHLARI (ENN TAYLER “YERNING NEMATLARI” ROMANI MISOLIDA)

Annotatsiya

Maqolada Enn Taylerning oila xronikasi janri o'rganilib, ayolning dunyo va jamiyatga bo'lgan qarashlari tahlil qilinadi, bu, shubhasiz, uning badiiy yutug'idir. Maqolada zamonaviy jamiyat uchun dolzarb bo'lgan muammolar, ya'ni ayollar, ayniqsa amerikalik ayollar tahlil qilinadi. Yozuvchi zamonaviy jamiyatda ayollarning begonalashuvining kelib chiqish sabablarini ko‘rsatishga muvaffaq bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, oila xronikasida optimistik qarash, odamlarning umumiyligiga ishonch, insonda chinakam insonparvarlik fazilatlarini tarbiyalash bor. Kishining baxtli va erkin yashashiga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Oila xronikasi, demobilizatsiya, personaj, badiiy tasvir, metonimiya, metafora, frazeologik iboralar, giperbola, epitet.

ЖЕНСКИЙ ВЗГЛЯД НА ЖИЗНЬ (НАПРИМИРЕ РОМАНА ЭНН ТАЙЛЕР «БЛАГА ЗЕМНЫЕ»)

Аннотация

В статье изучается жанр семейной хроники Энн Тайлер и анализируется женский взгляд на мир и общество, несомненно, являются её художественным достижением. В статье проанализированы проблемы, актуальные для современного общества, а именно женщин, прежде всего американок. Писательнице удалось показать истоки и причины отчужденности женщины в современном обществе, с другой стороны, в семейной хронике звучит оптимистический взгляд, вера в общность людей, воспитание в человеке по длинных гуманистических качеств, которые помогу тему жить счастливо и свободно.

Ключевые слова: Семейная хроника, дембель, персонаж, художественный образ, метонимия, метафора, фразеологические выражения, гипербола, эпитет.

WOMEN’S OUTLOOK ON LIFE (ON THE EXAMPLE OF ANN TYLER’S NOVEL “THE GOODS OF THE EARTH”)

Annotation

The article studies the genre of Anne Tyler’s family chronicle and analyzes the female view of the world and society, which are undoubtedly her artistic achievement. The article analyzes the problems relevant to modern society, namely women, especially American women. The writer managed to show the origins and causes of the alienation of women in modern society; on the other hand, in the family chronicle there is an optimistic view, faith in the commonality of people, the upbringing of genuine humanistic qualities in a person that will help him live happily and freely.

Key words: Family chronicle, demobilization, character, artistic image, metonymy, metaphor, phraseological expressions, hyperbole, epithet

Kirish. Enn Tayler (1941-yil 25-oktabrda tug‘ilgan) 1960-yillarda Amerika adabiyotiga kirgan. Uning birinchi romani “Agar tong otsa” 1964 yilda “Yoshlik romani” ortidan nashr etilgan. Uning barcha asarlari (yigirmata roman) odamlar o’rtasidagi insoniy munosabatlar mavzusiga bag’ishlangan. Uning ba’zi asarlari, masalan, “Yer ne’matlari” va “Uy restoranida tushlik” asarlarini, bizningcha, oilaviy xronika doirasida ko‘rib chiqish kerak.

Enn Taylerning chuqur muammoli romanlari asl badiiy shakli jihatidan ham originaldir. Yozuvchida psixolog va stilist iste’dodi borligi sababli asarlarida bundan turli badiiy obrazlar yaratishda foydalanishiga shubha yo‘q.

Tadqiqot metodologiyasi. Enn Tayler tomonidan yozilgan romanlarda, haqiqat badiiy tasvirda yaqqol namoyon bo’ladi. Bizning holda, bu haqiqat oila va uning muammolari kishining kundalik hayoti bilan bog’liq. Quyida biz uning asarlari mafkuraviy o’ziga xosligini obrazli tizimdagi ikki romani mazmunida o’rganish ishlarini amalga oshirishni reja qildik. Bu manzara, portret va xulq (ruhi) belgilari ichki (qurilish, uy, narsalar) va vizual vosita sifatidadir. Mualliflik yozma poetikasida bunday toifadagi oila xronikasi badiiy o’ziga xosligi va boshqa jihatlarini hisobga olish zarur, ramziy ma’noda.

Asosiy qism. “Yerning mulki” romani (Earthly Possessions, 1977) AQShda bir qator adabiy mukofotlar bilan taqdirlangan. Romanning bosh qahramoni – Sharlotta Emori. “Romandagi hikoya birinchi shaxsda, ikkita hikoya chizig’i bo’ylab olib boriladi.” – deydi Sharlottaning o’zi. Birinchi hikoyada Sharlottaning Klarion Siti Bankidan o‘g‘irlab ketilishi haqida so’z boradi, ikkinchisida Sharlotta butun hayotini, ota-onasining hayotini, har bir shaharda yoki Jeyk Smiss, bank qaroqchisi va Sharlottaning o‘g‘irlab ketuvchisi, bilan borgan bekatlarida ota-onasi, bobosi va buvisining hayotini eslaydi. Shuning uchun bu romanni sarguzasht romani elementlarini o’z ichiga olgan oila xronikasi deb hisoblash mumkin.

Enn Taylerning romani xarakterlarga boy emas. Bosh qahramon Sharlotta tug’ilib o’sgan, kichik Klarion shahrida deyarli o’ttiz besh yil yashagan. Otasi Murrey Eyms – fotograf, onasi Leysi, qizlik familiyasi Debni, o’qituvchi. Biroq, to’ydan keyin u ishlashni to’xtatadi – eri buni xohlamaydi. Uning na qiz do’stlari, na do’stlari bor edi. Va

“o’zining to’lli pardalari ortida u yolg’iz yashardi.”[1]. Nikohdan oldin Leysi oilasi, Sharlottaning bobosi va buvisi juda xushmuomala bo’lib, uyda tez-tez raqslar va kechki bazmlarni o’tkazardilar, qarindoshlari va mehmonlarini taklif qilishardi.

Sharlottaning onasining to’ldan tikilgan pushti kechki libosdagi fotosurati saqlanib qolgan – u buvisining vafotidan keyin uy bekasi vazifasini bajaradi. Barcha suratlarda u nimadandir juda xursand bo‘lgandek tabassum qiladi.

Biroq, Sharlottaning bobosi Leysini yoqtirgan yagona odam edi. U Leysini “teri va suyak emas” ligidan xursand bo’lganidan “bulochkam” deb atar edi.

Romanning ikkinchi bobining boshida Sharlotta onasining portretini chizadi:

“Onam to’la ayol edi... Bunday to’lalikka e’tibor bermaslikning iloji yo’q. U onasining shaklini aniqlaganida u oshib ketgan, kirgan har qanday xonasini o’zi bilan to’ldirardi. Onam qo’ziqoringa o’xshardi: siyrak sarg’ish sochli, pushti yuz va umuman bo’yni yo’q edi – faqat jag’i pastga qarab kengayib, kengayib, elkalariga o’tgandi. Unikichalik kichkina oyoqlar bo’lmagan, men umrimda kattalarda bunday mayda oyoqlarni ko’rmaganman.” [2].

Onasi maktabda ishlashni to’xtatgach, u kasal bo’lib qoldi. Sharlottaning so’zlariga ko’ra, “u uyda o’tirib, kofe ichib, yostiqlar, ro’mol qutilari uchun qopqoqlar, sanitariya sumkalari, qo’g’irchoqlar ko’ylaklari, va har xil narsalarni yasardi.” [3].

Muallif Leysining semirish jarayonini, yurishi qiyinlashganini shunday tasvirlaydi: “U doimo muvozanatini yo‘qotib, hozir suv to‘la ko‘za ko‘tarayotgandek ehtiyotkorlik bilan harakatlanardi” [4].

Enn Tayler Sharlotta Myurrey Amesning otasi haqida juda kam ma’lumot beradi. Biz faqat u Leysining shogirdlarini suratga olishi kerak bo’lgan “sayohatchi fotograf” ekanligini bilamiz. U “yumaloq yelkali, kal, past bo’yli, yumshoq qora sichqondek mo’ylovli odam”[5].

Muallif Sharlottaning otasini, hech qanday ijobiy sharhlari yo’q, erkak portretida beradi. Ko’ramizki, Myurrey ochiq ko’ngil odam emas edi. “Abadiy g’amgin, ular unga murojaat qilishadi, lekin u ko’zlarini va og’zini ochmaydi. U xonani aylanib yuradi, go’yo u o’zi emas: yelkalari pastga tushirilgan, hammasi egilgan – odam emas, balki ilgichdagi kostyum ... “[6](ta’kidni biz qo’shdik – N.L.)

Romanda Enn Tayler qahramonning onasining qarish jarayonini tasvirlaydi, ko’rinib turibdiki, Leysi yillar davomida lanj bo’lib qolgan, hazmsizlik, nafas qisilishi paydo bo’lgan.

Bu yerda muallif bosh qahramonning otasi va onasi bir-birini sevmasligidan, ular tarqalib ketishlaridan, turli yo‘nalishlarda tarqalib ketishlaridan va uni butunlay unutib qo‘yishlaridan qo‘rqishini qanday yetkazayotganini ko‘ramiz. Uning fikricha, ota-onalar hech qachon bir-biriga tegmagan. Qandaydir tarzda aldangan va hafsalasi pir bo’lgan odamlarda bo’lgani kabi, ular o’zlariga sho’ng’ib ketganday tuyuladi. Va ular bitta katta yog’och karavotda uxlashgan bo’lsa-da, uning o’rtasi burishmagan, tegilmagan, hech kimning yeridek benuqson toza bo’lib turadi.” (ta’kidni biz qo’shdik – N.L.)[7].

Sharlotta, keyinchalik eslaganidek, afsuski, 1941 yilda tug’ilgan. Keyin birdan Klarion okrugi kasalxonasida ko’plab bemorlar paydo bo’ldi – ularning barchasi tug’ruqdagi ayollar, asosan askarlarning xotinlari. O’sha davrlarning tibbiy tarixi asosan noto’g’ri bo’lib chiqdi yoki yo’qolgan. Sharlottaning onasi buni tekshirdi. U sarg’ish qizi dunyoning biron bir joyida soxta ota-onalar bilan o’sayotganiga hech qanday dalil to’play olmaydi. Ammo u bunga chidashi kerak edi.

Ona tez-tez Sharlottaning yuziga qarar va uning tashqi ko’rinishini o’ylardi. U ozg’in, rangi oqargan, sochlari tekis va jigar rang edi. Sharlottadan tashqari, oilada hech kim jigar rang sochli emas edi. Uning boshqa tushunib bo’lmaydigan xususiyatlari ham bor edi: juda baland pog’ona, shuning uchun unga hech qanday poyabzal mos kelmaydi, sarg’ish terisi va balandligi. U har doim o’z yoshidan juda baland edi. U kimdan meros qolganini bilmas edi:

“Otamdan emas. Bo‘yi besh futlik onamdan ham, uning gavdali akasi Jerardan ham, suratdagi boladek jilmayib turgan bo‘yra otasidan ham emas, va, albatta, mening ismimni olgan katta xolam Sharlottadan ham emas. Qayerdadir nimadir noto’g’ri bo’lgandi.”[8].

Enn Tayler asar yozish jarayonida qahramonda qo’rquv tuyg’usini, aynan Sharlottani bolaligida qiynagan ikkita asosiy qo’rquvni juda nozik tarzda ifodalaydi: birinchidan, u ularning o’z qizi emasligi va ertami-kechmi ota-onasi undan qutulishi mumkin edi. Ikkinchidan, u hali ham o’z qizi va hayotida hech qachon uydan qochib qutula olmaydi.

Sharlotta maktabga borganida, bu unga ulkan yangi dunyo bo’lib tuyuldi. Biroq, qizlar uni yoqtirmasdi. Ular undan yomon hid kelishini aytishadi. Sharlottaning o’zi tan olganidek, ular to’g’ri aytgan edi: “Shunday bo’ldi, ular to’g’ri. Endi uyimizga kirganimda, men ham bu hidni his qildim: qotib qolgan, og’ir, qotib qolgan havo, uzoq vaqtdan beri hamma narsa harakatsiz qotib qolgan edi. Men onamning g’alatiligini seza boshladim. Uning liboslari ulkan, rangli ko’ylaklarga o’xshardi. Nega u kamdan-kam hollarda uydan chiqib ketganiga hayron bo’ldim; va keyin bir kuni men uni qanday qilib qiyinchilik bilan, sekin burchakdagi oziq-ovqat do’koniga oqsoqlanib borganini uzoqdan ko’rdim, va o’yladim: u umuman ko’chaga chiqmaganida, yaxshi bo’lar edi.”[9]

Asarni tahlil qilish jarayonida biz ushbu romandagi ayollar ulushi qancha ekanligini, onaning yoshi va qizi qanchalik tez o’sib borishini, murakkab ayol ulushi darhol o’quvchining e’tiborini tortayotganini ko’ramiz. Ammo barcha qiyinchiliklarga qaramay, qizning bir yigit bilan tanishishi tufayli uning hayotida bir ko’rinish paydo bo’ladi. O’quvchi bu yangi hayot deb umid qiladi.

Biz Sharlottaning turmush qurgandan keyin qiyofasi qanday o’zgarib borayotganini ko’ramiz, g’amxo’r qizdan qattiq qo’l ayolga aylanib boradi. U kasal onasini haqorat qiladi.

E. Tayler har bir obraz, xarakter yaratishga katta e’tibor beradi. Bizningcha, bu E. Tayler romanlarida juda ko‘p, haddan tashqari ko‘p dialoglar mavjudligi bilan bog‘liq:

“Sharlotta Jerard amakiga kollejga qaytishi kerakligini aytdi. Va amakisidan so’radi:

Xo’sh, onam bilan nima qilamiz? Men butun umrim davomida uning yonida o‘tirolmayman.

Uyalmaysizmi, qizim? Uning yuragi ezilgandi. Va shu soatda siz uni tark etmoqchimisiz?

Balki u siz bilan yashashi mumkindir?”[10]

“Yaxshilanishingiz dargumon, ona.”[11]

Onaga nisbatan yomon munosabatda bo’lishning yana bir qancha misollarini keltirish mumkin. Mana yana bir nuqta.

Muallif Sharlottaning nafaqat onasini, balki erini ham yolg’iz qoldirganini ko’rsatadi. Sharlotta birinchi marta erini 1960 yilda, mebel ustidagi janjaldan keyin tark etadi.

Sharlotta yolg’izlikni, sayohat qilishni yaxshi ko’radi. Enn Tayler Sharlottaning uyni tark etish rejalari haqida gapirar ekan, uning eri, bolalari va hatto do’stlari haqida aniq sanalarni ham aytadi.

Romanda biz qahramon uydan chiqib ketayotganini, u bankda o’g’irlanganini, garovga olganini, va o’g’irlab ketuvchi bilan ko’p vaqt o’tkazganini ko’ramiz. Sharlotta oiladan ozod bo’lgan hayotdan zavqlanishiga ishonadi, roman so’ngida esa u butun umrini eslaydi va uning uchun muhim erkinlik - uning oilasi va do’stlarisiz unchalik zavqli emasligini tushunadi.

Enn Taylerda barcha qahramonlarning xarakteri barqaror emas, ularning barchasi zaif odamlardir. O’g’irlab ketuvchi uni garovga olganida bir-birlaridan nafratlanib, so’ngra do’stlashadilar va Sharlotta hatto unga hamdardlik

ham his qiladi. Sharlotta uyiga, oilasiga qaytadi. Yuqoridagi misoldan o’quvchi Sharlotta o’z xulosalarini chiqarganini tushunadi. Bu xulosalar Sharlotta qandaydir jismoniy jarohat olgani emas, bu xulosalar Sharlotta hayotidan axloqiy saboqlar olganligidir. Bu xulosalar shundan iboratki, u o’z sevimli mashg’ulotlarining ma’nosizligini, vasvasaning noto’g’ri hayot tarziga olib borganini va natijasi halokatliligini tushunadi.

Bu xulosalar endi qaytarib bo‘lmaydigan ota-onasiga beparvo munosabatda bo‘lgani, ularni hurmat qilmagani ularning o‘ziga bo‘lgan murojaatidan noto‘g‘ri xulosalar chiqarganidir.

Bu xulosalar erini hurmat qilmagani haqidagi – Solga, uning hayotiy tanloviga, qarashlariga, e’tiqodiga rozi bo’lmagani, sevgisiga shubha qilgani: “... ehtimol biz munosabatlarimizda bir oz qayta qurishga keldik. , hayotimizning oxiri bormi? U yaxshimi, men yaxshimanmi? Ozgina xursandmizmi?”[12].

Bu xulosalar, shuningdek, biz tom ma’noda tushunganimizdek, bir joydan ikkinchi joyga sayohat qilishning befoydaligi haqidadir. Bu xulosalar shundan iboratki, inson butun umri davomida yoshi, kognitiv, axloqiy tushunchalarida sayohat qiladi.

Yer yuzidagi narsalar insonga berilgan ne’matdir. Avvaliga u ularni tushunmaydi, keyin esa tushunib, afsuslanadi. Sharlotta buni tushundi va hayotga yangicha baho berdi.

Bu romanda Enn Tayler juda murakkab xarakterga ega bosh qahramon, Sharlotta, obrazini yaratadi. Sharlotta o’quvchi tomonidan eslanadi, chunki u baxtsiz, yolg’iz ayol. U yolg’izlikni yaxshi ko’radi – va uning ota-onasi, eri va hatto bolalari ham unga og’irlik qiladi:

“Er boshqa yuk edi; men bu haqda tez-tez o’ylardim. Lekin bolalarning yuki ancha katta edi... Farzandlarimga muhabbat va g‘azab aralash tuyg‘u bilan qaradim... Men hamma odamlardan qutulmoqchi edim. Do‘stlarimni yo‘qotib qo‘yganimda xursand bo‘ldim”.

Kitob oxirida u o’zini “bola bexosdan arqonda tortadigan unutilgan o’yinchoqqa o’xshatadi. Qanday qilib o’rtamizda men boshqa barcha odamlar bilan bo’lgan bir xil tushunarsiz, chalkash, bema’ni munosabatlar o’rnatildi?”[13]

Enn Tayler o’z qahramonining so’zlaridan qahramonlarning portretlarini chizganda, birinchi navbatda ularning yuzlari va sochlariga e’tibor qaratadi. U ko’plab metaforalardan foydalanadi. Xususan, Sharlotta onasi haqida shunday yozadi:

“Sochi sarg’ish, yuzi qizg’ish” va u o’zi haqida esa “nozik, rangpar va tekis sochlari jigar rang edi”.

Boshqa belgilar haqida:

“To’g’ri qora sochlar va qattiq, yopiq yuz”;

“Tinch, toza yuz”;

“Yonoqlari cho’kib ketgan, yuzida, har doimgidek, ajralish ifodasi”;

“O’jar, jiddiy jozibali yuzli, to’la, qalin bola”;

“Uning terisi ochiq va to’q jigarrang sochlari bor edi, uning yuzi otasi Soulning yuziga o’xshardi”.

Sharlotta boshqa qahramonlarni kiyimlari bilan eslaydi:

“U uzun va tor palto kiygan edi;

“shitirlagan neylon ko’ylakli”;

“qora charm ko’ylak kiygan uzun bo’yli, sochli odam” va boshqalar.

U “teri va suyaklar” kabi frazeologik iboradan ham ko’pincha foydalanadi:

“teri va suyaklar emas – bu odam emas, balki ilgichdagi kostyum ...”;

Enn Tayler metonimiya, metafora, giperbola, epitet va boshqalar kabi badiiy obrazli vositalardan ustalik bilan foydalanadi:

“Onam qo'ziqorin kabi edi”;

“U muvozanatni yo'qotib, hozir to'la ko'za suv ko'tarayotgandek ehtiyotkorlik bilan harakat qiladi”;

“yotoqxonada boshlari bilan osilgan, xuddi ulkan kulrang dirijabl kabi”;

“Xira yashil, akvariumga o'xshash yotoqxona”;

“u cho'kib ketgan odam kabi omadli”;

“allaqachon mening orqamda teshik borligini his qildim”;

“butun hayot sayohatga o'xshaydi” va boshqalar.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Enn Taylerning “Yaxshi yer” birinchi romani nafaqat badiiy xususiyatlari, balki oilaning o’tkir muammolarini hal etishi bilan bizni o’ziga jalb qiladi. Biroq, biz tahlil qilgan yuqoridagi ishimizda Enn Tayler ko’plab oilaviy muammolarni, masalan, turmush o’rtoqlar o’rtasidagi munosabatlar, ota-onalar va bolalar o’rtasidagi, oila va jamiyat o’rtasidagi munosabatlar, sadoqat va xiyonat muammolari, yolg’izlik muammolari va boshqa bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Biroq, ularning yechimi yoki chorasi bo’yicha hech qanday takliflar kiritmaydi. Har bir inson bu muammolarni o’zi hal qilishi kerak va har kim tanlashda erkindir va Enn Tayler bu faktlar va voqealarni shunchaki yozib oladi. Shunday qilib, Enn Taylerning oilaviy xronika janriga murojaat qilishi biz uchun tabiiydir. Jon Apdayk bir marta “Enn Taylerning asarlari nafaqat yaxshi, balki juda yaxshi”, deganida ham haqli edi[14].

Oila xronikasi janrida Enn Tayler oddiy odamlarga ishonch bilan to’lgan inson o’z hayotida eng yaxshi xususiyatlarni ko’rsatish imkoniyatiga ega bo’lgan, baxtli va erkin mavjud ekanini yozadi.

ADABIYOTLAR

1. Enn Tayler. Yer ne’matlari. - M.: Taraqqiyot, 1980. - B.19.
2. Enn Tayler. Tabiat ne’matlari.– M.: Progress, 1980. – B.18.
3. Enn Tayler. Tabiat ne’matlari.– M.: Progress, 1980.18-19.
4. Enn Tayler. Tabiat ne’matlari.– M.: Progress, 1980. B. 19.
5. Enn Tayler. Tabiat ne’matlari.– M.: Progress, 1980.B. 18.
6. Enn Tayler. Tabiat ne’matlari.– M.: Progress, 1980.B. 20-21.
7. Enn Tayler. Tabiat ne’matlari.– M.: Progress, 1980.B.21.
8. Enn Tayler. Tabiat ne’matlari.– M.: Progress, 1980.B.21-22.
9. Enn Tayler. Yer ne’matlari. - M.: Taraqqiyot, 1980. - B.20.
10. Enn Tayler. Yer ne’matlari. - M.: Taraqqiyot, 1980., B.57.
11. Enn Tayler. Yer ne’matlari. - M.: Taraqqiyot, 1980. - B.161.
12. Enn Tayler. Yer ne’matlari. - M.: Taraqqiyot, 1980. - B.191.
13. Enn Tayler. Yer ne’matlari. - M.: Taraqqiyot, 1980.B.101.
14. Updike John// http: usinfo.state.gov

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/6/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

UDK:811

Sohiba ELMURODOVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: sohiba.saidmurod@mail.ru

ADU dotsenti Z.Qodirov taqrizi asosida

HOZIRGI ZAMON INGLIZ TILI MATEMATIK TERMINLARI TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqola tilshunoslikdagi atamashunoslikka oid tadqiqotni, xususan ma’lum bir matematik atamalarni nazarda tutgan holda, turli yondashuv va aspektlarda tadqiq qilinishiga bag’ishlangan. Matematik terminlarni o’rganishda va tasniflashda qo’llaniladigan asosiy semiotik yondoshuv bir nechta aspektlarni qamrab oladi va bu kichik tahlil sifatida maqolada o'z aksini topadi.

Kalit so'zlar: atamashunoslik, semiotika, termin, aspekt, tadrijiy, sintaktik, semantik, pragmatik.

ANALYSIS OF MATHEMATICAL TERMS IN MODERN ENGLISH

Abstract

This article is devoted to the study of terminology in linguistics in different approaches and aspects, with a particular focus on specific mathematical terms. The basic semiotic approach used in the study and classification of mathematical terms covers several aspects, and this is reflected in the article as a small analysis.

Keywords: terminology, semiotics, term, aspect, gradual, syntactic, semantic, pragmatic.

АНАЛИЗ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению терминологии в лингвистике в разных подходах и аспектах, с особым акцентом на конкретные математические термины. Базовый семиотический подход, используемый при изучении и классификации математических терминов, охватывает несколько аспектов, что отражено в статье в виде небольшого анализа.

Ключевые слова: терминология, семиотика, термин, аспект, постепенный, синтаксический, семантический, прагматический.

Kirish. Ma’lumki, har qanday so’z (leksema) o’zining xususiyatiga ko’ra umummuomaladagi so’z yoki termin bo’lishi mumkin. Hozirgi zamon fanlari ko’plab sohalarga bo’linar ekan, ularda ishlatiladigan leksemalarning o’rni, mohiyatini belgilab olish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan termin va notermin so’z yoki so’z birikmalarini farqlash mezonlari aniq belgilangan.

Matematik lingvistika 20-asrning 50-yillarida paydo bo’lgan. O’z maqsad-vazifasiga ko’ra, matematik lingvistika eng avvalo nazariy tilshunoslik vositasi hisoblanadi. Ayni paytda uning usul va yo’llari amaliy lingvistik tadqiqotlarda — matnga avtomatik ishlov berishda, avtomatik tarjimada, inson va EHM o’rtasidagi aloqa bilan bog’liq tadqiqotlarda keng qo’llanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi zamon ingliz tili matematik terminologiyasi, bir tomondan, murakkab freymlar tuzilmasidir, boshqa tarafdan esa, ushbu tuzilmani hosil qiluvchi freymlar, subfreymlar va slotlar o’zaro murakkab aloqalarda bo’lib, til dunyosining fragmenti bo’lmish matematik terminlar sistemasining takomillashuvini ta’minlaydi.

Semiotikaning umumiy prinsiplarining qabul qilinishi va rivojlanishida uning sohalaridan biri – atamashunoslikning o’rni kattadir. Atamashunoslikda semiotik yondashishning rivojlanishi V.M.Leychik va P.V.Veselovalar nomi bilan bog’liq. Zevenbergen terminlar bilan bog’liq ishida ma’nodagi ko’pma’nolilik hodisasini jadvallar orqali ko’rsatib o’tgan. Leychik birinchi navbatda terminlarni o’ziga xos xususiyatiga qarab belgilar sistemasi sifatida ko’rib chiqqan.

Tadqiqot metodologiyasi. Termin so’z yoki so’z birikmasi bo’lib, u imkon qadar bir ma’nolikka intiladi. Biroq ma’lum bir tushuncha ayrim vaqtda bir nechta termin bilan berilishi mumkin. Oddiy so’z uchun tashqi shakl muhim bo’lsa, termin uchun birinchi o’rinda uning mazmuni turadi. Shakl esa termin yaratilishining boshlang’ich paytida aniq bo’lmasligi mumkin. Bu terminning umumiy leksikadan farqini belgilab beradi. So’z uchun uning jaranglashi, ya’ni tovushlar bilan ifodalanishi, mazmuni va nomlanilayotgan narsa-buyum o’rtasidagi bog’liqlik bir butunlik sifatida gavdalansa, terminda bunday butunlik kuzatilmaydi.

Demak, “termin – fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so’z yoki so’z birikmasi; atama. Terminlar bir ma’noli bo’lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo’lmasligi kabi belgilari bilan ham umumiste’moldagi so’zlardan farqlanadi”. Matematik terminlar professionalizmlar qatlamiga oid tor doiradagi terminlardir. Matematik terminlarda sinonimiya hodisasining qo’llanilishi ularning oddiy terminlardan farqini belgilab beradi.

Tahlil va natijalar. Yuqorida aytib o'tganimizdek, semiotikaning umumiy prinsiplarining qabul qilinishi va rivojlanishida uning sohalaridan biri – atamashunoslikning o’rni kattadir. Semiotik yondashishning rivojlanishida V.M.Leychik va P.V.Veselovalarning o'rni kattadir. Leychik birinchi navbatda terminlarni o’ziga xos xususiyatiga qarab belgilar sistemasi sifatida ko’rib chiqqan. U terminlar semiotik aloqalarining to’rt asosiy turini ko’rsatgan:

1) terminlar o’rtasidagi;

2) terminlarni belgi sifatida va u anglatgan tushuncha o’rtasidagi;

3) terminlarni belgi sifatida va u anglatgan predmet o’rtasidagi;

4) belgi va shaxs anglatuvchi terminlar o’rtasidagi [6].

Birinchi tur munosabat – sintaktika – terminlarni sintaktik (nutq jarayonida terminlarning bir-biriga bog’lana olishi) va paradigmatik (terminning mos terminologiyaga kirib kelishi) aspektlarda o’rganilishini nazarda tutadi.

Keyingi ikkita tur munosabat semantikaga aloqador bo’lib, tushuncha ifodalagan va narsa anglatadigan terminning xususiyatiga bog’liqdir. Terminning bunday xos xususiyatidan ko’rinadiki, u termin bo’lmagan so’zlardan farq qilgan holda, shakl tuzilishida mavjud tushuncha belgisi va uning sistemadagi o’rnini ko’rsatadi, termin anglatadigan predmet esa odatda turli ilmiy va ishlab chiqarish sohalari bilan aloqador bo’ladi. Pragmatika bilan bog’liq to’rtinchi tur terminologik munosabat sotsiolingvistik muammolarni (kasbga oid (professional) jargonlar, tabiiy til va terminosistema o’rtasidagi munosabatlar v.b.) o’zida mujassam etib, terminlarni qo’llashni tartibga solish nuqtai nazaridan muhimdir. [6].

Matematik terminlarni tasniflashda qo’llaniladigan asosiy – semiotik yondoshuv bir nechta aspektlarni qamrab oladi [5].

1. Tadrijiy aspekt. Bunda terminlar quyidagilar asosida tasniflanadi:

a) kelib chiqishi (qadimiy va o’zlashma),

masalan: addition, multiplication – qadimiy, sine, integral – o’zlashma;

b) terminologiyaning shakllanishidagi roli (tayanch, xususiy),

masalan: integral atamasini Yakob Bernulli (1690) o’ylab topgan – demak, bu xususiy termindir;

c) xronologik status (arxaizmlar, eskirgan so’zlar va neologizmlar),

masalan: cipher (XVIII asrda arithmetic so’zining ekvivalenti hisoblangan) – eskirgan, iste’moldan chiqqan termindir yoki logarithm matematik termini XVIII asrda fransuz tilidan kirib kelgan neologizm hisoblanib, grekcha logos «munosabat» va arithmos «son» so’zlarining qo’shilishidan kelib chiqqan.

2. Sintaktik aspekt. Bunda terminlar strukturaviy holatiga qarab tasniflanadi: oddiy, affiksal, murakkab va qo’shma:

masalan: perpendicularity atamasi affiksal bo’lib, abstrakt ma’no yasovchi -ity- ot suffiksi yordamida yasalgan, sum atamasi strukturasiga ko’ra – oddiy, parallel lines atamasi esa – qo’shma;

3. Semantik aspekt. Bunda terminlar bir nechta belgilariga ko’ra tasniflanadi:

a) tushuncha anglatishiga qarab ataluvchi tur (kategoriya atamalari, umumfan va umumtexnika atamalari, sohalararo (sohalar bo’yicha) atamalar, sohaga oid, tor sohali va tor mutaxassislikka oid atamalar):

masalan: umumfan atamalari: differentiate, classification,

umumtexnika atamalari: constant (matem., fiz.) – doimiy, o’zgarmas qiymat,

tor mutaxassislikka oid atamalar: equation, vector, logarithm;

b) mavhumlik darajasiga qarab (umumiy tarzda tajribaga asoslanmagan nazariy atamalar va empirik (tajribaga asoslangan) atamalar, bunda ma’no deyarli konkret-predmetlik tabiati (xususiyati)ga ega bo’ladi):

masalan: nazariy atamalar: addition, multiplication, infinity va b.,

empiric atamalar: triangle, intersection va b.,;

d) tushuncha ierarxiyasidagi o’rniga qarab (jins bildiruvchi va tur bildiruvchi tushunchalar) va ularning sohalarga oidlilik holatlariga qarab – matematik, fizik, metrologik va b.,

masalan, matematik: jins bildiruvchi atamalar – function, tur bildiruvchi atamalar – sine;

e) semantik struktura (bir ma’noli va ko’p ma’noli),

masalan: ko’p ma’noli termin – tangent: 1) trigonometrik funksiyalardan biri; 2) o’tkir burchak qarshisidagi katetning shu burchak yonidagi katetga nisbati.

bir ma’noli termin – percent: protsent, foiz (qandaydir sonning yuzdan bir bo’lagi);

f) bir-birini qoplashi, bir-biriga to’g’ri kelishiga qarab (to’la va shartli sinonimlar) yoki ma’nolarni qarama-qarshi qo’yilishiga qarab (antonimlar):

masalan: bir-biriga to’g’ri kelishiga qarab: degree va grade, intercept va line segment, expansion va factoring, elimination va exclusion

ma’nolarni qarama-qarshi qo’yilishiga qarab: addition va subtraction.

4. Pragmatik aspekt. Terminologiya elementlari sifatida qabul qilingan doirada ko’rib chiqiladigan til atamalari va yangi xususiyatlarni yuzaga keltirishga xizmat qiladigan nutq atamalari kabi turlarga bo’linadi. Belgilari: hududda tarqalganligiga qarab: internatsionalizmlar, milliy atamalar, hududiy, mahalliy atamalar.

Umumqabul qilinganlik va ishlatilish darajasini hisobga olgan holda farqlanadi: hamma qabul qilgan atamalar, metadialekt atamalar (bir ilmiy maktab doirasida ishlatiluvchi atamalar) va idiolekt (individual, mualliflik), hamda iste’moldagi va kam ishlatiladigan atamalar:

masalan: internatsionalizmlar: integral, sine, cotangent, percent, function va b.;

milliy atamalar: triangle, product, less, AE (above or equal, >=) va b.

Matematikada qo’llaniladigan atamalar bilan ishlashdagi murakkabliklardan biri bu ko’p ma’nolilik hodisasining uchrashidir. Matnda qo’llanilgan atama yoki so’z unga bog’liq ravishda turli ma’nolarni anglatishi yoki ega bo’lishi mumkin.

Zevenbergen ma’nodagi ko’pma’nolilik hodisasini ko’rsatish uchun quyidagi ro’yxatga shunday so’zlarni yig’ib keltirgan (Jadval 1) [4]:

angle	average	base	below	cardinal	change
common	degree	difference	face	figure	improper
leaves	left	make	mean	model	natural
odd	parallel	point	power	product	proper
rational	real	record	right	root	sign
similar	square	table	times	unit	volume

Ilmiy izlanishlarimiz orqali ko’pma’nolilikka ega bo’lgan matematikada qo’llaniladigan inglizcha so’zlar bilan ishlashda chalkashliklarga e’tibor qaratdik. Matematik til bir xil talaffuz qilinuvchi, ammo boshqa ma’no anglatuvchi ko’pgina ingliz tilidagi so’zlarni o’z ichiga oladi, bunda ular kundalik hayotda ifodalagan tushunchalari matematika sohasida umuman o’zga tushunchani anglatadi. Quyida jadvalda bunday so’zlarga bir nechta misollar keltirilgan.

Jadval 2: Matematik terminlar va ularning omonimik juftlari

matematik termin	omonimik jufti
arc	ark

chord	cord
mode	mowed
pi	pie
plane	plain
serial	cereal
sine	sign
sum	some

Matematika shunday tilki, u inson kundalik hayotidagi tabiiy yoki norasmiy emas, balki rasmiy, aniqrog’i sun’iy ravishda qurilgan tildir. Muhimi shundaki, biz rasmiy tilni o’rgatishimizda kundalik tabiiy tilimizdan foydalanamiz. Ba’zan bunda ba’zi muammolarga duch kelamiz, ya’ni matematikada termin sifatida ishlatilayotgan so’zlar boshqa ma’noni, kundalik turmushimizdagi tushunchalarni bildirib kelishi mumkin. Matematika talabalarning har kungi hayotida duch keladigan yoki tanish bo’lgan inglizcha ko’pgina so’zlardan foydalanadi. “Change” so’zi maxsus matematik tushunchani ifodalaydi, lekin kundalik hayotimizda esa boshqa ma’no kasb etadi. Ba’zi misollar 3-jadvalda keltirilib o’tilgan.

Jadval 3: Matematik so’zlar va ularning kundalik qo’llanilishi

angle	nuqtai nazar
concrete	beton
figure	biror narsaning shakli
odd	tasodifiy, g’alati
order	buyurtma
property	boylik
rational	ma’noli
volume	ovoz kuchi

Xulosa va takliflar. Matematik terminlarni tarjima qilish esa juda nozik masalalardan biri sanaladi, chunki ilmiy tushunchalarning o’zi o’ta murakkab va nozik tushunchalardir. Ingliz tilidagi matematik atamalarni o’zbek tilidagi muqobillarini berishda bir muncha qiyinchiliklarga duch kelinishi tabiiy holdir, chunki ingliz tilida shunday so’zlar mavjudki ularning ma'nosini boshqa bir tilda to’liq berish uchun bir so’z kamlik qiladi, ya'ni uning muqobili bir so’z bilan ifodalansa to’laqonli ma'no chiqmaydi.

Ingliz tilidagi matematik terminlarni o’zbek tiliga tarjima qilinganda, ayrim so’zlar tarjima qilinmasdan o’z holida ishlatiladi, chunki ular xalqaro qabul qilingan bo’lib, barcha tillarda shunday ishlatiladi.

ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. Hozirgi o’zbek tilining leksik qatlamlari. – T., 1985.
2. Bektemirov X., E.Begmatov. Mustaqillik davri atamalari. –T.,2002.
3. Doniyorov R. O’zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. – T.:1977. 4. Zevenbergen, R. (2001). Mathematical literacy in the middle years. Literacy Learning: the Middle Years, 9(2), 21-28.
4. Гринёв-Гриневич С.В., Сорокина Э.А. Основы семиотики: учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2012. – 256 с.
5. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. – М.: УРСС Эдиториал, 2007. – 256 с.